

АПОВЕСЦЬ З МАЙГО ЧАСУ, АЛЬБО ЛІТОЎСКІЯ ПРЫГОДЫ

УСТУП

Ужо мінула амаль сорак гадоў з таго часу¹, як адбыліся галоўныя падзеі, апісаныя ў гэтым творы, а іншыя матэрыялы, выкарыстаныя ў ім, яшчэ больш даўнія.

Гэтае тлумачэнне, лічу, неабходнае дзеля таго, каб запэўніць чытачоў, што цяперашняя эпоха не мае нічога агульнага з нашым творам.

Аўтар не прырэчыць, што каб гэтыя самыя матэрыялы трапілі ў іншыя рукі, яны б маглі набыць зусім іншы кшталт; яму, аднак жа, здаецца, што жанр раманаў² найбольш зразумелы ўсім; а таму факты і асобы, што мелі дачыненні не столькі між сабою, колькі з апісанаю эпохаю, ён падаў у форме раманаў.

Думка аўтара пра людзей, якія колісь адыгрывалі значную ролю, бясспрэчна, адрозніваецца ад іх біяграфій; але яна цалкам адпавядае рэпутацыі, якую яны мелі сярод суседзяў (што добра іх ведалі), і поглядам, якімі яны кіраваліся ў жыцці. Скрупулёзна пададзеныя факты даюць магчымасць кожнаму ацаніць мой прысуд, на які не ўплывалі ні паклёпы, ні ліслінасць.

Тытул кнігі, з якім аўтары маюць столькі клопатаў, магчыма не зусім адпаведны, але “Ліхтар чарнакніжніка” ўжо забраў Крашэўскі³, а “Аповесць з майго часу” – першы прышоў у галаву і аўтару падавалася, што адкрываў шыро-

¹ Аповесць стваралася напачатку 50-х гадоў XIX ст., а г. зн., што асноўныя падзеі датаваны 1811–1815 гг.

² У арыгінале: *forma romansu*. У сярэдзіне XIX ст. раманам звычайна называўся прыгодніцкі твор з забытанай любоўнай інтрыгай.

³ Юзаф Ігнацы Крашэўскі (1812–1887) – вядомы польскамоўны літаратар XIX ст. Значную частку свайго жыцця (1812–1860) ён пражыў на землях былога Вялікага Княства Літоўскага. Аповесць “Ліхтар чарнакніжніка” выдадзена ў 1843–1844 гг. І. Яцкоўскага маглі зацікавіць у гэтым творы прыёмы адлюстравання нораваў магнатаў і шляхты на Валыні.

кае поле для прадстаўлення публіцы яшчэ некранутых рэчаў, але якія маюць шчыльную сувязь з кнігамі, што добра чытаюцца без увагі на тытул, бо адначасова і вучаць, і ба-
вяць, а сімвалам якіх можа быць: “*Ridendo dicere verum*”¹.

Назвы раздзелаў паказваюць дух гэтае кнігі, і хто яе раз прачытае, нягледзячы на розныя ўражанні, якія атрымае, пагодзіцца з тытулам.

Аўтар не мае амбіцый пачынаць спрэчку з вядомымі крытыкамі, бо – ці іх ацэнка будзе станоўчая, ці адмоўная – кніга надрукаваная і ўжо не зменіцца. Пэўна толькі тое, што яе можа чытаць публіка любога ўзросту і стану без пагрозы быць сапсаванай якой-небудзь думкаю.

Хто пісаў гэтую кніжку? Гэта неістотна². Той, хто ведае мясцовасць і дэталі, апісаныя тут, пазнае аўтара, і гарантыі за іх праўдзівасць не патрабуе; для тых жа, хто дэталей не ведае, імя аўтара не было б парукаю. Да іх найлепей было б адазвацца словамі Красіцкага³:

Winien nagany, kto zmyśla zuchwale,
Przeczytaj, osądź, nie pochwalisz? – spalę⁴.

¹ Смеючыся казаць праўду (лац.).

² На тытульнай старонцы кнігі назначаны год выдання – 1854, а прозвішча аўтара і месца выдання (Лондан) адсутнічае.

³ Ігнацы Красіцкі (1735–1801) – польскі паэт эпохі Асветніцтва, майстар сатыры. Аўтар паэмы “Манахамахія”, апавесці “Пан Падстолі” і інш.

⁴ І. Яцкоўскі недакладна (відавочна, па памяці) цытуе фрагмент шостае песні “Манахамахіі”:

Czytaj i pozwól, niech czytają twoi,
Niech się z nich każdy niewinnie rozśmieję.
Żaden **nagany** sobie nie przyswoi,
Nicht się nie zgorszy, mam pewną nadzieję.
Prawdziwa cnota krytyk się nie boi,
Niechaj występki jęczy i boleje.
Winien odwołać, kto zmyśla zuchwale:
Przeczytaj – osądź. Nie pochwalisz – spalę.

АПОВЕСЦЬ З МАЙГО ЧАСУ

Раздзел I

ПАНСТВА ВОЙСКІЯ

У Наваградскім павеце, на Літве, там, дзе я правёў са-
мыя прыемныя гады мае маладосці, жыло непадалёку панст-
ва Войскіх¹, шляхта з *антэнатаў*², спадкаемцы невялікага,
але добра ўпарадкаванага і прыбытковага маёнтку, галоўным
чынам таму, што выдаткі абодва ягамосці ўмелі разумна аб-
межаваць без прыкрай для слуг ашчаднасці, як, адначасова, і
без непатрэбнай празмернасці. Самі былі нікому незавінава-
чаныя, а калі пасля сумеснае нарады і пазычалі на кароткі
тэрмін невялікую суму суседу, які пра гэта прасіў, распісак не
бралі, бо, як казаў пан Войскі: “Аддасі, суседзе, дык добра, а
калі не аддасі, дык досыць мне будзе пакарання, што страчу
тваё сяброўства; навошта трымаць яшчэ тую паперу, якая б
магла мяне ў нядобрыя хвіліны спакусіць на працэс, што не-
пакоіць розум і спусташае кішэню”.

З гэтае прычыны *спекулянты*³ таксама не маглі да яго
прыступіцца: ані маёнтак, які прапаноўваўся ў заклад, ані
абяцаныя вялікія працэнты ні рабілі на Войскага ніякага

¹ Так у Рэчы Паспалітай называўся земскі ўрадовец, які клапаціўся пра сем’і і маёмасць шляхты ў часе паспалітага рушэння, а таксама выконваў абавязкі суддзі ў адсутнасць старосты. Па сведчанню Уладзіміра Мацкевіча, сваяка І. Яцкоўскага, на аўтарскім асобніку “Аповесці з майго часу” мелася на палях тлумачэнне, што прататыпам Войскага быў Юзаф Маркевіч, уладальнік маёнтку Шчонова. Напрыканцы XIX ст. гэты маёнтак належаў Адольфу Мікульскаму, які быў жанаты з унучкаю ці, можа, праўнучкаю Войскага (“Крај”. 1895. № 22). Шчонова (каля Райцы) і Краснае (каля Цырына), дзе нарадзіўся І. Яцкоўскі, знаходзяцца на адлегласці 10–15 кіламетраў.

² Продак як з боку бацькі, так і з боку маці (з лац.).

³ Асоба, якая займалася нядобрасумленнымі гандлёвымі і фінансавымі аперацыямі.

ўражання, бо ён давяраў сумленнасці, а не маёмасці сваіх даўжнікоў. А калі назапашвалася гатоўка, якую мусіў абавязкова некуды ўкласці, дык як аб вялікай ласцы прасіў больш заможных сваіх прыяцеляў, каб прынялі яе, задавальняючыся паловаю законнага працэнта і адно атрымаўшы даўтавую распіску, што такая і такая сума была прынятая на захаванне.

Часамі пан Войскі меў свае капрызы. Аднаго разу марнатраўны сын Кашталяна¹ (аднаго з прыяцеляў Войскага), які, вярнуўшыся з-за мяжы, атрымаўшы па спадчыне значны маёнтак і за кароткі час давёўшы свае справы да такога стану, што яму немагчыма было дзе-небудзь атрымаць грошы і крэдыт, вырашыў упершыню скласці візіт Войскаму. Прыгадаўшы свайго бацьку-нябожчыка, які быў некалі ў прыязных стасунках з Войскім, ён нарэшце адкрыў праўдзівую мэту сваіх адведзінаў прызнаннем, што ягоныя інтарэсы патрабуюць крэдыту, і што ён замест таго, каб адправіцца па яго кудысьці ў іншае месца, палічыў за лепшае наўпрост звярнуцца да колішняга прыяцеля свайго бацькі, жадаючы хутчэй яму быць удзячным за дапамогу, чым каму іншаму пакінуць гэты гонар.

— Вельмі ахвотна буду старацца ўчыніць гэта для Ясна Вяльможнага пана, — адказвае Войскі. — Калі толькі мая жонка на гэта згодзіцца, і калі патрэбная сума не перакрочыць нашых мажлівасцяў.

— Колькі тысяч *чырвоных злотых*² было б мне на цяперашні час дастаткова, — адказаў просьбіт-марнатраўца. — Зрэшты столькі, колькі мог бы без шкоды для сябе ахвяраваць мне ў дадзены момант.

— О! Такая драбязя ў нас яшчэ знойдзецца, — пакорна адказаў Войскі. — Складанасць, мне здаецца, толькі ў тым, ці згодзіцца на гэтую пазыку мая жонка, з якою, каб пераканаць яе да гэтага, дазволь Ясна Вяльможны пан пагаварыць без сведкаў.

— Ах! Не чыні дзеля мяне столькі цырымоніі, каханы Войскі! Я ў тваім доме, дык, прашу, каб трактаваў мяне як

¹ Урадовец, які кіраваў замкам ці *громам* (*каштэлем*); з XIV ст. тытулярны земскі ўрадовец, які ўваходзіў у каралеўскую раду, пазней Сенат.

² Даўняя залатая манета, якую білі манетныя двары ўсёй Еўропы. Другая яе назва — *дукат*. У XVIII ст. вартасць *чырвонага златага* складала 18 польскіх злотых.

роўнага сабе, – сціскаючы за яго руку выкрыквае паніч Войскаму, які кланяючыся выходзіць. Кашталініч у думках задаволены, што той, не ведаючы, як яму здавалася, пра ягоныя справы, дасць лёгка злавіць сябе ў спрытна пастаўленае сіло.

Праз хвіліну Войскі вяртаецца з мяшэчкамі, кажучы, што жонка згадзілася на пазыку жаданай колькасці грошай з умоваю, каб была выдадзеная адпаведная распіска на гербавай паперы, але ён баіцца, што можа будзе цяжка дастаць яе, бо да павету далёка.

– Гэтую цяжкасць я ўжо прадугледзеў, шаноўны суседзе, – адказвае маладзён, выцягваючы з-за пазухі шаўковы *пулярэс*¹, запоўнены гербаваю папераю рознага кошту для векселяў, з якіх пан Войскі можа выбраць любы аркуш, які спадабаецца, каб будучы даўжнік яго падпісаў.

Але, на няшчасце, Войскі, неспрактыкаваны браць такіх распіскі і непрызвычаены ані па-расійску чытаць, ані пералічваць золата на асігнацыі не ўмеючы, перагледзеў у акуларах на носе ўсе двухгаловыя, як ён іх называў, абразкі і паклаў на сталае, прызнаючыся, што ўсе яны падобныя і што сама іх вялікая колькасць палохае недасведчанага, каб не памыліцца ў выбары.

Засмяяўся з такой непрактычнасці *кунтушоўца*² малады марнатраўца і, выцягнуўшы з купы аркуш найбольшае вартасці, паставіў пасярэдзіне яго свой подпіс, акручаны ўгары і ўдоле каліграфічнымі хвастамі.

– Што ты робіш, Ясна Вяльможны пане? – закрычаў уражаны Войскі.

– Гэта мой подпіс, – адказаў маладзён.

– Але навошта ты яго, Ясна Вяльможны пане, закрэмзаў гэтым арабскім пісьмом, якога мы тут, на вёсцы, чытаць не ўмеем?

– Гэтая драбязя нічога не значаць, – тлумачыў паніч. – Гэта толькі выкрунтасы.

– Драбязя і выкрунтасы! – як закрычыць, хапаючыся за галаву Войскі. – Пан, яшчэ грошай ад мяне не атрымаўшы, ужо хочаш ад мяне адвязацца драбязою і выкрунтасамі? А дай жа мне пан спакой са сваімі кручкамі! І няхай жа пан

¹ Партманетка з аддзяленнямі на грошы і дакументы.

² Той, хто насіў кунтуш – даўні шляхецкі мужчынскі строй, які апранаўся на жупан; доўгая апратка з рукавамі-вылётамі (з венг.).

як найхутчэй выбіраецца з дому, бо як даведаецца мая жонка, што Ясна Вальможны пан прычапляеш да свайго подпісу нейкія, можа, *фармазонскія*¹ іерогліфы, дык будзе бяцца, каб якое няшчасце на нас не абрынулася.

І, забраўшы мяшэчкі, занёс іх назад да жонкі, пакінуўшы здзіўленага і прыніжанага *фанфарона*².

* * *

Пані Войская была маладзейшая за мужа на які дзесятак гадоў. На яе твары і ва ўсёй паставе захаваліся сляды вясновай прыгажосці; буклі, кранутыя трохі шэранню, гладкаму твару, ажыўленаму блакітнымі вачыма, больш дадавалі павагі і значэння, чым нагадвалі пра колькасць мінулых гадоў. Яе знешні выгляд і мяккія рухі выклікалі ў лёкаў і сяброў павагу; нават калі непрысутныя, як гэта часам бывае, становіліся прадметам размовы госця, дык яны заўсёды знаходзілі ў яе асобе паблажлівага абаронцу; а калі без абразы для дасціпніка яна не магла бараніць завочнага кліента, дык так зручна ўмела павярнуць размову на іншую тэму, што невядома якім чынам аб'ект крытыкі заставаўся з непашкоджанай рэпутацыяй або неасмеяны ў сваіх звычках.

Муж быў для яе ва ўсіх больш-менш складаных акалічэннях найвышэйшым трыбуналам; ягонаю воляю вырашаліся пытанні, пра якія пані Войская, баючыся памыліцца, раздзілася з ім. Таму механізм кіравання гаспадаркаю быў так зладжаны, што чужое вока не магло заўважыць, хто там верхаходзіць. Ягамосць заўсёды спасылаўся, што нічога не можа зрабіць без еймосці, а еймосць – без ягамосці; толькі канклавам гэтакага гарманічнага сужэнства выдавалася рашэнне, за якое альбо абайм трэба было быць удзячным, альбо на абайх, у выпадку адмовы, трэба было гневацца.

Пасля падзелу краю³ вялікія змены адбыліся па-суседству, бо і бацька пані Войскае, колісь зацяты барскі канфедэ-

¹ Недавярак, якабінец ці масон.

² Саманадзейны, фанабэрысты чалавек; зазнайка; ганарлівец (з іспан.).

³ Маецца на ўвазе другі падзел Рэчы Паспалітае. 23 студзеня 1793 г. Кацярына II і Фрыдэрык Вільгельм II падпісалі трактат падзелу, 22 ліпеня 1793 г. дэпутацыя гродзенскага сойму пад дуламі расійскіх гармат зацвердзіла трактат з Расіяй, паводле якога Рэч Паспалітая адракалася ад ваяводстваў: Мінскага, Кіеўскага, Брацлаўскага і Падольскага, а таксама часткі Віленскага, Наваградскага, Брэсцка-Літоўскага і Валынскага (250 тыс. км²). У гэтым жа годзе сойм у Гародні пагадзіўся з другім падзелам дзяржавы.

рат¹, падчас наплыву войскаў Суворова² быў забіты на ўласным полі, калі, абараняючы свой статак, які рабавалі, паклаў на месцы са штуцара³ двух казакоў, а ад тых, хто яго атакаваў, можна адбіваўся *карабеляю*⁴. Суседзі альбо дзесьці загінулі без весткі, альбо пасля доўгага зняволення вярнуліся ў знішчаныя маёнткі і былі вымушаныя альбо пааддаваць іх на заспакаенне таксама збяднелых крэдытораў, альбо папрадаваць. Дык амаль усе знаёмыя панства Войскіх зніклі такім чынам назаўсёды, а будучыня не заахвочвала іх завесці новых. Найбольш далёкія падарожжы пана Войскага былі раз ў год на Наваградскія *кантракты*⁵ ў сакавіку, дзе парабіўшы свае інтарэсы і баючыся, каб не трапіць пад следства з-за аплаты падатку *асігнацыямі*⁶, сярод якіх магла б закрасціся якая фальшыўка, плаціў яго срэбрам за ўвесь год, хоць па курсе значна больш высокім, ды вяртаўся назад дадому. А пані Войская заўсёды адзначала гадавіну смерці свайго бацькі, адведваючы каменны крыж, пастаўлены на полі пад Райцай⁷, што сведчыў пра месца трагічнага здарэння надпісам, зробленым самім Войскім: “*Boguslaus R... obit anno 1794, aetatis suae 75*”⁸.

¹ Удзельнік Барскай канфедэрацыі (1768–1772), збройнага выступлення шляхты супраць караля Станіслава Аўгуста і царскае Расіі.

² А. Сувораў з мая 1769 па май 1772 г. камандаваў брыгадай расійскіх войскаў, што вяла на тэрыторыі Рэчы Паспалітае баявыя дзеянні супраць Барскае канфедэрацыі.

³ Агнястрэльная зброя з кароткім наразным ствалам.

⁴ Лёгкая крывая шабля ўсходняга паходжання.

⁵ Штогадовыя з’езды шляхты ў павятовым горадзе з мэтай заключэння гаспадарчых і гандлёвых умоў.

⁶ Расійскія папяровыя грошы, уведзеныя Кацярынай II у 1768 г. Адзін рубель срэбрам раўняўся 3,5 руб. асігнацыямі. Пастаянна абясцэньваўся. Адменены ў 1849 г. у сувязі з увядзеннем крэдытных білетаў.

⁷ Маёнтак і вёска Раецкіх ля рэчкі Мчанка (прыток Нёўды) за тры мілі (даўняя міля складала 7146 м., пасля 1819 г. – 8534,31 м.) ад Наваградка. У 1817 г. Францішкам Раецкім пабудавана ўніяцкая царква. Пасля Раецкіх маёнткам валодалі Верашчакі.

⁸ “Багуслаў Р... адыйшоў (з гэтага свету) у 1794 годзе, на 75 годзе свайго жыцця” (лац.).

Раздзел II

БАГУСЯ

Праз некалькі гадоў пасля шлюбу Войскіх у іхнім аднастайным жыцці з'явілася пацеха: нарадзілася дачка, якую ў гонар дзеда з-за настойлівасці пані Войскае назвалі Багуміла. Сам жа пан Войскі быў прыхільнікам імя Анэля, бо, папершае, у ягонай фантазіі ўяўлялася яму, што анёл не можа быць прыгажэйшым за яе, па-другое, – імя Багуміла будзе заўсёды нагадваць трагічную смерць дзеда, якая ўжо і так шмат слёз і здароў'я каштавала пані Войскай.

Багуся стала з таго часу адзінаю мэтаю самага чулага клопату абаіх бацькоў, тым больш, што, як паказалі наступныя гады, яна сталася іх адзіным дзіцём. Кожны дзень яе дарастання адкрываў бацькам новую прыемнасць. Яшчэ ў калысцы яна пазнавала іх абаіх, да абаіх працягвала дробненькія ручкі, а ўсмішка – такая анёльская! – што які б смутак таемна не закраўся ў бацькоўскае сэрца, ён павінны быў знікнуць і з сэрца, і з памяці, як снег вясною пад праменьнямі сонца. Хіба ж пані Войская дазволіла б такі скарб некаму пеціць, а тым больш карміць малаком за грошы? Ейнае задавальненне было яшчэ большае, калі яна, сама кормячы дзіця грудзямі, уносілася думкамі да неба, каб дзякаваць за сваё шчасце Творцу. Там складала яе ў ахвяру Маці Божай, а калі мімаволі яе думка апускалася на зямлю, дык як пакутніца блукала па вежах Вострай Брамы, Жыровіц, Чанстаховы ды іншых цудоўных месцах, слынных міласэрнасцю Найсвяцейшай Панны для чужых матак і нявінных дзяцей.

Калі бацька, апалены сонцам, вяртаўся з поля, першае ягонае пытанне было пра Багусю, і першыя хатнія навіны, якія маці апаўядала бацьку, таксама тычыліся толькі малога дзіцяці. Потым надыходзіла чарга на чулы пацалунак ўзаемапавітання і пытанне: “А як ты маешся, сэрца?”

Падчас прыкрых дзіцячых хваробаў не раз абое бацькі праседжвалі цэлую ноч над дзіцём; а калі маці не магла зака-

лыхаць немаўля, Войскі браў дачку на рукі, ціхенька гушкаючы яе, доўга насіў па пакою – пакуль не засне – і клаў у калыску з такой асцярожнасцю, быццам бы гэта быў крохкі марцыпан, які рассыплецца на дробныя кавалкі ад любога дотыку. А потым мармытаў сабе пад нос: “Бо гэтыя кабеты так з дзецьмі асвоіліся, што дзіцячыя болькі іх не абыходзяць, не ўмеюць дзіцяці закалыхаць. Ідзі, маё сэрца, адпачні, моцна ты стамілася, таму закарчанелі табе рукі, сама ж бачыш, я на няньку больш здатны”.

Пані Войская не пачынала з-за прыкрых дакораў спрэчкі і каб не разбудзіць размоваю дзіцяці, і з тае прычыны, што такая клапатлівасць бацькі пра Багусю не магла абражаць шчыра адданую маці, дык, прызнаючы ва ўсім ягоную слухнасць, пацалавала яго на дабранач і на дыбачках выйшла з пакою.

Аднак нядоўгім быў яе адпачынак, бо ўся дасведчанасць Пана Войскага, які застаўся пільнаваць дзіця, аказалася бескарыснаю, калі абуджаная Багуся пачала ізноў з крычаць і плакаць. Схапіў яе бацька зноў на рукі, на пакаёўку, якая хацела нечым дапамагчы, прыкрыкнуў, і шывкім крокам пусціўся па пакою, гушкаючы свой скарб на руках і прыпяваючы: “Ах! Мая дарагая, мая, мая, мая!” Але ўвесь ранейшы спрыт Войскага і цяперашнія пяшчоты аказаліся гэтым разам непрыдатнымі.

Матка не пазнілася б так доўга на дапамогу, каб не патрабавалася ёй хоць адной хвілінкі паправіць сваё ўбранне і ўвайсці ў пакой, дзе ёсць мужчына. Бо так яе навучыла маці, і гэта, што ўжо сталася яе натураю, з увагі на прыстойнасць яна ніколі не выпускала з віду; а калі нават у сужэнскіх адносінах яно будзе забытае, дык назаўсёды прынізіць кабету і ператворыць яе ў другасную прыладу, няздольную запэўніць сабе пашаны, абавязкова патрэбнай для трывалага шчасця ў шлюбе.

Як толькі пані Войская ўбегла ў дзіцячы пакой, пан Войскі, аддаючы ёй на рукі Багусю, што заходзілася ад плачу, закрычаў:

– Дзіця, відаць, галоднае. Паглядзі, васпані, што з ёю дзеецца. Такога мы яшчэ не бачылі. Гэта была сама лагоднасць. Яна не можа плакаць без нейкай прычыны. Ці не зрабілі вы ёй чаго ў маю адсутнасць? Што вы ад мяне ўтойваеце?

Але калі пані Войска, не адказваючы на гэтыя і падобныя пытанні мужа, дала грудзі дзіцяці, дык Багуся закрычала яшчэ мацней і, адварочваючы сваю галаву ад маці, так моцна крутнулася ў яе руках, што маці ледзьве здолела яе ўтрымаць.

— Езус, Марыя, святы Юзаф! — закрычаў спалоханы бацька. — Дзіця захварэла! Хутчэй паслаць па доктара!

— А дай жа мне, васпане, спакой з тымі дактарамі! — адказала заплаканая Войская. — Агатка! Бяжы хутчэй па Кукевічову!

Раздзел III

КУКЕВІЧОВА І ІЦКА

Пані Кукевічова – гэта ахмістрыня фальварку, колісь нянька самой пані Войскае, у патрэбе добрая акушэрка, а цяпер ва ўсіх гаспадарчых пытаннях была яе першым міністрам, асабліва ў пытаннях чыйго-небудзь здароў’я. Бо пра яе талент ведалі як у вёсцы, так і ў ваколіцах. А таму кожны пацыент, які звяртаўся да яе, атрымліваў калі не лячэнне, дык хоць лекі, параду і пацяшэнне. Пан Войскі мала давяраў яе розуму, але заклапочаны, адкуль бы лепшага прывезці доктара, бо тады якраз упершыню прыпомніў сабе, што яшчэ аніводзін падобны спецыяліст не быў у ягоным доме, жвава дадаў да Агаткі, якая выходзіла:

– Разбудзіць Гжэся, і няхай ён, колькі духу хопіць, імчыць на Турчынавічовай на вёску па Іцку з загадам, каб на гэтай самай кабыле жыве ў момант з’явіўся сюды. А Гжэсь з вёскі вернецца пешкі.

Загад абаіх Агатка выканала з такой акуратнасцю, што пані Кукевічова і Іцка амаль разам з’явіліся на парозе. Задыханая тоўстая ахмістрыня са звязкаю ключоў пры боку ўвалілася ў пакой з крыкам:

– Езусе, сыне Давідаў, змілуйся над намі! Кожны дух Пана Бога хваліць! Што тут такое? Што тут?

І, выцягваючы свае кароткія рукі да дзіцяці:

– Панечка мая! Што з табою? Што табе? А як жа раслакалася!

А калі дзіця і ад яе спалохана адварнулася, закрывчала:

– О, салодкае імя Езус! Ці не спужаў хто дзіцяці? Бо часамі шатан у постаці страшнага звера спалохае дзіця ў сне, а часам які выпадак. Дык патрэбна купанне ў цёплай вадзе, да якое належыць ўсыпаць па жменьцы попелу з сена, кладучы яго ў вадку пад галаву, ногі і абодва плечукі ў кшталце знаку святога крыжа, і прамаўляючы: “У імя Айца, Сына і Духа Святога. Амін”. Агатка, стаў начоўкі і вадку. Няхай ягамосць

на прасцінцы паненку тут пакладзе, а я пабягу ў фальварак адшчыкнуць стручок *святаянскага хлеба*¹ з вянкоў, якія свяцілі ў мінулым годзе на свята Божага цела² ў Сянежыцах³ і якія мне пані Зубкоўская падаравала і якія я побач з грамнічнаю свечкаю павесіла над ложкам.

Ужо дробным, але хуткім крокам пані Кукевічова выбегла за дзверы, калі, нібы ўспомніўшы нешта самае важнае, вярнулася яшчэ раз і загукала з дзвярэй:

– Агатка, не вылівай мне з начовак вады, не выкідай попел, пакуль я не вярнуся. Мы там знойдзем прычыну дзіцячага сполаху, бо ў попеле знойдзецца поўсць звера, які яе спалохаў.

Пасля гэтых словаў Кукевічова дробненька патупала далей, і звон ключоў, які ўсё слабеў, паказваў на яе аддаленне.

Пан Войскі ў той самы час быў заняты іншаю справаю. Саступіўшы поле бою ля калыскі кабетам і не маючы адвагі з фаварыткай еймосці Кукевічовай заводзіць спрэчкі ў пытаннях, у якіх, як выявілася, быў невукам, пачаў размову са сваім арандатарам Іцкам.

– Няхай будзе Пан Бог пахвалёны, – з паклонам і вытрасаючы з шапкі ярмолку, прамовіў на парозе Іцка, уваходзячы ў пакой. – *Ну*, што тут такое? *Ай, гвалт!* Ці не паненка захварэла? *Ай, wej, mīr*⁴!

– Бачыш, каханы Іцка, – павольна адказаў Войскі, – якое ў нас няшчасце. Адзінае наша дзіцятка захварэла, барані Божа, памрэ! Вось паклікаў цябе на парад.

Іцка ў прафесіі бацькоўства, пачуваючыся вышэй за пана, бо быў ужо бацькам некалькіх дзяцей, мяркуючы, што сэнс зразумелы і што, па-сутнасці, як больш дасведчаны, можа даць парад, адразу яго перапыніў.

– *Ну*, што тут за парада? Няхай ягамосць робіць так, як я. Калі ў мяне дзеці пахварэюць і крычаць, а лямант такі

¹ Вечназялёнае з бліскучымі цвёрдымі лісцікамі дрэва, што расце ў міжземнаморскіх краінах. Плады ў форме струкоў ужываюцца ў ежу.

² Рэлігійнае свята ў гонар Святога Сакраменту (Цела і Крыві Божэе). Адзначаецца ў чацвер пасля Святой Тройцы, праз 60 дзён пасля Вялікадня.

³ У другой палове XIX ст. – дзве вёскі і фальварак ля рэчкі Сінежыца, левага прытоку Нёўды. Належала да гміны Райцы. Фальварак – уласнасць Юрагаў.

⁴ Ой, бяда мне! (з габр.).

моцны, бо *бахурай*¹ шасцёра, дык я крычу жонцы, каб яна дала ім па *цыбулі*², а калі і тое не дапамагае, дык запрагаю кабылу і на некалькі дзён выязджаю з карчмы, пакуль дзеці не сціхнуць. Няхай ягамосць гэтаксама зробіць, а дзеці, *ну*, гэта жаночая справа.

– Дурань ты, каханы Іцка, – адказаў Войскі, – не на такую парадую цябе сюды пазваў. Бачыш, дзіця ў мяне хворае. Трэба зараз паслаць па доктара. Ты, што паўсюль бываеш, лепш за мяне ведаеш, куды і па каго лепей паслаць.

– *Ну*, а гэта навошта? Які тут доктар? Дзе тут доктар? Сталовічы, Мыш, Гарадзішча, *ну*, там няма аніводнага доктара. Слонім, Нясвіж, Наваградак – там ёсць, але далёка. А хоць бы і бліжэй, *ну*, што з гэтага за карысць? Як мой цесць паміраў ў Наваградку, дык цешча сама пабегла да пана доктара Эмы, а пан Эма нічога не рабіў, толькі глядзеў у карты, якія там шулеры раскладалі. Дык мая цешча кажа: “Ай, *гвалт!* Пане Эма, ратуй пан майго Хаіма!” А ён ёй адказвае: “Пачакай, пачакай, не перашкаджай мне зараз”. *Ну*, то той, што раскладаў карты, кажа яму: “Чаго ты сядзіш, у цябе няма грошай, бо ты ўсё прайграў, а выйграць не можаш. Ідзі з гэтай беднай кабетай, яна дасць табе рубля, будзеш ізноў спрабаваць шчасця”. А ён яму кажа: “*Ну*, я не лячу за рубель, я бяру толькі золата”. Дык мая цешча дае яму дукат і крычыць, і плача: “*Geu, geu*³, пане Эма!” А ён ёй кажа: “Пачакай, пабачу, які гэта дукат”. І паставіў яго на карту, а той дукат не прайграў, а на ліха выйграў, бо як ён выйграў, дык ён выйграваў і выйграваў. А як ён выйграваў, дык не хацеў ісці да хворага. А мая цешча і крычыць, і плача, а яны ёй кажуць: “*Ну*, чаго ты, дурная кабета, плачаш, ты сама дала яму грошы, каб ён адсюль не пайшоў. Ён не пойдзе, пакуль не будзе голы”. А ён ёй кажа: “*Ну*, ідзі ты дадому і пастаў вадку ў гарнушку, вазьмі ў аптэцы рамонак і мыла, як прыйду, каб усё было гатовае”. Дык яна адразу пабегла дадому, а Хаім ужо толькі рукамі час ад часу варушыў, а жыў яшчэ доўга, да пятай гадзіны. А калі пан Эма прыйшоў, дык ужо мая цешча ў жалобе сядзела, а як яна сядзела, дык гаварыць не магла, толькі сказала: “Ай! разбойнік!” А потым гэта мая цешча намо-

¹ Пагардліва пра малых дзяцей (з габр.).

² У арыгінале: *po cybuli*. Правільна па-польску: *cebula*. Іцка гаворыць на польска-беларускай трасянцы.

³ Ідзі, ідзі (з габр.).

віла *бахурай*, каб бегалі за гэтым доктарам і крычалі: “Пан Эма, пан Эма, а дзе твая *энэма*?¹”. Дык яму было вельмі маркотна і ён прысягаў вярнуць ёй дукат, але калі ж карцёжнік мае дукат, каб заплаціць доўг? Ён сам не будзе ні піць, ні есці, ён жонцы і дзецям адмовіць у тым, што ім абавязкова патрэбнае, але не будзе ашчаджаць на картах, а калі б за яго два вухі, якіх ён ніколі не бачыць, даў хто ў патрэбе два дукаты, *ај, weј*, дык ён бы даў іх абрэзаць, і яшчэ б думаў, што зарабіў грошы. Гэтаксама як п’яніца, як яму захацацца гарэлкі, а ўсё ўжо прапіў, дык ён украдзе, што можа, і прадасць за *кватэрку*² гарэлкі, а як працверазее, дык плача, а ўсе кажуць, што п’яніца і злодзей.

– Але, мой Іцка каханы, – адказаў заклапочаны Войскі, – пасля твае доўгае прамовы я такі ж самы застаўся мудры, як быў напачатку. Ты не сказаў, па каго маю паслаць, каб мне дзіця вылечыў?

– А нашто пасылаць? – адказаў адразу Іцка. – Ці ж няма пані Кукевіч? Яна такая мудрая кабета! Яна тут усіх лечыць у ваколіцы. А хто памёр, *ну*, дык так трэба было, бо хто нарадзіўся, той памерці павінны. Няхай ягамосць будзе спакойны, бо калі яна не дапаможа, дык ніхто ні дапаможа.

Тут ключыкі за дзвярамі далі знаць, што набліжаецца Кукевічова, якая, асцярожна адчыніўшы дзверы, уціснулася, як качка, у пакой. На знак пані Войскае яна прыціснула далонню ключыкі да боку, каб не бразгаталі, і, падымаючы сваю азызлую постаць на дыбачкі, калыхаючыся патупала да калыскі, дзе ўжо ляжала Багуся, якая заснула пасля цёплага купання.

– Няхай імя Божае будзе бласлаўлена, – прашаптала Кукевічова на вуха пані. – Вось прынесла пучок свянцонага маку, які асцярожна трэба падкласці пад галоўку паненкі, абы лепей спала; а гэта фіялкавы карань, а тут *стручок святаянскага хлеба*. Адно і другое трэба даваць грызці дзіцяці на перамену, бо іх святасць дапамагае, каб у дзіцяці лягчэй прарэзваліся зубкі. А цяпер, Агатка, пастаў булён на агонь, каб пані мела чым падсілкавацца, а еймосць няхай сцэдзіць свой корм, бо тыя некалькі гадзін згрызоты павінныя былі сапсаваць малако, якое ў дзіцячым страўніку справіла б колікі.

¹ Клізма (з грэц.).

² Мера аб’ёму вадкасці, роўная 0,25 літра (кварты); кубак такога аб’ёму.

А вось міра і кадзіла, што разам з золатам на *Тры Кара-лі*¹ складаліся пад келіхам на алтары. Трэба ўсыпаць шчо-паць гэтага на *фаерку*², перажагнаўшы яе крыжам. Гэты пах ачышчае паветра і адганяе злыя духі. А цяпер, пакуль паненка абудзіцца, трэба адчытаць *каронку*³ на *Перамяненне Панскае*⁴.

І пачалося мармытанне напаўголаса: “Езус, які перамяніўся, будучы Богам – стаўся чалавекам, гэтак перамяні нашыя пакуты ў радасць і пацеху, а хваробу Багусі – у здароўе і доўгае ў Тваю хвалу жыццё. Ойча наш, які ёсць” і г. д.

Можа, малітва, а, можа, манатоннае мармытанне, як шум каскаду, добра паўплывала на сон дзіцяці.

Не адважыўся пан Войскі перапыняць аніякаю заўвагаю гэтак набожнага занятку жанчын, але, паціху наблізіўшыся да калыскі, паглядзеў на соннае дзіця, перажагнаў яго знакам святога крыжа, пацалаваў жонку і выйшаў на дыбачках да спальнага пакою, загадаўшы жыду вяртацца дадому.

Назаўтра як толькі ўзышло сонца, Багуся прачнулася з усмешкаю на вуснах. Пані Войская дастала яе з калыскі, а Кукевічова, памачаўшы палец у цукровы сіроп, засунула яго ў рот дзіцяці і праз хвіліну прамовіла:

– Няхай імя Панскае будзе бласлаўлена цяпер і наvekі. Амінь. Хвароба ўжо прайшла, гэта бядачку зубкі мучылі. Хвала Богу ўжо прарэзаліся. Няхай імосьць яе пакорміць, а ты, Агатка, бяжы разбудзі ягамосця, каб і ён з намі пацешыўся, бо бедны намучыўся дужа! Як жа ўзрадуецца, калі даведаецца, што Бог пачуў нашыя малітвы.

Што было духу выбегла Агатка і застукала ў дзверы Войскага.

– Што там такое? – на першы стук адазваўся Войскі.

– Еймосць просіць ягамосця, – сказала Агатка і крутанулася назад, мяркуючы, што яе місія скончаная.

Дарэмна Войскі крычаў:

– Езус, Марыя, Юзаф! Што там такое? Якое там новае няшчасце? – Бо ўsturбаваны чалавек і не спадзяецца на пры-

¹ Рэлігійнае свята, якое адзначаецца 6 студзеня (у праваслаўных – вадохрышчча).

² Чыгунны кружок або некалькі вузкіх кружкоў на пліце або печы (з ням.).

³ Малітва, трэцяя частка ружанца, а таксама пацеркі, якія перасоўваюць пальцамі падчас чытання гэтае малітвы.

⁴ Рэлігійнае свята, якое адзначаецца 6 (19) жніўня; Спас.

емныя навіны. – Ах! мая Багуся, Багуся! памірае, напэўна, дзіцятка!

І машынальна, ледзьве перажагнаўшыся, накінуў на сабе халат ды тэпці і ўскочыў у пакой амаль як нежывы.

Але якое ж яго спаткала мілае здзіўленне, калі ўбачыў вясёлыя твары. Багуся пры грудзях расчуленай маці, быццам бы занятая найважнейшаю справаю, не адрываючы вуснаў, звярнула толькі блакітныя вочкі на бацьку і, як бы на павітанне, выцягнула да яго дробную ручку – дала знак выразнага пазнавання і ўдзячнасці.

– Езус, Марыя, святы Юзаф! – закрычаў бацька. – Які ж цуд! Сэрца мне разарвецца ад радасці.

Ён прыціснуў вусны да дзіцячае ручкі, і, затрымаўшыся гэтак на нейкую хвілінку, калі дзіця ўжо пад’ела, узяў яго з матчыных рук на свае, ды, цалуючы яе ў вусны, што яшчэ не маглі гаварыць, можа, задушыў бы яе ад радасці, каб няголеная ў спешцы барада не разлавала сваёю пяшчотаю дзіця, якое, вылузваючыся з ягоных рук, памкнулася ў абдымкі маткі.

– Трымай яе, трымай, мая каханая жонка, – сказаў Войскі, аддаючы дачку ў рукі маці. – Ах! які ж я бедны, што яна больш любіць цябе, чым мяне. Быў, памятаю, раўнівы да твайго кахання, а цяпер не ведаю, ці не быў бы больш няшчасны, калі б пераканаўся, што Багуся мяне любіць не можа!

І кінуўся да твару расчуленай жонкі, у пацалунках якое патануў.

Раздзел IV

НЕЧАКАНЫЯ КЛОПАТЫ. ВЯСКОВАЯ АПТЭКА

Кукевічова не магла заставацца абьякавым сведкам такога абразлівага для яе размовы, а таму адразу абазвалася:

– Што ягамосць балабоніць, дык таго, Пане Божа, не пішы ў кнігі! Ягамосць павінны быў бы падзякаваць Богу за здароўе Багусі, а ягамосць Яго абражае, прамаўляючы слова рэўнасць, якая ёсць адным са смяротных грахоў; а той, хто мае смяротны грэх, не трапіць у Нябеснае Каралеўства; гэтак, памятаю, вучыў у казанні ксёндз Улятоўскі. Калі ягамосць раўнаваў еймосць, а Пан Бог гэту справу ўлагодзіў, даючы яму пані перад алтаром, каб у будучыні граху не было, дык няхай жа ягамосць асцерагаецца грашыць рэўнасцю да дзіцяці, якое Бог альбо сабе забраць яшчэ можа, альбо аддасць яго каму іншаму.

– І што за тэолаг – гэтая твая Кукевічова, – смеючыся прамовіў да жонкі Войскі. – Не буду ні пра што спрачацца з табою, Кукевічова, хоць ты мяне лаеш і страшыш можа і без патрэбы, бо прывязанасцю да мае жонкі і дзіцяці заслужыла ў мяне на ўсялякую паблажлівасць. Мушу прызнаць у доказ пашаны да васпані, што з сённяшняга дня пачну яе бліжэй пазнаваць, бо, ведаеш, жаночай гаспадаркай я ніколі не займаўся. І хоць мне гусі васпані часамі і ўчынялі якую шкоду ў збожжы, дык лічыў за лепшае таго не бачыць, чым сварыцца з асобаю, якая няньчыла маю жонку. У мінулую ноч я і сам бачыў довады, і Іцка мяне запэўніў, што васпані незвычайна абазнаная ў лекаванні, а таму дазволь павысіць табе *юргельт*¹ на пяцьдзесят злотых.

Гэтыя словы пана Войскага нечакана пані Кукевічову з вяршыні задавальнення (з нагоды выздараўлення Багусі) сапхнулі на самы дол, што яна не хутка змагла зразумець,

¹ Гадавая плата (з ням.).

дзе ёсць і што робіць. Хвіліну таму камандавала ўсім нібы ва ўласным доме, а тут словы: “Лаеш і страшыш можа без патрэбы; гусі нарабілі шкоды; пяцьдзесят злых *юргельт*” – пераканалі яе, што знаходзіцца на чужой тэрыторыі, і што ягамосць толькі з-за павагі да свае жонкі яе цярэў, а на яе шматлікія таленты і прыдатнасць у службе не звяртаў аніякае ўвагі. Пакланілася тады толькі і ціха села ў кутку, а праз хвіліну паліліся з яе вачэй два струмені слёз.

– Што з табой, Кукевічова? Што ты? – закрычала Войская.

– Ах, мая імосць, – абазвалася заплаканая, – першы раз перада мною адкрылася страшная будучыня. Там дзе *юргельт*, там і адправа, а куды я, бедная, пайду¹, калі іхмосцям захочацца аддаліць мяне ад сябе? Нябожчык Абозны², бацька імосці, свяці Пане над яго душою, узяў мяне да сябе дзіцём у памяць за нейкія заслугі майго бацькі, які загінуў у бітве пад Сталовічамі³, а імосць, святое памяці маці імосці, была мне як матка, і тое, што я ўмею, навучылася ад яе. Па яе настойлівых просьбах і абяцанні, што нас ад сябе ніколі не аддаліць, я змяніла прозвішча Падгайская на прозвішча дасведчанага і вернага лёкая іхмосцяў Кукевіча. Бог нам не даў доўгага шчасця, я, застаўшыся другі раз сіратою, адзіную пацеху мела ў надзеі, што мяне пані ад сябе не аддаліць! Не раз сабе думала: я яе гадую, яна мяне пахавае.

І таму, калі нябожчыца імосць пасаг панечцы складала, дык, пазваўшы мяне, паказвала: “Глядзі, Кукевічова, гэта будзе на святы, а гэта на кожны дзень, тое апрацаць на госці, а тое, калі няма нікога. Асобную скрыню загадала мне напакаваць зёлкамі, тлумачы можа тысячны ўжо раз уласцінасці кожнае зёлкі. *Карда Бенедыкта*⁴, казала імосць, ад удушлівасці; мох ісландскі – для сухотнікаў; лопух – на водную пухліну; рамонак, *цэнтурія* і кмен – на колікі; *літвар*, *вэнжоўнік*, *дрэвянка* і палын – на узмацненне страўніка; крапі-

¹ У арыгінале: a gdzie się ja biedna obróce?

² Вышэйшы вайсковы ўрадовец, які займаўся закатаваннем і харчаваннем войска.

³ Бітва адбылася 23 верасня 1771 г. Расійскі аддзел генерала А. Суварына (каля 900 салдат) разбіў войска барскіх канфедэратаў (каля 2500 жаўнераў), якімі кіраваў гетман вялікі літоўскі Міхал Казімір Агінскі.

⁴ Шматгадовая міжземнаморская агародная расліна з мясістымі чаранкамі, якія ўжываюць у ежу.

ва-жыгучка ці *брунэлька* – на коклюш; бярозавыя і ліпавыя кветкі – на пот; а калі пот халодны і хворы пухне, яго трэба авечаю падсцілкаю тоўста ўхутаць, пакідаючы толькі нос і вусны для дыхання; расцёртая палявая мальва, тытунь, намочаны ў гарэлцы, спіртавы бальзам з бярозавых ці таполевых пупышак – на ўсе рэзаныя раны; пражаная жытняя мука і сіняя папера – на рожу; вывесці яе можна таксама, спальваючы на працягу трох дзён па дзве пасмачкі льну, пакладзе-ных накрыж на чырвонай баваўнянай хустцы, разасланай на апухлым месцы, накрыж падпальваючы хваёваю карою кожны канец льну і тушачы агонь рогам названае хусткі, прамаўляючы за кожным разам “*Радуйся, Марыя!*”¹; а калі пухліна ўжо ператварылася ў рану і запаленне не праходзіць, дык ву-галі несмалістае кары, патоўчаны і прасеяны праз палатно, пасыпаны на рану, спыніць запаленне; гной пасля выцягне *сарацынская* мазь, зробленая з кавалка свянцонае грамніцы, алівы і некалькіх кропель віна, што ў *ампулы*² са Святое імшы засталася; шалфей з мёдам і воцатам – на запаленне горла; печаная цыбуля, расцёртая з мылам, – на нарывы і язвы; *сіні камень* з Жыровіч нішчыць дзікае мяса; бабоўнік ў гарэлцы – на ліхаманку; парэчкавы ці журавінавы сіроп – на гарачку; рута са свежым маслам альбо – *маёўкі* патушаныя ў мёдзе – на раз’юшанасць чалавека ці жывёлы; рапс і пітны мёд – на воспу, адзёр і вятранку; косці свянцонага (што за-сталася з Вялікадня), закапаныя на межах на Сёмуху, ахоўва-юць збожжа ад граду; акурванне дому свянцонаымі вяночкамі і абход вакол яго з *ларэтанскім*³ званочкам, чытаючы чаты-ры Евангеллі, разганяе буры і перуны; *хлеб святое Агаты*⁴ тушыць пажары. А ўсё гэта трэба на малітве з Богам пачы-наць і з Богам заканчваць. *Каронка* на Перамяненне Панс-кае, *літанія*⁵ і *навэнна*⁶ да святога Антонія – выпрабаваныя лекі на ўсе хваробы, смуткі і пакуты.

Вось і цяпер, калі паненка была гэткая хворая, дык я ахвяравалася, як яна ачуняе і аднімуць яе ад грудзей, занесці

¹ Хрысціянская малітва (лац. “Ave Maria”) да Марыі, маці Езуса.

² Начынне для вады і віна падчас імшы.

³ Звязаны з культам Маці Божай з Ларэта ў Італіі.

⁴ Хлеб, а таксама соль, якія свяцілі 5 лютага ў дзень святое Агаты (235–251). Лічыцца, што хлеб і соль св. Агаты дапамагае пры тушэнні пажараў.

⁵ Малітва-просьба да Бога, Хрыста, Маці Божае і святых.

⁶ Набажэнства, раскладзенае на дзевяць дзён напярэдадні вялікага свята.

на *адпуст*¹ у Жыровічы, а тым часам на наступныя дзевяць аўторкаў зрабіла *вотум*² пасціць і адпраўляць *навэнну*.

– Добра ўсё гэта, – перапыніў змуджаны Войскі, – але ж, мая каханая Кукевічова, якую сувязь мае канец гэтае гаворкі з яе пачаткам? Раней мне здавалася, што маеш нейкую крыўду на мяне, але Бог мне за сведку – нічым цябе абразіць не думаў, наадварот, хацеў аддзячыць за твой клопат пра нашае дзіця.

– Ах, мой ягамосць, прашу мне дараваць, бо як прыпомніла імосьць нябожчыцу і яе святыя словы, дык цалкам забыла пра сябе, бо не кожны з’яўляецца гаспадаром свае думкі. Праўда, праўда, мой ягамосцю, што некалькі слоў ягамосця, якіх успомніць зараз не магу, а асабліва той *юргельт*, так мяне напалохаў, што ягамосць мяне, як ужо старую і нязграбную, пасля св. Юр’я³ мае намер адправіць, а дзе б я падзелася, нябога? Нічога сабе не назапасіла за гады; да Дабрачыннасці⁴ не прымуць, мусіла б пайсці ў касцельны шпіталь і жабраваць з выцягнутаю рукою ў людзей. Я дом даўнейшага майго панства, свяці Пане над іх душамі, прызвычайілася было ўважаць за свой уласны; спакойнае смерці чакала. А калі з маёю панечкаю перабралася ў панскі дом, дык была пры ёй, як пры сваёй дачцэ, яна мяне ніколі не лаяла, ані давала зразумець, што я – убогая служка. Палатно ці сукно, якое выкарыстоўвалася на маю вопратку, заўсёды выраблялі пад маім наглядом, і я брала яго столькі, колькі на мяне патрэбна, на бок нікуды не пайшло. Ніякіх іншых выдаткаў я не мела, і грошы мне былі непатрэбныя, хіба, каб заплаціць дзецям за зёлкі ці штогод на святую імшу за душы маіх памерлых дабрадзеяў. У такіх выпадках ішла заўсёды да мае панечкі, якая мне на гэта давала некалькі злотых. Нават калі пасля нараджэння Багусі імосьць дала мне больш за дзiesiąт

¹ Лакальная касцельная ўрачыстасць, звычайна на свята патрона дадзенага касцёла, і кірмаш, які адбываецца ў гэты час. Таксама – дараванне касцёлам грахоў пры ўмове выканання пэўных рэлігійных практык.

² Сімвалічны прадмет, павешаны на алтары, ахвяраваны ў довад пэўных намераў ці ўдзячнасці. Таксама – урачыста дадзенае слова.

³ Свята ў гонар пакутніка Юрыя (Георгія), якое адзначаецца 23 красавіка (каталіцкі касцёл) і 26 лістапада (усходняя царква). Ва ўсходніх славян гэтыя дні вядомыя як вясновы і восеньскі Юр’я, г. зн. час, калі завяршаліся кантракты падданых з панам.

⁴ Таварыства, якое існавала ў Наваградку.

локцяў *картуну*¹ ў падарунак, дык я сказала, што гэты выда-так быў непатрэбны, і *картун* ляжыць нечапаны. Таму сён-няшніяе абыходжанне ягамосці са мною пераняло мяне стра-хам, паказваючы, што я памылялася, калі лічыла дом іхмос-цяў за свой уласны.

— Ну, хопіць ужо таго, каханая Кукосю, — перапыніла яе занятая дзіцём Войская. — Ягамосць нічым цябе пакрыўдзіць не хацеў і думаць не думаў, каб выгнаць цябе.

— Згода, згода, — усклікнуў Войскі, — даю табе слова, мая каханая Кукосю, што ні абразіць, ні выгнаць цябе і не ду-маў; не здагадаўся нават, што ты ў нас назаўсёды прагнеш застацца; а калі так, дык, вядома, будзь з намі так доўга, як табе падабаецца. Найлепшым доказам, што я не ўмешваюся ў вашыя справы, ёсць тое, што да гэтае хвіліны не ведаў пра дамову, якую вы паміж сабою маеце; а калі імосць мне ней-кія грошы сваёй ашчаднасцю ўносіць у касу, дык я ніколі ра-хунку ў яе не пытаюся, бо як кажуць, дарэмнаму каню ў зубы не глядзяць.

Цяпер, калі б мне можна было цябе пра нешта папра-сіць, каханая Кукосю, без якога новай абразы, дык прасіў бы, каб ты пра маю недалікатнасць цалкам забыла, а ў далей-шым сваім гаспадаранні, каб ашчаджаючы для нас, не забы-вала пра свае выгоды. А зараз бывайце здаровыя, бо час і мне высунуць нос за парог, каб разгледзецца, што робіцца на полі.

— Ах, мой Божа! — падхапілася Кукевічова. — І я ж так-сама спазнілася, а там мяне з малаком чакаюць. Імосць цэ-лую ноч не спала, дык няхай прыляжа, а ты, Агатка, папіль-ную дзіця, пакуль я не вярнуся замяніць цябе.

І даючы ды паўтараючы сабе бясконцыя загады і заўва-гі — гэтае крэсла паставіла на месца, тую рэч прыняла з даро-гі, той стол выцерла, гэты іначай паправіла — выйшла за дзверы, нязменна мармычучы нешта сабе пад нос.

¹ Ці *корту*, баваўнянай тканіны (з араб. *kutun* — бавоўна).

Раздзел V

БАГУСЯ РАСЦЕ. ЯЕ СВАВОЛЬСТВЫ

З гэтага часу жыццё панства Войскіх ішло звычайным чынам: Багуся расла, яе хваробы лячыла Кукевічова; Войскі, вяртаючыся дадому, выслухоўваў штораз больш доўгія рапарты пра паводзіны дзіцяці; вось ужо Багуся аднаго дня вымавіла “мама”, другога – “тата”, вось ужо сама ходзіць і шчабеча моваю, якую ніхто не разумее, сэнс якое Войская з Агаткаю старанна дадумаюцца і якую пані Кукевічова тлумачыць паводле свайго ўяўлення самым дасціпным чынам без аніякае цяжкасці, закідаючы маці і няньцы, што не разумеюць дзіцяці. Паводле яе, Багуся – сама мудрасць і набожнасць! Калі Багуся падыме руку, каб адагнаць камара, які ёй дакучае, дык Кукевічова крычыць, што Багуся перажагналася, гэта розум не па гадах! Ужо ўрэшце – ўсюды Багуся, нічога ад яе ні схаваць, ні ўкрыць немагчыма.

Пабачыўшы аднаго разу, як дзяўчына, што выходзіла замуж, усім кланялася, Багуся, укрупіўшы сабе галаву матчынымі падвязкамі, з апушчанымі вочкамі ўсім па чарзе да зямлі пакланілася, нібы просячы блаславіць.

– Што гэта дзяўчына вырабляе! – закрычала маці, да-тыкаючыся яе галавы; але, калі тая, абышоўшы ўсіх, пакла-нілася бацьку, што сядзеў наводдаль, дык той падхапіў яе на рукі і, цалуючы ёй вусны і вочы, усклікнуў:

– Няхай Бог цябе блаславіць, мой найдаражэйшы скарб, але мяне не палохай нават жартамі, што некалі павінны буду аддаць цябе. Не, не, ты мяне не пакінеш.

А яна абхапіла яго ручкамі за шыю.

Часам, абкруціўшыся якім шалем, каб здавацца больш тоўстаю, затыкала за пас матчыны ключыкі і, перавальваючыся з нагі на нагу, падрабляла паходку Кукевічовае; а мармычучы нешта пад нос, кранала мэблю і нібы яе выпірала. Усе смяяліся з гэтага жарту да слёз, а пані Кукевічова ад радасці аж заплакала і, падхапіўшы яе на калені, давай абды-

маць ды цалаваць; тым часам жартаўніца засунула ручку ў кішэню ахмістрыні і дастала жменьку сліў, нафаршыраваных кменам і мёдам з *цытварам*¹, якія пані Кукевічова даўно ўжо прыгатавала ёй на глісты, але ніяк не магла ўгаварыць спажыць гэта, а зараз, удаючы, што хоча гэты крадзены прысмак адабраць ад яе, прымусіла падманам праглынуць нялюбыя дзецям лекі, з чаго быў новы смех на цэлы вечар.

Часам, акрыўшыся хусткаю і сапхнуўшы да тылу свой чапец, удавала *квестара*² і, абыходзячы ўсіх па чарзе, атрымлівала ад аднае кавалак перніка, ад другое – разынку, ад іншае – міндаль; толькі з Кукевічовай была ўжо асцярожная і кожны яе падарунак добра аглядала перад тым, як узяць у рот. Сама гэтая асцярожнасць ізноў выклікала смех.

¹ Стэпавая расліна, кветкі якой выкарыстоўваліся як лекі супраць глістоў (з ням.).

² Манах, што збіраў ахвяраванні на кляштар.

Раздзел VI

КСЁНДЗ БУЛГАК, КВЕСТАР

Падставаю, каб удаваць законніка, быў ксёндз квестар Булгак¹, бернардын з Нясвіжа², можа найбольш часты госць у доме панства Войскіх, незвычайная колісь асоба. Як чалавек заможны, ён правёў маладосць пры Двары³ і ў падарожжах. Пан Войскі і пан падкаморы Сарока⁴ былі яго школьнымі таварышамі. Сарока і Булгак, абодва з вялікімі здольнасцямі, маючы намер заняцца дзяржаўнымі справамі, прасілі пана Войскага быць куратарам іхніх інтарэсаў. Сарока быў пасланы ў Стамбул сакратаром польскае амбасады⁵. Адпаведнае месца для Булгака рыхтавалася ў Лондане. Але пан Букаты⁶, аддаючы гэтую пасаду свайму сыну, які потым ажаніўся з Глінскай, адбіў ахвоту ў пана Булгака, які не жадаў працаваць у канцылярыі пад кіраўніцтвам маладога пана Букатага, – трохі ветрагона. Падаўся тады ў якасці кандыдата

¹ Мажліва, гаворка пра Мікалая Тадэвуша Булгака (нар. у 50-я гг. XVIII ст.), шамбеляна Яго Каралеўскай Мосці (з 1790 г.).

² Нясвіжскі кляштар бернардынаў, заснаваны Мікалаем Радзівілам Сіроткаю, існаваў у 1598–1864 гг. Архітэктар – Я. Бернардоні. У 1793 г. касцёл св. Кацярыны і кляштар згарэлі, але ў 1802 г. адбудаваны. У 1804 г. у кляштары было 15 манахаў. У 1870 г. перабудаваны ў Георгіеўскую царкву, разбураную ў 1950-я гг.

³ Маецца на ўвазе сядзіба і атачэнне апошняга караля Рэчы Паспалітае Станіслава Аўгуста Панятоўскага.

⁴ Відаць, гаворка пра Юзафа Сароку (каля 1750–1831), які служыў пры двары князя Адама Чартарыскага. Восенню 1783 г. А. Чартарыскі паслаў яго ў Канстанцінопаль з заданнем купіць жарабцоў дзеля табуна магната. Займаў пасаду канюшага ў падольскіх маёнтках князя. З 1794 г. жыў на Ашмяншчыне, выконваў функцыі земскага судзі, пасля прэзідэнта земскага суду. Прыняў удзел ў паўстанні ў 1831 г. Асуджаны царскімі ўладамі на смерць, пасля кара заменена ссылкаю ў Сібір. Памёр у турме.

⁵ І. Яцкоўскі, відаць, памыляецца.

⁶ Францішак Букаты (1747–1797) – дыпламат, пасол Рэчы Паспалітае ў Лондане (1772–1785).

на дэпутата Трыбуналу¹, і быў выбраны на пасаду, на якой трымаўся некалькі гадоў разважна і без *парцыяльнасці*².

Як дэпутат, ён быў у маладзейшым коле *Чатырохдадовага сойму*³. А калі адбыўся падзел краю⁴, пан Булгак падаў на Кацярыну маніфест у *Наваградскія Акты* пра гвалт і напад ды дзесяці хаваўся аж да паўстання, узнятага Ясінскім⁵ у Вільні.

Ці ведаючы пра тое, ці толькі выпадкова, Булгак адразу ж апынуўся на Наваградчыне і актыўна заняўся арганізацыяй паўстання, але аддзел расейскага войска напаў уночы на яго дом і захапіў яго знянацку. Дарэмна Булгак тлумачыў, што войска царыцы на яго не мае аніякага права, бо ён не прысягаў на вернасць. Жорсткі *камендант*⁶, абражаны самім гэтым тлумачэннем, загадаў расцягнуць яго на зямлі і *кну́тамі* высечы падданства. Не дапамагло, што жонка Булгака падала да ног казакоў, жадаючы ўлагодзіць іх сваімі просьбамі, сама толькі, атрымаўшы некалькі ўдараў, была выцягнутая за валасы з пакою, дзе самлела за дзвярамі. Булгак жа падчас катавання, крычучы за кожным разам “*Ad majorem Dei gloriam*”⁷, гнявіў яшчэ больш свайго ката, якому кожны падобны выкрык здаваўся пагрозаю, што караны, выбавіўшыся ад *кну́тоў*, пойдзе са скаргаю да маёра. “*А што ты, сукін сын, будзіш хадіт да маёра, вот я табе пакажу маёра*”. І штотраз мацней загадваў біць, пакуль пакутнік не страціў прытомнасці і не замоўк. Пасля дом быў абрабаваны, будынкі спаленыя, а самога Булгака адвезлі ў *каманду*⁸, ад-

¹ У Рэчы Паспалітай: шляхецкі суд апошняе інстанцыі, які разглядаў апеляцыі пасля прысудаў *Земскіх, Гродскіх і Падкаморскіх* судаў.

² Г. зн., не прымыкаючы да супрацьлеглых партый (з лац.).

³ Маецца на ўвазе Сойм, які быў скліканы 6.10.1788 г. у Варшаве. Праходзіў як канфедэрацыя, што давала магчымасць прымаць рашэнні большасцю галасоў. Меў на мэце правядзенне рэформ, якія б забяспечылі суверэнасць Рэчы Паспалітай і яе хуткае эканамічнае развіццё. 3 мая 1791 г. была прынятая Канстытуцыя. Завяршыў працу 24 мая 1792 г.

⁴ Гаворка пра другі падзел Рэчы Паспалітай у 1793 г.

⁵ Якуб Ясінскі (1761–1794) – генерал, інжынер, паэт. У красавіку 1794 г. захапіў Вільню. На працягу некалькі месяцаў з’яўляўся начальнікам літоўскага паўстання. Загінуў у лістападзе 1794 г., абараняючы ад войскаў Суворова рэдут на варшаўскай Празе.

⁶ Камендантам у той час называлі камандзіра невялікага вайсковага аддзелу.

⁷ “Дзеля большае славы Божае!” (лац.).

⁸ Тут: месцазнаходжанне вайсковага аддзела.

куль ён, наведаўшы сібірскія руднікі, вярнуўся ажно праз некалькі гадоў.

Душэўны стан няшчаснага не палепшыўся пасля вяртання. Край забраны, маёнтак зруйнаваны, жонка ад згрызотаў памерла! Якія ж віды на будучыню? І тады Булгак, прадаўшы зямлю за бясцэнак, большую частку сваіх грошай раздаў тым, хто быў у патрэбе і хто цяпеў як ён, а тысячу дукаў аддаў на фундуш кляштару айцоў бернардынаў у Нясвіжы, у якім стаў спачатку *сындыкам*¹, потым *пракуратарам*² і, урэшце, братам квестарам.

Квеста гэтага шаноўнага чалавека была для тых, хто даваў, прыемная, а для тых, хто браў, карысная. Ксёндз Булгак ведаў усе сем'і навокал, і не толькі паводле генеалогіі, але і паводле іх фінансаванага стану, а таксама па-сяброўску. Меў ён добры рост, румяны твар, белыя валасы, а з прычыны адсутнасці зубоў быў трохі шапялявы. Калі ксёндз Булгак, пакінуўшы, як звычайна, свой вазок і бараноў за брамаю, ішоў праз дзядзінец, трымаючыся на ўсялякі выпадак за свае “агуркі”³, дык сабакі лашчыліся да яго, не брахалі, бо ён іх называў кожнага па мянушцы. А калі, адкрываючы дзверы, крычаў басам: “*Laudetur Jesus Christus*”⁴, дык усё жывое кідалася ў ягоныя абдымкі.

— Ах, як маешся, Ягамосць? Каханы! Ксёндз Булгак меў ласку нас наведаць, — крычала пані Войская.

— Прашу прабачэння, мая Імосць, я толькі брат. Кап-ланства больш шчаслівым прызначана. Позна Бог зірнуў на мяне міласэрным вокам, няхай бласлаўлена будзе імя Яго.

Тым часам Багуся ўжо стаіць на крэселку каля вакна, рада ўбачыць свайго барана, які, трасучы званочкамі, павешанымі на закручаных рагах вядзе атару кастраваных на начны адпачынак пад страху. Заўтра пан Войскі загадае загнаць бараноў у Нясвіж, бо ксёндз Булгак пэўна забавіцца тут некалькі дзён, як гэта было ў ягоным звычаі.

— Як жа маешся, мой Ойча? — загукаў уваходзячы Войскі. — Каханая, ксёндз Булгак, можа, яшчэ і не абедар?

¹ Тут: апякун (з грэц.).

² Упаўнаважаны, прадстаўнік, заступнік (часцей у судзе) (з лац.).

³ Вузлы на шнуры, якім падвязаюцца манахі асобных ордэнаў. Гл.: А. Міцкевіч. “Пан Тадэвуш” (“Замак”, р. 453).

⁴ “Слава Езусу Хрыстусу!” (лац.).

– Охо-хо! Дык вашэць мяне ўжо лічыць не братам, а міранінам, – адказаў Булгак, – каб маючы столькі бараноў з ласкі дабрадзеяў да гэтае пары пасціць, а прытым трэба табе ведаць, што я прыехаў з Торчыц¹, ад панства Рудзінскіх, што без абеду нікога ад сябе не адпускаюць.

– З Торчыц? – усклікнуў Войскі. – Заўсёды, успамінаючы іх і Рудзінскіх, не магу не згадаць іх старэйшага брата, маёра, які калі не ганебна, дык, прынамсі, гэтак непатрэбна загінуў, абараняючы гетмана Касакоўскага² ў Вільні. І, як мяне запэўніваў пан паручнік Павел Раецкі, што каб ён уласнаручна не забіў яго на сходах з пісталета, дык гетман бы ўратаваўся ўцёкамі. Так адважна Рудзінскі абараняў палашом уваход. Ксёндз Булгак, на якія ж дзіўныя глядзелі мы рэчы? Ці не маеш, ксёндз, якіх больш шчаслівых вестак?

– Што ты ўсё, вашэць, нейкія *мадрыгалы*³ правіш? – нецярпліва адазваўся ксёндз Булгак. – Ведаеш жа, васпан, што гэты *gabim*⁴ са слёз пакуты, а падшыты словамі: “Няхай будзе Воля Твая, як на Небе, так і на зямлі, і даруй нам нашыя правіны, як і мы прабачаем вінаватым нашым”. Што мне, вашэць, тут пра тыя рэчы баеш, якіх не зменіш, а не паказваеш свае дзяўчынкі, якую, ведаеш жа, люблю як уласнае дзіця.

– Ох, дык яна яшчэ з табою не павіталася? Багуся! Хадзі сюды, Багуся! Гэта ж твой квестар, якога ты так удала ў ягоную адсутнасць удаеш.

Бегла ўжо Багуся ў абдымкі ўлюбёнага госця, але пры апошніх словах так засаромелася, што падалася назад з яшчэ большым паспехам, і Бог ведае, дзе б ад іх схавалася, каб на шчасце Кукевічова, якая ўваходзіла ў пакой іншымі дзвярыма, не схпіла яе і прытуліла ў абдымках, а потым, пакрысе ўлагодзіўшы, выйшла з ёю разам да ксяндза Булгака, і сама, пацалаваўшы ксяндза ў руку, прасіла блаславіць дзіця. Праз

¹ Вёска і фальварак ля Шчары блізу Сталовіч. Фальварак і напрыканцы XIX ст. належаў Рудзінскім.

² Шыман Касакоўскі (1741–1794), удзельнік Барскае, пасля Таргавіцкае канфедэрацый. Кіраваў расійскім корпусам, які ў 1792 г. захапіў Вільню. 25 чэрвеня 1792 г. аб’явіў сябе гетманам літоўскім. У час паўстання Касцюшкі 24 красавіка 1794 г. быў арыштаваны ў Вільні, а на наступны дзень асуджаны на смерць.

³ У XVIII ст. мадрыгалам называлі кароткі жартульвы верш любоўнага зместу. Тут: даўнія гісторыі.

⁴ Убор законніка.

хвіліну, як бы пазбываючыся цяжкага граху, смутна ўсклікнула:

– Ах! Мой Ойча і дабрадзеі! Вялікая я перад Богам даўжніца, але Бог мне сведка, што не ўва мне прычына граху. Ужо мінула шэсць гадоў, як падчас цяжкае хваробы Багусі я ахвяравалася занесці яе ў Жыровічы, але наш Ягамосць заўсёды знаходзіць нейкія перашкоды ў выкананні слова, дадзенага Богу. Дык я баюся, каб не было вялікага няшчасця для мае душы, а, можа, і шкоды гэтаму нявіннаму дзіцяці.

– Што я чую, мой пане Войскі?! – азваўся Булгак – Скарга выразная і вялікая, і каб не быў добраахвотна шчодрым дабрадзеем нашага кляштару, дык я павінны быў бы даць табе аграмадны штраф, асабліва, як *садаліс*¹, ты павінен выяўляць руплівасць да спраў падобнага кшталту. Няхай будзе васпані спакойная, – працягваў ксёндз Булгак, звяртаючыся да Кукевічовай, – пан Войскі не будзе жартаваць з рэчаў, што тычацца збавення васпані, тым больш, што ў гэты інтарэс уваходзіць неяк і лёс ягонае Багусі, якую, васпані ведае, ён так моцна любіць. Паслухаем толькі, што ён скажа на гэта.

– Пані Кукевічова мае рацыю часткова, – адказаў Войскі, – бо, можа, тут і ейная частка віны ёсць. Амаль перад кожным вялікім святам яна нагадвае мне пра свой *вотум*. Я да гэтага неабыхавы, наадварот, як бацькі, мы абое хочам быць удзельнікамі гэтае святое пілігрымкі. Але каханая Кукевічова не хоча задаволіцца набажэнствам будзённага дня, а я, зважаючы на тлум, які бывае падчас *адпусту*, не магу дазволіць рызыкаваць дзіцём. Таму, шаноўны ксёндз Булгак і мой стары прыяцель, развяжы нашу спрэчку, я ахвотна выканаю твой прысуд, бо ведаю, што ён будзе мажлівы.

– Праўду кажучь, – азваўся ксёндз, – што трэба выслухаць абодва бакі, каб склалася якое меркаванне. Бачу цяпер ясней, што не абыхавасць, а дбайнасць пана Войскага была прычынаю гэтае марудлівасці. Васпані, пані Кукевічова, не варта настойваць на сваім, бо каб у тлуме якое няшчасце дзіцяці ці катораму з вас прычынілася, дык не памерла б спакойна; аніякай набожнасцю не вытлумачыш непрадбачлівасці, бо прадбачлівасць з’яўляецца дарам Святога Духа, якім не варта пагарджаць сапраўды набожнай асобе. *Вотум*, кепска

¹ Сябра г. зв. *Sodalitji Mariańskiej*, свецкага рэлігійнага таварыства (з лац.).

ці непрадбачліва ўчынены, не лічыцца абавязковым, бо як кажа *псалміст*: “Удзячная ахвяра Богу – засмучаны дух, пакорлівы сэрцам у скрусе, Божа, не пагрэбуеш”. Дык, калі гэтую справу даручылі мне, а пара сёлета ўжо пазнаватая, то, спадзяюся, што наступным летам у будзённы дзень, у прыемны і зручны для сябе час выберацёся, каб выканаць той *во-тум*, пра які пані Кукевічова гэтак слухна нагадвае.

Што ў наступным годзе, адсеяўшыся вясною, 3 мая да задавальнення ўсіх бакоў і было выканана.

У наступныя дні ксёндз Булгак, адчытаўшы свой *брэв’яж*¹, пасля сняданку зачыняўся з панам Войскім сам насам і там раскладаў паперы, якія даручылі яму спрэчныя бакі без аніякіх інструкцыяў, давяраючы яго наму суду. Ён такім чынам улагодзіў шмат зацятых спраў, паяднаў шмат сужэнстваў, заключыў саюзаў, падзяліў маёнткаў паміж раднёю, пасвараных сяброў памірыў, не дапусціў да паядынкаў, бо як толькі даведваўся пра нейкі канфлікт, дык адразу, прыехаўшы, як квестар з баранамі, так мог змусіць грэшніка да пакаяння сваёю сардэчнаю размоваю, што той нічога больш не жадаў, як толькі згоды са сваім праціўнікам на ўмовах, якія гэтую згodu чынілі шляхетнай. Пасля гэтага, загадаўшы маўчаць, бедны брат накіроўваўся да праціўніка і, як чалавек бывалы, гэтак уплываў на крыўдзіцеля, што альбо ехаў з ім перапрашаць загнэванага, альбо зводзіў іх у нейкім нейтральным месцы, дзе тыя падавалі адзін аднаму рукі і стараліся быць яшчэ лепшымі сябрамі, чым былі раней, пакуль не здарылася між імі тая звада, якая абодвух засмучала.

Маральны ўплыў ксяндза Булгака распаўсюджваўся на некалькі павеатаў. Католік, кальвініст, жыд ці татарын – усе без выключэння яго паважалі, і ён у сваіх *квестах* нікога не абмінаў. Гэтаксама наведваў у Ліпе² шчырага католіка Абуховіча (якога ці то з-за прымоўкі, ці то з-за звычайу “*Котэчку*” звалі), як і кальвініста Атэнхаўза ў Асташыне³; гэ-

¹ Кніга, у якой сабраны абавязковыя малітвы на паасобныя дні году (з лац.).

² Маёнтak і вёска ля рэчкі Сноўка каля Гарадзеі; і напрыканцы XIX ст. належалі Абуховічам.

³ Маёнтak і вёска ля рэчкі Сэрвач. Маёнтak, а таксама пабудаваны Янам Швыкоўскім мураваны кальвінскі збор, пасля пераходу Швыкоўскіх у каталіцызм быў набыты Атэнхаўзам, а ў сярэдзіне XIX ст. дастаўся Грабоўскім. У Асташыне нарадзіўся “бацька польскае фатаграфіі” Ян Булгак (1876–1950), сын Валеры Антонія Станіслава Булгака, гербу Сыракомля, і Юзэфы Гаціскай, гербу Рох.

таксама заязджаў па дарозе да паноў Уланаў, Давідовічаў, Сабалеўскіх і іншых татараў у Малюшыцах¹ (а трапіўшы на *байрам*, еў разам з імі калдуны з канінаю), як і да жыдоў Мірскіх, Чорных (у якіх у шабас быў шчупак з шафранам). Візіты ў Малюшычы аплачвалі кляштару Маркевічы, Мацкевічы² і Равенскія, якія з-за таго, што межавалі з татарамі, як з людзям вайсковым, частых спрэчак без пасярэдніцтва ксяндза Булгака не маглі б памысна заканчваць. Знаёмства з мірскімі жыдамі ўратавала, перадусім, сваякоў самога ксяндза Булгака з Астровак³, а таксама Войнаў, Вайніловічаў, Пратасевічаў і іншых, калі пасля французскае вайны генерал Тучкоў⁴ (той самы што абрабаваў Нясвіж), абрабаваўшы іх дамы і забраўшы ўсё, што яны мелі, загадаў вывесці іх на пляц і, паставіўшы каля выкапанае магілы, пагражаў расстраляць, калі не адкупяцца гатоўкаю альбо аграмаднымі даўгавымі распіскамі, якія ён за палову сум ці хоць за што-небудзь прадаў купцам Мірскім, таксама пагражаючы куляю.

Адміністрацыя нясвіжскага замку, а таксама пакрыўджаныя грамадзяне паскардзіліся, праўда, цару на Тучкова. Тучкоў, аддадзены пад суд⁵, быў прысланы на кошт тых, хто падаў скаргу, у Нясвіж, але камісія, якая мелася расследаваць справу і судзіць яго, невядома чаму, ані разу не сабралася, а вестка – праўдзівая ці фальшывая – што забраныя з Нясвіжа дванаццаць срэбраных апосталаў у натуральную велічыню бачылі ў сталіцы ў вельмі недаступным месцы, дадала страху, што справа ніколі не будзе скончаная.

¹ Вёска і тры фальваркі ля рэчкі Мчанка (прыток Нёўды) паблізу Райцы і Шчонова. Фальваркі напрыканцы XIX ст. належалі магаметанскай сям'і Улан.

² Войскаму Юзафу Маркевічу належала Шчонова; Мацкевічам, сваякам Яцкоўскіх, Вакштаўляны.

³ Дзве вёскі і два фальваркі ля рэчкі Уша каля Гарадзёі. Фальваркі і напрыканцы XIX ст. належалі Булгакам.

⁴ 5 снежня 1812 г. корпус генерал-маёра Сяргея Тучкова (1767–1839) захапіў Нясвіж. Даведаўшыся ад жыдоў пра схаваныя ў замку Дамінікам Радзівілам, палкоўнікам 27 уланскага напалеонаўскага палка, каштоўнасці, С. Тучкоў абрабаваў замак, а ягонае войска – мясцовых жыхароў. У Нацыянальным гістарычным архіве РБ маюцца матэрыялы следства па скаргах абрабаваных.

⁵ Дзякуючы ініцыятыве князя Адама Чартарыскага, на працягу года вялося следства. С. Тучкоў быў адхілены ад камандавання корпусам, але, відаць, пазней апраўданы. Даслужыўся да звання генерал-лейтэнанта і стаў сена-тарам.

Пры ўсім гэтым, на колькі ўяўныя даўжнікі, унікаючы абавязковае выплаты даўгоў гэтак ганебна выпатрабаваных, даўгавую справу жыдоў Чорных прагнулі палучыць са следствам, якога не было, і дэкрэт, які выключаў гэтую справу з *Сумарыйнага* рээстру¹, атрымалі ў земскім судзе, на столькі з другога боку жыды Чорныя не пашкадавалі кошту і выста-раліся ўказ, які патрабаваў абавязковае выплаты доўгу пад даволі лагічным *прэтэкстам*², што ўладальнікі даўгавых распісак, не абвінавачаныя ў гвалце, за ўчынак Тучкова пака-раныя быць не павінны. У гэтай альтэрнатыве ксёндз Булгак выкарыстаў свой уплыў і схіліў абодва бакі панесці палову страты, каб сквітаваць сумы, рэальна заплачаныя Тучкову, не беручы пад увагу тыя лічбы, якія ў даўгавых распісках з дапамогай раней апісанага спосабу былі запісаны.

¹ Рэестр цывільных маёмасных спраў (лац.).

² Выдуманая прычына, пададзеная дзеля прыкрыцця пэўных фактаў.

Раздзел VII

ПРАЦЯГ АПАВЯДАННЯ ПРА КСЯНДЗА БУЛГАКА. УЦЁКІ МОЛАДЗІ. СПРАЎНІК І САКРАТАР

Вось якім колісь быў (сёння, відавочна, нябожчык) наш пачцівы ксёндз Булгак, квестар нясвіжскіх бернардынаў. Ягоную дабрачыннасць шмат хто можа нават і не заўважыў, бо ён ніколі не меў звычкі яе выяўляць. Ён ніколі не пераконваў іншых пры сведках. У кампаніі нікому не навязваў сваіх думак, але калі размова яму не падабалася, дык ці то з дзецьмі пачынаў бавіцца, ці, калі іх не было, сеўшы ў куце, перабіраў пацеркі свайго ружанца і паціху варушыў вуснамі, часам з уздыхам нападзюла прамаўляючы: *“Et ne nos inducas in tentationem, sed libera nos a malo. Amen”*¹.

Гэтак ён рабіў асабліва ў той час, калі надзвычай гучна пачыналі гаварыць пра палітыку альбо па прозвішчах пералічвалі шляхецкую моладзь, якая тады па аднаму перабіралася з Літвы за Нёман. Фларыян Кабылінскі², пазнейшы генерал і *старшыня* Плоцкага ваяводства, пан заможны, спрытны, пра якога заўсёды казалі, што толькі чацвёртая яго частка відаць над зямлёю, нядаўні кандыдат у земскія пісары, на якога напаладі на соймаках і якога збіла засцяпковая шляхта, якая была б за ім і за яго б галасавала, калі б праціўнікі непрыкметна не ўкінулі ў кацёл, дзе гатаваўся для іх пачастунак, галаву кабылы і распусцілі чутку, што ён з ашчаднасці частуе іх здыхляцінай, – цяпер ён недзе знік, а праз год

¹ “І не ўводзь нас у спакусу, але збаў нас ад злога. Амэн” (лац.).

² Фларыян Кабылінскі (1774–1843), сын Шымана Кабылінскага, ротмістра наваградскага, удзельнічаў у паўстанні Касцюшкі, пасля ваяваў у напалеонаўскім войску – ад’ютант генерала Генрыка Дамброўскага (атрымаў Крыж *Virtuti Militari*). У 1809 г. па рэкамендацыі маршала Л. Даву атрымаў ад Напалеона тытул барона. У вайне 1812 г. – палкоўнік, пасля генерал у штабе Л. Даву. У 1816 г. быў прызначаны старшынёй камісіі (фактычна, ваяводам) Плоцкага ваяводства. Хоць падтрымаў Лістападаўскае паўстанне, але пасля яго стлумлення свае пасады не страціў. Памёр у Варшаве.

даведаліся, што ён правая рука Даву¹ і сакрэтна намаўляў Межаеўскіх, Рымшаў, Абуховічаў, Яцкоўскіх² ды іншых да ўцекаў за Нёман і распаўсюджваў па ўсёй Літве абяцанні вялікіх надзеяў у намерах французскага імператара.

Бацькі і прыяцелі тых маладых людзей былі ў вялікім страху, нават самому Булгаку было прыкра слухаць, калі ў голас называлі імёны ўцекачоў. Аднак жа, ці то не могучы выбараць між патрэбаю распаўсюджвання сакрэту і няпэўнасцю вынікаў, ці то, удаючы поўную нейтральнасць, у размову ён не ўмешваўся, толькі маліўся, але, вылаяўшы асобна кожнага з балбатуноў за неасцярожнасць, загадаў запрэгчы сваю каламажку і нібыта па кляштарных інтарэсах паехаў у павятовае мястэчка³.

Там ён даведаўся ад сакратара *Ніжняга суду*⁴, што Пётр Пятровіч, *спраўнік*⁵, атрымаўшы рапарты ад *ключовойтай*⁶ пра збеглых маладзёнаў, даручыў яму напісаць да губернатара Ланскага⁷ афіцыйнае паведамленне і патрабаваць інструкцыі, што рабіць з бацькамі, апекунамі і маёнткамі ўцекачоў; і што з гэтым лістом сам сакратар цягне час, бо хоча спачатку параіцца з зацікаўленымі; што Пётр Пятровіч (хоць і расеец, але чалавек добры і шляхетны), як заслужаны вайсковец, які не давярае сваім ведам і баіцца, каб не спудлаваць у нейкім невядомым яму законе, загадаўшы маўчаць *ключовойтам*, кожны дзень пытаецца ў сакратара пра ліст, а, атрымаўшы адказ, што ў тлуме больш пільных спраў ён яшчэ

¹ Луі Даву (1770–1823) – напалеонаўскі маршал (з 1805 г.), які не прайграў аніводнае бітвы.

² Толькі аднойчы ў творы аўтар згадаў прадстаўнікоў свайго роду.

³ Гаворка пра Наваградок.

⁴ Павятовы адміністрацыйны орган у Расійскай імперыі ў 1775–1862 гг. (з 1837 г. называўся Земскім); павятовая паліцыя. У склад уваходзілі: капітан-спраўнік і шэсць асэсараў. Разглядаў дробныя крымінальныя справы, выконваў прысуды судовых органаў, кантраляваў выкананне нарматыўных актаў органаў губернскага праўлення, сачыў за палітычнай добранадзейнасцю грамадзян, вёў папярэдняе следства, сачыў за падтрыманнем чысціні, станам мастоў, дарог і г. д.

⁵ Начальнік павятовае паліцыі, ці *Ніжняга (Земскага) суду*; з 1775 па 1864 гг. звычайна называўся капітан-спраўнік.

⁶ Выбраны прадстаўнік ад жыхароў усяго *ключа* (вялікі маёнтак, у склад якога ўваходзілі фальваркі, засценкі і г. д.).

⁷ Гаворка пра Мікалая Ланскага (1746–1812), які паходзіў з даўняга ліцвінскага роду, што з XVII ст. жыў у Наўтародскай губерні. М. Ланскі пасля падзелаў Рэчы Паспалітай быў спачатку пінскім вайсковым начальнікам, а пасля гродзенскім губернатарам.

не прыгатаваны, ходзіць некалькі гадзін па пакою і, заламваючы рукі, гучна выкрыквае: “*Беда! Беда! Беда!*”; што не раз праклінае сваю пасаду за тое, што ён, які падчас доўгае вайсковае службы ўмеў заўсёды берагчы сваіх падначаленых, цяпер мае стаць інструментам няшчасця грамадзян і можа быць названы іншымі – “*доношчык*”, словам, якім ён гідзіцца больш, чым смерцю.

Пасля нарады з ксяндзам Булгакам сакратар пайшоў да названага спраўніка і пасля прывітання на пытанне пра ненапісаны ліст сказаў, што пераканаўся ў фальшывасці рапартаў, бо абвінавачаная моладзь пакінула дамы ці то выехаўшы на вучобу ў Вільню, дзе на універсітэт пад куратарствам князя Чартарыскага юрысдыкцыя паліцэйскай улады не распаўсюджваецца, ці то накіравалася па сямейных інтарэсах ў суседнія паветы; у чым сам спраўнік можа ўпэўніцца, калі напіша лісты да абвінавачаных, адказы ад якіх, хоць бы і аказаліся пазней фальшывымі, заўсёды будуць бараніць спраўніка, што ён са свайго боку выканаў абавязак, не трываючы непатрэбна Урад і – нават у адваротным выпадку – не замяняючы на дзяржаўнае злачынства юначае легкадумства, што мае ў сабе нешта прыцягальнае для тых, хто праз уласціваю іх узросту жывасць, любіць учыніць якое свавольства, абы іхняе імя, стаўшы вядомым, набыло пэўнае значэнне.

Якое задавальненне прынеслі гэтыя словы Пятру Пятровічу, – цяжка апісаць. Ён падскочыў, выгукнуў: “*Неужели?*” А потым, паціраў рукі, абдымаў сакратара і казаў: “*Ах! Ты друг мой! Ты друг мой!* Пісаць зараз жа лісты, пісаць мне лісты!” Праз пару гадзін ягоная воля была выкананая.

Праз некалькі дзён у адказ прыйшлі цяжкія допісы. Кожны ліст не менш, чым параконная цягнула фурманка. А і так яшчэ ў Гніліцы, каля Смольчыц¹, альбо Руткі², дзе грэблі былі кепскія, трэба было яшчэ прасіць у праезджых дапамогі, каб выбрацца на сухое месца. Бо пры лістах (якія паводле парады ксяндза Булгака былі аднолькава адрасаваныя: ва ўласныя рукі ягамосця пана Матовіча, сакратара *Ніжняга суду*) былі яшчэ розных гатункаў вяндрліны, *фаскі*³ масла, крупы, мука і гарэлка, словам, чым толькі вясковая гаспадар-

¹ Фальварак паблізу Наваградка, уласнасць Верашчакаў.

² Дзве вёскі і два фальваркі ля рэчкі Рута (левы прыток Сервачы).

³ Малая дзежачка, звужаная ўнізе, для захоўвання прадуктаў.

ка звычайна напаўняла слаўныя ліцвінскія спіжарні, – усяго было ў дастатку.

Тады пан Матовіч, гэтакія важныя атрымаўшы тлумачэнні ад запытаных асобаў, пайшоў з імі да дому спраўніка, і, скарыстаўшыся яго адсутнасцю, уладкаваў яго спіжарню і густоўна, і карысна; так, што калі Пётр Пятровіч вярнуўся да сябе і заспеў сакратара, што круціўся каля нядаўна яшчэ пустых паліц, дык аж адступіў назад, мяркуючы, што заблукаў, а потым голасна загукаў:

– *Кузьма Гаўрылавіч* (гэта значыць – Казімеж Габрыэлавіч), што гэта такое? Што гэта за цуды ты ў мяне творыш? Я меў эскадрон, ды і то ў мірны час, а ў мяне стайня не была так густоўна наладаваная, як ты наладаваў маю спіжарню. Божа літасцівы, скажы мне, адкуль усё гэта? Сам ты небагаты, ды я і не хацеў бы, каб ты дзеля мяне пазбываўся сваіх выгод.

Матовіч засмяяўся, аддаў яму лісты, змест якіх быў складзены паводле ягонае парады, і з якіх выразна было відаць, што ніхто з падданных Яго Царскай Мосці край не пакінуў.

– Гэта ўсё добра, – усклікнуў удвая больш узрадаваны спраўнік, – а калі акажацца, што тлумачэнні фальшывыя, што тады з намі будзе?

– Нічога, – абыхава адказаў Матовіч. – Пан выканаў свой абавязак і квіта. Пра што мусіш яшчэ даносіць, калі маеш у руках довады, што робяць той данос зусім непатрэбным. Зрэшты, Урад не любіць чыноўнікаў, якія без важных прычынаў яго непакояць. А ва ўказе Пятра Вялікага напісана: “Даносчыку першы *кну́т*”. От лепей памятаць прымаўку: “Рука руку мые”, дык і абывацелям, і сабе будзе карысць. Я ведаю гэтую шляхту: лагоднасцю з ёю ўсё зробіш, суровасцю ж іх загубіш, а ні дзяржаве, ні сабе не дапаможаш. Цар табе за тое не падзякуе, што зробіш яго аб’ектам нянавісці падданных, якіх улагодзіць і прыхіліць да сябе з’яўляецца найпершаю павіннасцю вернага трону чыноўніка.

Раздзел VIII

МАТОВІЧ. ЛАНСКІ. ПЁТР ПЯТРОВІЧ. КАРНЕЕЎ І ЗАРЭМБА

Трэба ведаць, што Казімір Матовіч быў сынам беднага мешчаніна з Наваградка. Закончыўшы школу за польскім часам, ён на працягу некалькіх гадоў зарабляў дарэктарствам для панічоў. Пасля падзелу краю пешкі і вазамі з глыбіні Расеі прыбывалі розныя вісусы, каб заняць пасады, на якіх была патрэбная нязнаная яшчэ палякам мова. Адно толькі прачытаць *экспедыцыю*¹, напісаную па-расійску, ужо добра аплачвалася. Матовіч, хутка навучыўшыся чытаць тыя іерогліфы, пайшоў на дзяржаўную службу, што адварнула ад яго ўсіх ранейшых прыяцеляў; з гэтае прычыны ён, вымушаны весці знаёмства з маскалямі, удасканаліўся ў мове і ва ўсіх расійскіх “кручках” так, што атрымаў пасаду сакратара, на якой мы з ім і пазнаёміліся.

Ці то ў выніку ягонае палітыкі, нядаўна абвешчанай *спрайніку*, ці то з-за Тыльзіцкага трактату², паводле якога Беласток, што межаваў з Літвой, трапіў пад уладу Аляксандра³, ці то адыход некалькіх польскіх палкоў з Варшаўскага княства недзе ў краіны, якія не мелі з Польшчай аніякіх дачыненняў, ці, нарэшце, надзвычай лагоднае абыходжанне цара Аляксандра з палякамі і распаўсюджанне пагалоскі пра фарміраванне польскага войска пад камандаваннем Князевіча⁴ сталі прычынаю, што больш ужо не чуваць было пра дэзерцірства. А губернатар Ланскі, які цягам свайго кіравання

¹ Тут: дасланае па інстанцыі распараджэнне, дэпеша і г. д.

² Падпісаны 25 чэрвеня 1807 г. на плыту пасярод Нёмана як вынік перамоваў Аляксандра I і Напалеона I пасля пруска-французскае вайны. Расія пагадзілася з новымі, пасля напалеонаўскіх войнаў граніцамі Еўропы, атрымала ад Напалеона Беластоцкую акругу (раней – уладанне Прусіі), а Францыя абяцала не ўзімаць пытанне пра аднаўленне Рэчы Паспалітае.

³ Маецца на ўвазе Аляксандр I (1777–1825), расійскі імператар (1801–1825).

⁴ Караль Князевіч (1762–1842) – генерал дывізіі Польскіх войскаў; удзельнік паўстання Т. Тасцюшкі, адзін са стваральнікаў Легіёнаў польскіх, удзельнік вайны 1812 г. (камандзір 18 дывізіі V корпусу Вялікае Арміі).

ў Гродне нікога з абывацеляў не аддаў пад суд¹, не канфіскаваў ні ў каго маёнтку, прыехаўшы як звычайна на рэвізію павету і праглядзеўшы ўсе *юрисдыкцыі*² і кнігі, ці то ведаючы пра грэх спраўніка ва ўкрыванні ўцекачоў, ці то маючы што іншае ў галаве, звярнуўся да яго і сурова сказаў:

– *Гаспадин исправник!* Пан не павінны забываць, што я даўно маю вока на пана і што напісаць пра яго Найвышэйшаму Пану палічыў патрэбным.

Гэтыя словы губернатара, суромага толькі да чыноўнікаў, як штылет працялі сэрца спраўніка: “Чаму менавіта на яго звернутая ўвага? Што пра яго пісаць цару? Даўмецца немагчыма. Пэўна, нейкае няшчасце! Пэўна, неакуратнасць! Пытацца ў старэйшага малодшы не можа”. Пётр Пятровіч хутчэй бы босымі нагамі на распаленую бляху стаў, чым зрабіў бы такую нетактоўнасць. Аднойчы пасля абеду нябожчык Сувораў загадаў яго расстраляць за тое, што заўважыў рассядланага каня. Пётр Пятровіч рыхтаваўся да смерці, не сказаўшы ані слова, што гэты конь быў не з яго плутону. І толькі нехта іншы звярнуў увагу галоўнакамандуючага на памылку. То Пётр Пятровіч, вызвалены з-пад расстрэлу, зусім неспадзявана стаў *камендантам* эскадрону.

Такого характару быў гэты Пётр Пятровіч, які не з-за зухаватасці альбо жадання выслужыцца, але з-за паслухмянасці гатовы быў кінуцца ў пекла; цяпер ён, як Тантал³, пакутаваў ад слоў, значэння якіх не разумеў. Праехаўся шляхам, якім кіраваўся губернатар, агледзеў масткі, распытаў пашталёнаў, ці не здарыўся які выпадак (бо ў нас выпадак з’яўляецца крыміналам), і, пачуўшы паўсюль адказ, які задавальняў, прыпомніў свой грэх, у які яго ўблытаў Матовіч.

– Ха! Гэта паляк, разумею, – усклікнуў ён, – хацеў мяне загубіць і загубіў. Лёс мой ужо вядомы!

І з таго часу спыніў усялякія дачыненні з Матовічам. Праходзячы, не пазнаваў яго. Калі той прыходзіў, як даўней канфідэнцыяльна, пытаўся грозна: “*Зачем?*” Аднойчы нават,

¹ І. Яцкоўскі памыляецца. 24.03.1809 г. па распараджэнню М. Ланскага быў арыштаваны Адам Чарноцкі (Зарыян Даленга-Хадакоўскі), які ў лісце да плямёніка ваяводы Несялоўскага абураўся на ўлады, якія бралі маладых людзей ў рэкруты, а таксама выказаў жаданне службы ў войску Напалеона.

² Тут: вядзенне спраў павятовымі органамі ўлады.

³ Сын Зеўса і Плуто, бацька Ніёбы і Пелопса. Быў сярод багоў, але за тое, што выдаваў іх сакрэты людзям, а таксама за іншыя свае грахі, кінуты ў Тартар, дзе зазнаў страшэнныя пакуты.

не знайшоўшы нейкі ліст на сталe, які павінен быць прыгатаваны, прыгразіў, што загадае прывязаць яго за нагу да стала, калі на заўтрашняе пасяджэнне не будзе справа зробленая.

– Што з ім сталася? – мармытаў сабе пад нос Матовіч. – Разславаўся, шэльма! Выжыве чалавека з пасады! Дурны – гэта праўда, але асцярожны, як гадзюка, нават лістоў мне распячатваць не дазваляе. Ці ён з д’яблам пабратаўся, ці якая плётка?

Аднаго разу, калі сакратар, склаўшы на століку спраўніка атрыманую па пошце *экспедыцыю*, за некалькі крокаў чакаў ягоных загадаў, Пётр Пятровіч, які распячатваў адзін за другім канверты, над адным з іх пасвятлеў тварам, двойчы яго перавярнуў, перачытаў нанова, адклаў убок. Адкрыў яшчэ некалькі *экспедыцый*, вярнуўся зноў да адкладзенага ліста, нарэшце, працягваючы Матовічу паперу, усклікнуў:

– *Кузьма Гаўрыліч!* Паглядзі, ці гэта не памылка?

– Гэта дыплом на крыж святое Анны, – сказаў паглядзеўшы Матовіч.

– Не магу зразумець, – кажа Пётр Пятровіч, – чым я гэта заслужыў? А тут між тым напісана: за руплівую, верную і старанную службу на даручанай мне пасадзе. Здагадваюся цяпер, што гэта, відаць, ласка нашага губернатара Ланскага, які такога моцнага нагнаў на мяне страху нядаўняю заяваю, што пільна сочыць за мною і што збіраецца пісаць пра мяне Найяснейшаму Пану. Прызнаюся цяпер, што тыя ягоныя словы працялі мяне жаклівым страхам, бо адчуваў за сабою больш віны, чым заслугаў. І таму пачаў цябе падазраваць, ці не губіш ты мяне сваімі парадамі. Цяпер бачу, што памыляўся, і нічога мне не застаецца, як толькі прасіць цябе, каб даваў мне прыкрасці, якіх табе не ашчаджаў, бо быў пад памылковым уражаннем. Няхай з гэтага часу лучыць нас сяброўства, і ў парадах мне сваіх не адмаўляй, бо пераконваюся, што ты намеры ўраду лепей за мяне разумееш.

Дык зноў усталявалася між імі згода, і яна замацавалася яшчэ больш, калі праз некалькі *поштаў*, сакратар *Ніжняга суду* Матовіч, які зусім не стараўся пра павышэнне, атрымаў намінацыю на *страпчага*¹ з загадам адразу ж выконваць абавязкі занадта дзелавітага свайго папярэдніка, на якога падчас губернатарскага візіту паступілі скаргі ад чыноўнікаў і грамадзян.

¹ Так у Расіі ў 1775–1864 гг. называўся судовы чыноўнік; пракурор.

Пра губернатара Ланскага да гэтага часу засталася мілая памяць у грамадзянаў Гродзенскае губерні, бо ён, маючы сэрца і розум, не вярэдзіў раны; а калі пасля доўтага знаходжання на сваёй пасадзе, быў прызначаны сенатарам у Пецярбург, дык і там па-ранейшаму выяўляў прыхільнасць да ліцвінаў, як да сваіх родных.

Не такою шчасліваю была Мінская губерня. Пасля другога падзелу краю там стаў губернатарам Карнееў¹. Што тычыцца справядлівасці ягонага кіраўніцтва, дык гісторыя пра гэта маўчыць, але ў манерах даваў повед для смеху, што зрабіла яго непапулярным, а доказам гэтага будзе наступная гісторыя.

Калі з нагоды прыняцця прысягі на вернасць царыцы Кацярыне ён прыехаў з вялікаю помпаю ў Слуцк, дык запрасіў да сябе на абед усіх абывацеляў, якія ўдзельнічалі ў той фармальнасці: ці хто хацеў, ці не хацеў, але абавязаныя былі з'явіцца на запрашэнне. Паводле каманды, каб госці паселі за накрыты стол паводле пасадаў, дробнай шляхце дастаўся шэры канец, дзе між іх сеў і Зарэмба – уладальнік невялікае вёсачкі, слаўны гуляка і сатырык, які ў той час быў тым больш нязносны для абывацеляў, што, здавалася, не падзяляў агульнага засмучэння, а правіў свае жарцікі. Пасля ляльнага тосту за здароўе Найяснейшае, Наймагутнейшае імператрыцы, прапанаванага губернатарам, шляхта, устаўшы, вышлі і зноў села, а Зарэмба дадаў, што з таго часу, як ён на вернасць Найяснейшае пані прысягнуў, дык усё выразней чуе, што ў яго расце жаданне красці. Губернатар загаворваў то пра тое, то пра гэта, спадзеючыся, што нехта з абывацеляў прапануе другі тост за такога высокага чыноўніка, якім ён сам сябе лічыў. Але калі ніхто на падобнае не наважыўся, раздражнёны губернатар пачаў кожнага па чарзе пытацца:

– *Кто ты таков?*

Кожны адказваў як патрабавалася, называючы сябе паводле пасады, якую раней займаў, ці паводле наданага яму ганаровага тытулу, а губернатар, жадаючы прынізіць шляхту, крычаў за кожным разам:

– *Да я большой!*²

¹ Захар Карнееў быў мінскім губернатарам у 1796–1806 гг.

² У артыкуле “Балі ў Англіі” (“Dziennik Mód Paryskich”, Львоў, 1842 г.) І. Яцкоўскі пісаў: “Тут зусім не ведаюць тае варварскае, а так звычайнае ў іншым месцы пахвальбы: *я большой*”.

Як прыйшла чарга Зарэмбы, дык ён, падняўшыся, пісклявым голасам пакорна прасіў зволіць яго ад абавязку адказваць. Калі гэта было перакладзена губернатару, той, разважліўшыся ў крэсле, паўтарыў загад:

– *Гавары!*

Зарэмба, зноў пакорна пакланіўшыся, пісклявым голасам вымавіў:

– Я – дурань, Яснавяльможны пане.

А губернатар, не задумваючыся над значэннем гэтага выказвання, паўтарыў сваё звычайнае:

– *Да я большой!*

Збег гэтых выразаў выклікаў нечаканы смех усіх прысутных, а губернатар, здагадваючыся, што, відаць, здарылася нешта непрыстойнае, загадаў свайму сакратару, які разумеў па-польску, растлумачыць значэнне сказанага. Здзіўлены гэткаю зухаватасцю шляхціца, загадаў зараз жа пасадзіць яго на гаўптвахту.

Пасядзеўшы там колькі гадзін, Зарэмба, калі ўжо ўсё супакоілася, дастаў з кішэні рубля і, трымаючы яго аберуч з павернутым уперад партрэтам царыцы, з урачыстым тварам памаршыраваў з *кардыгарды*¹, крычучы вартаўніку:

– *Не тронь, бо Гасударыня ідёт.*

Вартаўнік ад неспадзяванасці адсалютаваў зброяю і выпусціў вязня. Зарэмба з тым самым урачыстым выразам на твары прайшоў паўз вартаўніка каля дому губернатара і з’явіўся ў ягоных пакоях з рублём у руцэ, як быў перад гэтым. Спалохаўся адразу і здзівіўся губернатар з такога відовішча, але праз нейкую хвіліну, трохі супакоіўшыся, здагадаўся, што “*дурань*” па-польску азначае “*шут*” па-расійску. І як такога вызваліў яго ад далейшых непрыемнасцей.

¹ Будынак, які звычайна знаходзіўся непадалёку ад галоўнае брамы палацу і прызначаўся дзеля стражы. Выкарыстоўваўся таксама як гаўптвахта.

Раздзел IX

АДУКАЦЫЯ БАГУСІ

Час, які займала вышэйпададзенае апісанне і нашае гераіні Багусі не было на сцэне, быў прысвечаны яе выхаванню, ці адукацыі. Гэтая працэдура настолькі звычайная, што апісанне яе дэталей мала б цікавіць магло чытачоў; перадусім, дзяўчаты звычайна больш паслухмяныя і менш свавольныя, чым хлопцы, яны не выяўляюць столькі разнастайнасці ў дзіцячых паводзінах, не дэманструюць пэўных рысаў свае геніяльнасці, якія дазваляюць меркаваць аб характары мужчыны ў будучым.

Справа адукацыі Багусі не раз абмяркоўвалася яе бацькамі, не раз, здавалася, што ўжо дакладна вызначаны спосаб і парадак, паводле якога Багуся павінная пачаць навукі; але аказвалася, што выкананне тае пастановы – больш складаная справа, чым нам гэта здавалася. І Багуся гадалася без прыпукі, не ўяўляючы нават, што ўсё ж трэба будзе засесці за кніжкі. Праўда, дзеля прызвычаення яе да вучобы не раз прыносілі кніжкі з малюнкамі, якія яна, бясспрэчна, любіла; але калі на строі сваіх лялек павырывала малюнкі з кніжак, дык лемантаром Кукевічова яе нават забавіць не магла, бо пан Войскі крычаў, каб далі ёй спакой, а пані Войская жадання мужа ніколі не прычыла.

Толькі ксёндз Булгак, заехаўшы, як звычайна, чарговым разам да Войскіх, так моцна паўплываў на перакананні абодвух, а Войскую згрызотамі сумлення так застрашыў, што яны шчыра пачалі думаць пра навучанне дзіцяці. А з тае прычыны, што сама пані Войская была выхаваная ў кляштары паненак бенедыктынак у Нясвіжы¹, дык гэтае месца, па-

¹ Нясвіжскі кляштар бенедыктынак, заснаваны Мікалаем Радзівілам Сіроткаю, існаваў у 1591–1877 гг. Архітэктар – Я. Бернардоні. Манахкі звычайна выходзілі 25 свецкіх паненак (вучылі мовам, музыцы, мастацкаму шыццю і інш.). З 1877 г. у будынку кляштара – Нясвіжская настаўніцкая семінарыя, дзе вучыўся Якуб Колас; цяпер – педвучылішча.

водле яе пераканання, здавалася найбольш адпаведным для дачкі; тым больш, што пасаду *ксені*¹ займала там панна Касцюшкава, сястра Тадэвуша², звязаная з ёю моцным сяброўствам і абодвум Войскім знаёмая яшчэ да таго, як стала законніцай.

Слухаў пан Войскі пра гэтыя планы і са свайго боку не рабіў аніякіх перашкодаў, аднак жа сэрцам жадаў, каб усё гэта не ўдалося, бо разлучыцца з Багусяю было вышэй ягоных сілаў. З гэтае прычыны, нават калі пані Войская з Багусяю селі ўжо ў каляску, выбіраючыся да манашак, дык і тады яшчэ пан Войскі не мог паверыць, што пані Войская пакіне адзінае дзіця ў кляштары.

Калі ж пасля двух дзён адсутнасці пані Войская вярнулася з Нясвіжа без дачкі, пан Войскі міжвольна засмуціўся. Ён распытваў пра падрабязнасці раставання да апошняе дробязі, аднак, хоць ніякай заганы не знайшоў, дадаў:

– Ах, маё сэрца, не варта было пакідаць яе там адразу, трэба было гэтым разам адно толькі паказаць ёй толькі месца і манашак, а пазней дзіцяці больш лёгка было б з намі разлучыцца. А так насмерць замаркоціцца дзяўчынка.

Пані Войская ў сваю чаргу даводзіла, што Багуся без ваганняў і можна вытрымала гэтае раставанне і што, калі забіралі яе манашкі, здавалася задаволенай сваім становішчам, абы толькі бацькі хутка яе наведалі. Але гэтае запэўніванне, нягледзячы на яго слухнасць, не магло супакоіць Войскага, бо без Багусі дом зрабіўся нудны, не было чуваць яе крыку і беганіны, якія глухую цяпер вёску рабілі такою люднаю. Каб супакоіцца, пан Войскі пайшоў у поле і, больш доўгі, чым звычайна, час там бавячыся, знайшоў шмат недахопаў, бо амаль усё яго нудзіла; але і па вяртанні ягоны настрой не палепшыўся, бо не было Багусі, якая б шчабятала яму і адцягнула ягоныя думкі ад гаспадарчых згрызотаў.

Адзіная надзея абаіх бацькоў палягала на тым, што хутка надыходзіў фэст у Нясвіжы, паехаўшы на які, яны і дачку пабачаць, і самі супакояцца, а спадзяванне на Бога натхняла іх яшчэ больш мілым пачуццём, бо вядомыя словы: “Будзь воля Твая, як на небе, так і на зямлі” давалі ім надзею, што

¹ Ігумення.

² Гаворка пра Тадэвуша Касцюшку (1746–1817), вайсковага і палітычнага дзеяча Рэчы Паспалітай.

адрачэнне ад прыемнасці дзеля абавязку можа быць прызна-
на за заслугу, гэтак жаданую для душы сапраўднага хрыс-
ціяніна.

Раздзел X

ПАРЦ'ЮНКУЛА Ў НЯСВІЖЫ. АЛЬБА

У нядзелю панства Войскія паехалі ў Нясвіж; гэта было 2 жніўня, свята Прачыстае Панны Анёльскае, а таксама *Парц'юнкула*¹, вялікі фэст у айцоў бернардынаў. Абое Войскія мелі намер не толькі адведаць дачку, але і выканаць рэлігійны абавязак дзеля адпушчэння грахоў і забеспячэння шчасця на будучыню свае Багусі, пайшоўшы на споведзь і прычасціўшыся святымі дарамі.

Маючы набожную мэту, панства Войскія нашча выехала ў той дзень з дому, і, седзячы ў адной калясцы, не перапынялі размоваю сваіх развагаў; і толькі групы сялян і сялянак, якія размясціліся каля дарогі, каб пераапануцца ў чыстае, падказалі ім, што надыходзіць канец набожнае вандроўкі. Мужчыны, надзеўшы боты ды вытрасшы пыл са сваіх шапак і капотаў, былі ўжо гатовыя; але кабетам і, асабліва, дзяўчатам прыбрацца не было такою лёгкаю справаю. Бо апрача абування панчохаў і чаравікаў (ую дарогу яны ішлі басанож), уладкаванне дзявочага ўбору на галаве займала нямала часу, асабліва ў тую пару году, калі ўжо цяжка было знайсці кветкі. Рута, шалфей, мята і *божае дрэўца*² надаюць вянку зялёны колер, прыцяняючы сіняву рэдкага ўжо *васілька*, яскравую барву гваздзік і наготак. Белую кветку дзікага павою яшчэ можна знайсці, але рэшта зёлак, ужо адцвіўшых, у стане даспявання альбо з насеннем, звязаныя ў пукі, стварала нібы нейкую алею, калі набожны люд пачне рухацца наперад. У гэтых пуках можна досыць часта заўважыць *чарвец*³, вялікае багацце нашага краю; толькі з-за недасведчанасці ды

¹ У І. Яцкоўскага – *Парцынкулом*. Рэлігійная ўрачыстасць у дзень Маці Божай Анёльскай, што адзначалася 2 жніўня ў бернардынскіх кляштарх (ад лац. *partiuncula* – частка, доля).

² Кустоўе з міжземнаморскіх краёў.

³ Расліна, на якой жыве *чарвец* (*ці кашаніль*); выкарыстоўвалася ў якасці чырвонага фарбавальніка.

нядбайнасці абывацеляў гэтым таварам не гандлююць. Гэтая расліна, асыпаная як пышка цёмна-малінавымі чарвячкамі, мае кшталт кветкі; вясковыя кабеты ўжываюць яе (пасля выварвання ў вадзе з дадаткам *галуну*) у якасці фарбавальніка малінавага колеру палотнаў, кавалкаў сукна на *выпускі*¹ і *вылогі*², а таксама ваўнянага прадзіва, з якога дзяўчаты робяць сваім нарачоным у падарунак пасы, а ў некаторых месцах – нават дыванкі. Гэта тая самая кветка, чарвячкі якое, або *чэрвь*, называюцца у гандлі *кашаніль*, альбо *кармін*³, і за якую плацяць, як кажуць, на вагу золата.

О! Найцудоўнейшая Панна Анёльская, май ласку ўчыніць, каб я, сёння ў аддаленасці і маркоце, разважаючы пра свята, якое ладзіць Табе верны польскі⁴ люд, змог аказаць дастатковы ўплыў, каб той чарвец, вядомы дасюль як расліна, звярнуў на сябе ўвагу мудрых людзей; каб яны з дапамогаю мікраскопаў змаглі даследаваць жыццё і прыроду тых драбнюткіх жывых арганізмаў, якія ўтвараюць кветку, слухна названую чарвец; каб яны старанна заняліся даследаваннем прыроды, развіццём і размнажэннем такіх карысных, цудоўных і каштоўных чарвячкоў; каб прыклад настойлівасці нашага земляка ў Францыі Антонія Бронскага⁵, які, доўга даследуючы прыроду шаўкапрадаў, дабыў з іх шоўк такое дасканаласці, пра якую найлепшыя спецыялісты нават і не здагадваліся, – заахвоціў іншых, што жывуць у краі, заняцца лёсам чарвяца і павялічэннем нацыянальнага багацця.

Складана расказаць пра свята *Парц’юнкула* ў Нясвіжы чытачу, унутрана непадрыхтаванаму да ўражанняў, якія звыкла нараджаюцца ў душы і сэрцы, калі падобным на стогн голасам званоў сабраныя здалёк з набожнаю мэтай ў месцы *адпусту* сціснуцца ў касцёле, дзе гараць тысячы васковых свечак; пах палявых зёлак, унесеных пукамі ў касцёл, абвострыць органы нюху, спякота жніўня, павялічаная таўкатнёю, стварае ў святошы нейкі дзіўны настрой; а тут на

¹ Вузкі пасак тканіны іншага колеру, ушыты адным краем дзеля аздобы.

² Клапан, борт адзення, абшыты дзеля аздобы іншым матэрыялам.

³ Натуральны барвовы фарбавальнік, які атрымлівалі з чарвячкоў.

⁴ Насельнікаў свайго краю І. Яцкоўскі звычайна называе ці то ліцвінскім, ці то польскім людом.

⁵ Магчыма, гаворка пра Антонія Бронскага (1802–1884), шляхціца са Слонімскага павету, удзельніка паўстання 1830–1831 гг., эмігранта. З 1832 г. жыў у Францыі.

знак *сігнатуркі*¹ ля *закрыстыі* пахіляцца ўсе галовы, і ў цішыні пачнуць да алтара ўваходзіць парамі са свечкамі ў руках асістэнты цырыманіялу; ажно нарэшце святар, які правіць урачыстую імшу, праходзіць вольным крокам сярод натоўпу, што расступаецца, да *градусаў* і, упаўшы на калені, са складзенымі рукамі ды схіленаю галавою, заспявае паважным тонам:

Усхвалім жа Імя Тваё святое.

І тут адчыняюцца фіранкі алтара і ўвесь люд, схілены да зямлі, заканчвае гімн хорам:

Усім зямным істотам дарагое,
Каб мы Неба атрымалі,
На векі з Ім панавалі,
З Ім панавалі.

Калі хто сярод вас не з'яўляецца набожным, пашліце яго на той фэст у Нясвіж. Працяты страхам, ён не наважыцца ўжо больш жартаваць з абраду, а гэта змякчыць ягонае зацвярдзелae сэрца і кране да глыбіні душы моваю не гэтага свету. Але што тут спрацацца, ці ж мала ў нас у Польшчы слыхных *адпустамі* месцаў?! Паўсюль збіраецца грамада людзей, шмат, відавочна, прыходзіць нават без набожных схільнасцяў; а між тым, нягледзячы на адсутнасць паліцыі, нягледзячы на шматлікія – не пярэчу – непарадкі, нягледзячы на цісканіну пры выхадзе з касцёлу (што аж душацца альбо ломяць рэбры), не здараецца аднак жа, каб у некага нешта прапала ў касцёле; каб гадзіннік, *сакеўку*² альбо табакерку скралі; а такія выпадкі вельмі частыя ў іншых краінах. Толькі падымі свае вочы і паглядзі, як усе каля алтара адной справай занятыя – аддаць хвалу Творцы; гэтая спеўная размова святара з хорам, гэтыя перарывістыя ўздыханні набожнага люду, гэтыя бесперапынныя, што ўюцца па касцёле, клубы ад кадзілаў – усё, здаецца, разам уносіцца да нябеснага скляпення.

З касцельнага багацця, якое здзіўляе вока, увагі заслугоўваюць *арнат*³ і *альба*⁴, у якіх ксёндз правінцыял адпраў-

¹ Малы касцельны звон.

² Гафаваны мяшэчак са скуры ці тканіны на грошы.

³ Верхняя шата святара з дарагіх тканін, якую апранаюць праз галаву.

⁴ Доўгая белая шата святара, якую носяць пад *арнатам*.

ляе святую імшу; амаль увесь той *арнат* зроблены з літага золата і срэбра, упрыгожаны дарагімі камянямі (гэта шчодры дар князя Караля Радзівіла Пане Каханку¹), а два ксяндзы ў *далматыках*² яму таварышуюць. З аднаго і другога боку алтара, пасеўшы ў два *хоры*³, *канвент*⁴ і ксяндзы з ваколіц запоўнілі месца паміж алтаром і *краткамі*, якое называецца *прэсбітэрыум*⁵. Паголеныя галовы і шэрыя *габіты* адрозніваюць законнікаў ад свецкіх ксяндзоў, убраных у *комжы*⁶.

Заціх на момант арган, і першае “*Gloria in Excelsis Deo*”⁷ запэўніла набожных слухачоў, што ксёндз правінцыял, хоць і стары чалавек, але мае яшчэ моцны і прыгожы голас,

¹ З-за нейкага непаразумення між князем і ксяндзамі дамініканамі ў Нясвіжы, князь Пане Каханку, чалавек ад прыроды добры, але нястрыманы, загадаў пану Гратузу, афіцэру свае артылерыі, разбурыць з гарматаў дамініканскі кляштар. У выніку (бачачы пушкі, пастаўленыя перад кляштарам, законнікі пакінулі яго) звалілі комін і выбілі некалькі вокнаў. Назаўтра, калі князь супакоіўся, ксёндз *прэор*, стаўшы з законнікамі перад ім, паскардзіўся на Гратуза (ад якога мы пачулі гэтую гісторыю), але князь прыняў усю віну на сябе і заявіў пра гатоўнасць узнагародзіць за ўчыненую шкоду і страх. А таму прасіў *прэора*, каб прабачыўшы яму крыўду, дазволіў адбудаваць кляштар паводле плану, які ксёндз *прэор*, параіўшыся з архітэктарамі, палічыць за адпаведны для сябе. Ксёндз *прэор* гэтыя ўмовы прыняў і, карыстаючыся хвілінамі расчуленасці князя, у якія ён ніколі не мог адмовіць, прасіў пра невялікі дадатак – каб князь адрокся на карысць кляштару ад Альбы, гэта значыць, вёскі і парку, якія мелі такую назву. Князь і на гэта згадзіўся. Але калі прыйшлося складаць дакумент, упаўнаважаны князя пераканаў яго, што гэты намер немагчыма выканаць, бо адракаючыся ад Альбы, утрыманне і абслугоўванне якое прывязана да замку, трэба адмовіцца і ад Нясвіжскага палаца, а таму і ад тытулу ардыната ў Нясвіжы, што ўжо было не яго, а Дому ягонага ўласнасцю. А з тае прычыны, што князь моцна ўспіраўся, каб не браць назад слова, дык вырашылі замест вёскі і парку, названых Альба, даць дамініканам іх вартасць, вылічаную да ёты, у *альбе* – уборы святарскім. І гэтая *альба* з золата, перлаў і дыямантаў, што была на працягу года зробленая служкімі залатарамі, была ахвяраваная ксяндзам дамініканам нясвіжскім, але тыя, не прыняўшы яе, пагразілі князю працэсам, што не меў аніякае праймае базы. Князь на тую пагрозу адказаў: “Аддаць яе, Пане Каханку, айцам бернардынам, няхай яны просяць Пана Бога за мяне”. (*Заўвага І. Яцкоўскага*).

² Кароткая літургічная шата, што нагадвае *арнат*, якую носяць д’яканы падчас пантыфікацыйных урачыстасцяў.

³ Частка касцёла ля галоўнага алтара; *прэсбітэрыум*.

⁴ Тут: законнікі з кляштару.

⁵ Частка касцёла, у якой знаходзіцца вялікі алтар, прызначаная выключна для духавенства і звычайна адасобленая ад рэшты святыні балюстрадаю.

⁶ Белая кароткая шата, якую носяць святары і свецкія асобы, што дапамагаюць духоўным, падчас літургіі.

⁷ “Слава на вышніх Богу!” (лац.).

які сведчыць пра добрае здароўе і чысціню звычаяў. Параўнаныя з гэтым голасам галасы ксяндзоў, што спяваюць святую імшу за мяжою, здаюцца каціным мяўканнем альбо непрыстойным перадражніваннем пісклявага дзіцяці. А калі ўвесь хор пад арган заспяваў адпаведны гімн, страсянуліся сцены касцёла і ўвесь люд, нібы працятэ электрычнасцю, яшчэ больш шчыра пачаў маліцца.

Дарэмная справа захапляцца апісаннем асобных уражанняў рэлігійнага абраду ў нашых старадаўніх польскіх касцёлах, бо гэтае ўражанне адно па ўсёй польскай краіне. І хоць лацінская мова чужая для значнай большасці народу, аднак ёсць пэўныя фрагменты, ператлумачаныя на польскую мову (у нас, прынамсі, на Літве), у якіх увесь люд можа браць удзел і гэтым даказвае, як бы гэта было яму міла і карысна, каб усе часткі гэтае святае службы былі яму даступныя. Бо калі пасля *Санктусу*¹ ўвесь люд можа заспяваць “Святы! Святы! Святы! Пан Бог заступнік, поўныя Нябёсы і Зямля хвалы Яго” – дык шчырасць і набожнасць людю, які спявае разам, дазваляе думаць, што анёлы ля Богага трону мусяць цешыцца з такое малітвы.

Другі ўдзел народу адбываецца пры ўзняці ўгору Святога Сакраманту². Але харальная мелодыя “*Agnus Dei*”³, такая прыгожая ў лацінскай мове пад арган, што аніводзін добры арганіст не дазволіць спяваць гэты фрагмент па-польску. І таму, калі схілены над *хостыяй*⁴ святар б’е сябе ў грудзі, а званок тройчы нагадвае тым, хто яго бачыць і хто не бачыць, што ён прыступае да спаўнення памяткі Таемнай Вячэры, дык увесь люд у пакорнай паставе, як бы па камандзе б’ючы сябе ў грудзі, урачыстым, але павольным голасам паўтарае: “Вось Баранак Божы, які нішчыць грахі свету, Пане, я не ёсць варты” і т. д.

Але гэтае мармытанне і ўдары ў грудзі адначасова некалькіх тысячаў людзей робяць уражанне, якое немагчыма ні з чым параўнаць. Нарэшце *суплікацыя*⁵, працэсія і бласла-

¹ Тут: пасля малітвы “*Spiritus Sanctus*” (“Святы Дух”).

² Частка імшы, у часе святар узнімае ўгору *хостыю* і келіх.

³ “Баранак Божы”.

⁴ Круглая аплатка, якую выкарыстоўваюць у якасці ахвяры падчас імшы.

⁵ Песьні-просьбы, якія спяваюць, перадусім, падчас бедстваў.

венне люду *манстранцыяй*¹ на верніка і добрага паляка аказваюць такі ўплыў, што яго нават за мяжою забыць не можа. А той, што быў на падобных урачыстасцях у Нясвіжы, не знойдзе такіх уражанняў на цэлым свеце. Наадварот, бачачы ў іншых краінах пры алтары *басэтлі*² і *трамбоны*, бачачы швейцарцаў, якія швэндаюцца з алебардамі па касцёле, нібы забойцы Града, бачачы ксяндзоў, якія сюды-туды маршыруюць, як фігляр, калі адбываецца вялікая ахвяра, – адразу заўважаеш розніцу між прыстойнасцю нашага і замежнага духавенства. Адны толькі сярод нават самага шчырага (каб і было) душэўнага ўзрушэння падтыкання на доўгай тычцы пад нос таго, хто моліцца, мяшчкі, якія бразгаюць, і не адводзяцца да таго часу, пакуль штосьці ў іх не будзе пакладзена, такую ўяўляюць супрацьлегласць набажэнствам, якія адбываюцца ў Нясвіжы, што для таго, хто там быў, аніякае тлумачэнне замежнага звычаю не з’яўляецца дапушчальным, бо айцы бернардыны не маюць і правіламі закону абавязаныя не мець сталае маёмасці. А тое, што збяруць не на імшы, а па дварах, раздаюць убогім людзям; мноства не запытаных аб прозвішчы, аб стане альбо веры жывілася ў іх а пэўнай гадзіне ў *рэфектары*³; падарожны меў начлег і добры прыём; лекі, падсілкаванне і сучашэнне атрымліваў хворы; і таму, ніхто з разумных людзей не рабіў ім закідаў, што жывуць з міласціны, а кожны бернардын – вясёлы, гаваркі, не ўдаючы святошы, ні ад каго не хаваўся.

Часам знаходзіліся ў гэтым таварыстве людзі высокага паходжання, што, будучы зламаныя ў свеце няўдачамі, апра-налі на сябе тоўсты *габіт*, абы ў спакоі і пры малітве завяршыць там клапатлівае жыццё. Такім, напрыклад, сярод іншых быў квестар Булгак, які, як брат, не ў хору, дзе былі святары, але ля хору на цвёрдай падлозе кленчыў.

Ужо праспявана “*Salvum fac Populum tuum Domine*”⁴ і ксёндз айцец правінцыял, што правіў урачыстасць, следам за тымі самымі парамі, якія вялі яго да алтара, вярнуўся ў *закрыстыю*; толькі цяпер людзі пачалі выходзіць з касцёла.

¹ Літургічныя прадметы са шляхетных металаў, што служыць дзеля напэння *хостыі* падчас працэсіі.

² Чатырохструнны музычны інструмент сярэдняе велічыні паміж віяланчэлла і кантрабасам.

³ Сталовая ў кляштары ці духоўнай семінарыі (з лац.).

⁴ “Збаў народ твой, Божа!” (лац.).

Дзверы, хоць і вялікія, тлуму не маглі прапусціць, тым больш, што на бабінцы і перад касцёлам, сабраныя з усіх ваколіц жабракі, сунуліся да тых, хто выходзіў па міласціну, і, атрымлівалі яе з дадаткам: “Маліся да душы Яна, за душу Агнешкі, за палеглых на вайне, за душы, што у чыстцы” і за цэлы рэгістр імёнаў, пералічаны ў календары, што насілі пры жыцці памерлыя ўжо цяпер бацькі, крэўныя альбо прыяцелі. А калі ў смерці кагосьці не былі пэўныя, дадавалі: “Маліся за непрысутных, за людзей прыгнечаных і ў бядзе; за тых, якія прытулку нідзе не маюць; за тых, якія ў дарозе, на моры альбо ў вязніцы”. Словам, столькі патрэбаў, столькі розных намераў, што, каб анёл не запісваў раздадзеных ахвяраў у сваёй кнізе і не падаў Богу як ахвяры чыстага сэрца, дык мала было б спадзеву на памяць тых, хто іх атрымліваў.

Паволі гэтыя фалангі разыходзяцца, свежае паветра абдымае ўсіх, прыемна ім дыхаць. Тут пачынаюцца прывітанні і ўзаемныя пошукі асобаў, якія разлучыліся ў тлуме, альбо якіх бачылі ў касцёле, але там не было магчымасці распытаць пра здароўе, поспехі ды іншыя акалічнасці, што так моцна кранаюць чулыя сэрцы. Дык перад касцёлам фарміруюцца групы, але стрэл біча і званочкі кракаўскіх хамутоў загадвае ім саступіць дарогу; а звернутыя тварам да дзвярэй касцёла і да калясак становяцца сведкамі, як пані і паны паводле ўсіх правілаў этыкету вітаюцца і развітваюцца з асобамі, што належаць да іх кола, садзяцца ў каляскі і адзін за другім паволі ад’язджаюць.

Няміла было Войскаму чакаць у касцёле, пакуль разыдуцца людзі, ён бы хацеў як хутчэй убачыць сваю Багусю. І хоць пані Войская таксама была нецярылівая, але, баязлівая ад прыроды, лічыла за лепшае сядзець у лаўках, пакуль ёй не далі знаць, што тлум людзей і экіпажаў ужо рассяўся; тады толькі рушыла панства Войскіх у кляштар бенедыктынак.

Лёгка сабе ўявіць, што была за радасць, калі ў кляштары з’явіліся госці, бо Багуся ўжо ад самага ранку, даведаўшыся ад *брамніцы*, што лёкай Войскіх прынёс ёй прысмакі, што яны самі знаходзяцца ўжо ў касцёле і што будуць у кляштары паненак на абедзе, дачакацца не магла ані канца таго набажэнства, ані з’яўлення бацькоў, а што самае прыкрае (хоць была б радая цэлы час прастаяць пры акне і ўбачыць іх здалёк), кляштарныя будынкі былі такога кшталту, што праз вокны, якія выходзілі на дзядзінец, нікога, апроч сваіх, уба-

чыць было не магчыма. Аж толькі ўжо добра пасля апаўдня слаба пачуўся грукат каляскі, а потым званок пры браме абвясціў, што прыехалі гэтак нецярпліва чаканыя госці.

Дарэмна паважная і расчуленая *ксені* хацела з Войскімі павітацца, бо Багуся, як муха, лятаючы на перамену ад вуснаў матчных да вуснаў бацькавых, падступіцца гэтай шаноўнай пані не давала. Толькі пасля таго, як іх ужо нацалавала і, смеючыся, скачучы і плачучы, стала рухацца ад стомленасці больш павольна, паважная *ксені* змагла яе крыху супакоіць і запрасіць панства Войскіх ў *парляторыум*¹, дзе чакаў іх накрыты на чатыры асобы столік з абедам.

Пасля абеду на знак *ксені* прыйшлі іншыя манашкі, што пазнаёміліся ўжо раней з панствам Войскіх, прывітаць такіх мілых гасцей. Багуся хацела прыняць іх усіх ва ўласнай *келлі* і, з замілаваннем цалуючы рукі *ксені*, прасіла, каб каву ды іншыя пасляабедзенныя слодычы занеслі туды. Але якое ж было здзіўленне, калі даведалася ад яе, што выкананне гэтага жадання было немагчымым, маючы на ўвазе Войскага, які, як мужчына, уваходзіць за *краткі*, нават, каб агледзець пакой свае дачкі, не меў прывілею.

Разлававала яе гэтая, нічым, у дзіцячым разуменні, невытлумачальная праблема, а таму яшчэ мацней прывязалася да бацькі, і хоць дамы пайшлі за *краткі* і ў яе пакой, яна не пажадала адступіцца ад бацькі, нават на хвілінку, ні за якія прынады і заахвочванні. І больш за тое, як бы ва ўзнагароду яму за знявагу, якую атрымаў з-за немагчымасці скласці візіт за *краткі* (за што Войскі – паводле пасады апякун кабет – увогуле не пакрыўдзіўся), канчаткова паставіла вярнуцца з бацькам дадому і заўсёды быць разам ім.

Не была нямілай бацьку гэтая анікім не падказаная заява Багусі, дык ён не толькі не зганіў яе, але яшчэ, не падумаўшы, пахваліў, хоць хутка і пашкадаваў, бо Багуся, калі маці вярнулася ў *парляторыум*, у прысутнасці *ксені* сваё безапеляцыйнае рашэнне недвухзначна паўтарыла. А калі бацькі, не надаючы той заяве вялікае ўвагі, хацелі пад вечар выязджаць, яна таксама была гатовая да выезду з імі, а просьбамі і плачам канчаткова пахіснула настойлівасць слабых у адносінах да яе бацькоў. Хацелі ашукаць яе тым, што Войскія

¹ Пакой у кляштары, прызначаны дзеля размоваў са свецкімі асобамі.

нібыта едуць толькі на *няшпоры*¹ да айцоў бернардынаў і што адтуль вернуцца ў кляштар паненак, але Багуся, не здагадваючыся нават пра гэтую хітрасць, так моцна пастанавіла не разлучацца з імі, што справа зацягнулася да *няшпораў*, на якія – хочаш не хочаш – трэба было ехаць з ёю ў надзеі, што час і натхненне святога Духа дапамогуць пераламаць яе ўпартасць. Але калі дзяўчынка і пасля *няшпораў* засталася нязменнаю ў сваім рашэнні, заклапочаны пан Войскі вырашыў звярнуцца па раду да ксяндза Булгака, і калі ў *закрытай* абмаляваў яму стан рэчаў, пачцівы бернардын неміласэрна вылаяў яго за такую бязмежную слабасць да свайго дзіцяці, нагадваючы яму папулярны верш *“Розгаю Дух Святы дзетак біць радзіць”*.

Не пераканалі ані Войскага, ані Багусю гэткія аргументы, наадварот, сама суровасць навукі так моцна занепакоіла абаіх, што Войскі, пацалаваўшы дзіця, якое дрыжала са страху і тулілася да яго, усклікнуў голасна:

– Не плач, мой анёлак, не плач, я цябе не пакіну тут, бо бачу, што тут цябе спаткае.

Убачыў Булгак, што ягоная рада мела супрацьлеглы эффект, і што далей альбо давядзецца назаўсёды разарваць дачыненні з Войскім, альбо падаткнуць яму іншы план, каб, прынамсі, дзіця атрымала прыстойнае выхаванне. Падумаўшы, ён прамовіў:

– Дык сёння не едзьце, можа заўтра ўдасца нешта іншае прыдумаць.

– Але ж, ксёндз Булгак, – адказаў заклапочаны Войскі, – мы ехалі сёння толькі на імшу, не бралі з сабою клункі, у жыда ў карчме чыстай пасцелі не знойдзецца, а дома паншчына не размеркаваная на заўтра, а ў гаспадарцы час пільны – пасяўная азімых набліжаецца.

– Вось жа замест аднаго, – адказаў Булгак, – два клопаты знайшліся! На тую тваю паншчыну, адпусці, Пане, цяжкія грахі, не маю парады; адпраў жонку з дачкою да паненак бенедыктынак, а сам у нас пераначуеш, – ёсць жа ў нас келлі для гасцей, на якія маеш права, як шчодры ахвярадаўца на наш кляштар.

На гэтыя словы Багуся прытуліла вусны да бацькавай рукі, ціха кажучы:

¹ Вячэрняе набажэнства ў нядзелі і святочныя дні.

– Тата, не пагаджайся на такую прапанову, я без цябе да манашак не вярнуся, а яны цябе туды не прымуць. Паеха-лі дадому!

Пачуў тое Булгак і праз хвіліну адказаў:

– Ну-ну, што ж рабіць, ты, малая свавольніца, размесцішся з бацькам у кляштары, з гэтым не будзе цяжкасцяў; але маці мусіць вярнуцца да законніц, бо ў нас няма месца для дарослых кабет.

На гэтыя словы падскочыла Багуся ад радасці і закрычала:

– Ах! Як добра, мой татка, што я з табою застануся. Няхай мама едзе да законніц, яны такія добрыя, заўтра ўбачымся з імі.

І сталася так, як гэты малы дыктатар вырашыў.

Здзівілася *ксені*, убачыўшы, што Войская вяртаецца адна, і крыху пакрыўдзілася, калі даведалася, што для Багусі, якая, як малы коцік, была ўлюбёным дзіцём усіх законніц, так агідна стала вярнуцца ў кляштар. Але што рабіць? Дарэмна разважаць пра прычыны і вынікі такога бунту, калі яны – наступства бацькоўскае слабасці і пяшчоты да адзінага дзіцяці, а выгаворваць гэта маці было б няветліва. Дык далікатная *ксені* абярнула ў смех гэтую дзіцячую забаўку, удаючы задавальненне, што пані Войская атрымала дазвол дачкі аказаць гонар законніцам, скарыстаўшыся іх гасціннасцю. Таму конікі пайшлі ў кляштарнаю стайню, а лёкай – у фальварак, бо ў нашай старадаўняй Польшчы не было яшчэ такога звычаю, каб – ці то ў прыватным, ці то ў кляштарным доме – коней і лёкаю адсылаць у карчму¹.

Назаўтра ў кляштары паненак бенедыктынак раней за ўсіх з’явіўся сёндз Булгак, які, як колішні праўнік, а цяпер *кушташ*² і гэтага кляштара, меў сюды вольны доступ. Пасля ўсеагульнае нарады пастанавілі, што вялебная *ксені*, выбраўшы са шляхецкіх дзяўчат, якія выходзіліся ў кляштары, здольную да навук і не звязаную шлюбным законам паненку, вышле яе гувернанткаю да панства Войскіх і, стасуючыся да

¹ Гл. падобнае ў “Пане Тадэвушы” А. Міцкевіча:

Гасцінныя коні к жыдом адсылаць у гасподу,
Суддзя не любіў бо ніколі на новую моду.

(Пераклад Б. Тарашкевіча)

² Кіраўнік некалькіх кляштараў, якія складаюць *кустыдлю* (з лац.).

поспехаў і патрэбаў Багусі, будзе пасылаць ёй іншых, лепш падрыхтаваных.

Дык вось панства Войскія з дачкою і гувернанткаю вярнуліся дадому, дзе цягам некалькіх гадоў Багуся атрымлівала адукацыю ў настаўніц, якіх прысылала панна Касцюшкава, і якія змяняліся ў адпаведнасці з навучальнымі прадметамі, якім законніцы з вялікаю ахвотаю вучылі радавітых свецкіх паненак. А з тае прычыны, што закон бенедыктынак звычайна складаўся з паннаў, якія належалі да першых фамілій у краі, навучанне адбывалася лёгка, асабліва таму, што Багуся была лагодным, разумным і ветлівым дзіцём.

Раздзел XI

ГОД 1811. КАМЕТА. ПАЖАРЫ

1811 год Багуся сустрэла ўжо як панна, у якое апроч разумовых здольнасцяў развіваліся і знешнія формы. Не хацеў пан Войскі сваю адзіную дачку рыхтаваць у законніцы і думка пра такое выхаванне яго не раз палохала, асабліва з тае прычыны, што маёнтак паступова павялічваўся і быў у стане запэўніць ёй прыстойную партыю. Але звязаны далікатнасцю і незацікаўленасцю законніц, ён не мог пазбыцца іхняга ўплыву. На шчасце, дзіўныя з'явы 1811 году, хто яго памятае, самі сабою далі такую магчымасць.

Напачатку таго лета з'явілася на небе камета, а на зямлі нечуваная раней засуха. Камета, велічынёю блізу паловы месяца, з'яўлялася штовечар з заходняга боку, нахіляючы свой хвост, які паўсюдна называлі мятлою, на поўнач. Вайна і пошасць меліся быць наступствамі гэтае з'явы¹. Кожны ўвечары выходзіў паглядзець на неба, на якім адбіваліся водбліскі палаючых непадалёку лясоў, балот, стадолаў і досыць часта вёсак. У лясах дзікія звяры, асочаныя ў кола пажарам, неміласэрна раўлі, але голас шторааз слабеў і клубы дыму з узмоцненым полымем сведчылі, што гарэлі тлустыя звярыныя тушы. Не раз прыходзіла вестка, што статкі быдла і табуны коней, часта з пастухамі, правальваліся на выпаленых знутры тарфяніках. Ніхто не быў пэўны, дзе бяспечна паставіць нагу. Усе камунікацыі і ўзаемныя адведзіны спыніліся, жахлівы страх запанаваў вакол. Пэўнага дня ў самы поўдзень ўскочылі на дзядзінец Войскага з боку палаючага лесу асмаленыя коні без грываў і хвастоў, з рэшткамі *шораў*² на сабе, якія сведчылі, што нейкі зухаваты яздок мусіў з каляскаю

¹ Гл. апісанне каметы ў “Пане Тадэвушы” А. Міцкевіча:
... камета найпкршай вялікасці й мочы
З'явілася на захадзе і проста ляцела к паўночы.
(Пераклад Б. Тарашкевіча)

² Шырокі скураны пас разам з дапаможнымі рамянямі.

згарэць, але так ніколі і не даведаліся, хто гэта такі быў, хоць пан Войскі прыкладаў усе старанні, каб дазнацца аб няшчасным і вярнуць хоць бы коней памерлага спадкаемцам.

Аднае нядзелі, калі панства Войскія паехалі ў бліжэйшы ўніяцкі касцёл¹, менавіта, тады, як святар прамаўляў гэтыя ўрачыстыя словы: “*Со страхом Божиим поклонимся*”, распачаўся там вялікі шум, што ён аж перапыніў службу, пакуль не даведаўся праўдзівае прычыны таго хвалявання. Але ў хуткім часе, выклікаўшы здзіўленне ўстрывожанае грамады, звярнуўшыся да людз, прамовіў: “Дзеткі, не падайце духам, няшчасце блізка ад нас, мне казалі, што агонь наблізіўся да лугу Войскага. Калі гэтаму няшчасцю сілаю не перашкодзіць, дык можа ўкінуща агонь у збожжа, а адтуль распаўсюдзіцца на двор і вёску. Наш Збаўца не толькі не забараніў нам, але загадаў чыніць дабро кожны дзень, нават і ў шабас², ці ў нядзелю. Дык няхай мужчыны ў імя Божае ідуць ў тое небяспечнае месца і ратуюць суседа, як Бог іх натхняе, а кабеты і дзеці няхай застануцца ў касцёле да заканчэння набажэнства, бо іх дапамога не вельмі там патрэбная, а малітву, калі будзе ад сэрца, Бог міласэрны, можа, выслухае”.

І, пачакаўшы з заканчэннем святое імшы, пакуль не ўсталоецца ізноў парадак, працягваў спявання і чытанія малітвы з *Мшала* мяккім і выразным голасам, які мог прымусіць кожнага паверыць у Божую ласку; перажагнаўшы схілены люд і адчытаўшы апошняю *эвангелію*³, уклечыў ля *градусаў* і зацягнуў: “Святы Божа, Святы моцны” і г. д. Страфу “Ад пошасці, голаду, агню і вайны” ён паўтарыў тры разы. Потым – “Завітай, Ранняя зорка” з даўняга “*Залатога Алтарыка*”, кожны фрагмент якога так стасуецца да нашага краю, – прачула выводзячы: “Вазьмі нас пад Сваю святую апеку, Божы гнеў аддалі”. Затым адчытаў малітву да святога Фларыяна, дасведчанага патрона супраць пажараў. Потым “Пад тваю абарону аддаёмся, Святая Божая Маці”. І закончыў усё гэта прыгожым гімнам на *рускай*⁴ мове: “*Под Твою Милость поддаемся Божэ, Божэ, Божэ наш*” і г. д.

¹ Верагодна, гаворка пра ўніяцкую царкву ў Райцы.

² Святочны суботні дзень адпачынку ў жыдоў (пачынаецца ў пятніцу ўвечары і працягваецца да захаду сонца ў суботу).

³ Частка імшы з чытаннем евангелія.

⁴ Так І. Яцкоўскі называе беларускую мову.

Цягнуў пачцівы святар як мага даўжэй набажэнства, нягледзячы на тое, што была ўжо першая гадзіна, а ён сам быў яшчэ нашча. Але дзве мэты меў ён на ўвазе: па-першае, малітваю выпрасіць ратунак, па-другое, затрымаць кабет і дзяцей у касцёле, каб не перашкаджалі тым, хто змагаўся з пажарам.

Але калі ў касцёле ўжо ўсё скончылася, дык на месцы пагрозы ад небяспечнага агню было далёка да заканчэння справы. Сенажаць, дзе агонь з'явіўся, скошаная раней, была густа пакрытая копамі сена. Зямля, нагрэтая спякотаю, хапала кожную іскрынку і ператварала ў полымя, а паветра, распаленае з абодвух бакоў – і з неба, і з зямлі – так разрэздалася, што зрабілася ў ім цяга, нахшталт сірока¹. Сам рух людзей дадаваў сілы полымю, а тут яшчэ нідзе немагчыма было знайсці хоць кроплю вады. Усе ручаіны, балоты, нават і рэчкі высахлі, толькі ў студнях, і то ў вельмі глыбокіх, заставалася крыху вады, якой не хапала, нават пры ашчаднасці, на дамашнія патрэбы і каб напаіць да сыта быдла.

Дык для тушэння агню на палаючым лузе ўжываліся галіны бярозы альбо любога пакрытага зялёным лісцем дрэва, якімі адны прыбівалі на зямлі полымя, а іншыя спешна адсоўвалі копы сена, коцячы іх у бок не заняты агнём. Дарэмна ратавалі! Нябачнае полымя, якое можна было адчуць толькі з-за ягонае гарачыні, з пад рук займала адратаванае сена, дык трэба было яго кідаць і ратаваць яшчэ не ахопленыя агнём копы.

Вось так у той час разгараўся пажар, пасланы проста з неба; зямля на некалькі *стай*² палала агнём і ратаўнікі паўсюль маглі аказацца ў небяспецы. На некалькіх асобах невядома якім чынам загарэлася вопратка, і толькі разарваўшы і спешна скінуўшы яе, уратавалі ім жыццё, але з пакутамі, якія звычайна пакідаюць апёкі.

Шырыцца агонь бліжэй і бліжэй да палеткаў са збожжам, з залацістаю ўжо пшаніцаю і жытам, бо ў той год усё даспела хутчэй. Шляхетны люд крычыць, каб пакінуць луг, а ратаваць збожжа. Хутчэй, чым атрымалася б пры звычайных

¹ Цёплы вецер, які дзьме з Афрыкі.

² Мера даўжыні. У XIX ст. раўнялася 1067 м.; таксама мера плошчы (прыкладна 1,2–1,5 га).

акалічнасцях, з'яўляюцца косы, граблі і вілы. Дык адны, як хутчэй, косяць збожжа, іншыя яго адграбаюць, каб уратаваць, што можна, і адсунуць ад агню матэрыял, што добра гарыць. Але і гэты спосаб дарэмны. Агонь апярэджвае працу і пагражае самому двару новаю небяспекаю, бо хваёвыя пласты, якімі з боку двара было агароджана ад быдла збожжа, пачынаюць гарэць, як каганцы. “Раскідайце платы”, – чуюцца вакол воклічы.

Касцельны звон, па тры разы ў адзін бок б'ючы, абвясчае суседзям пра небяспеку, і ў паветры сухім, а таму пругкім, той гук можна пачуць далёка. А тут пачцівы святар з *манстранцыяй* у руках і са свянцонаю вадою, поўны Духа Божага, прыходзіць на месца небяспекі, а за ім – працэсія мужчын, скліканых звонам з суседства, з косамі, віламі, граблямі, а таксама з плугамі і баронамі, колькі ўдалося на хуткую руку запрэгчы. Раскідалі неахопленыя яшчэ агнём платы блізу двара, каб пробашч змог абысці з *Сакрамантам* вакол будынкаў.

Крыху далей люд з тою самаю, як і раней, шчырасцю змагаўся з агнём. Тут, на святой дарозе, ксёндз пробашч, уніят, паставіўшы за сабою шэраг людзей, якія прыйшлі з ім (адны – з косамі, другія – з віламі, трэція – з плугамі, чацвёртыя – з баронамі) заспяваў: “Хто аддаецца ў апеку Пану свайму” і пусціўся ўпоперак па збожжы, а за ім – цэлая працэсія, спяваючы і ў такт косячы ды адграбаючы з дарогі збожжа. А плугі і бароны заворвалі і раўнялі пожню. А калі тры разы прайшлі туды і назад па няскошаным, але зжаўцелым збожжы, зрабілася чыстая прастора, завораная і забаранаваная, здольная з Божаю дапамогаю засланіць двор ад пажару. Пасля, пакінуўшы частку яшчэ не скошанага збожжа з левага, больш далёкага ад двара боку, ён паклікаў усіх людзей, што там працавалі, каб тую частку, што была бліжэй да двара, скасіць і ачысціць. І, перажагнаўшы пакінутую частку Святой *манстранцыяй*, заспяваў: “Твая слава і хвала, наш вечны Пане, на вечныя часы няхай не загіне”.

І хоць у гэтай працэсіі і працы кабеты зусім не ўдзельнічалі, пані Кукевічова, бачачы пачцівага пробашча і Святую *манстранцыю* не дазволіла сабе быць выключанаю з агульнае справы, а прыгадаўшы пра хлеб *Святое Агаты*, які між рэліквіямі знайшла, укінула, калі пакінутая частка збожжа ўжо дагарала, у агонь некалькі кавалачкаў і надзвычай усе-

шылася, што дзейсна прычынілася да захавання ад поўнага знішчэння рэшты ўласнасці Войскага.

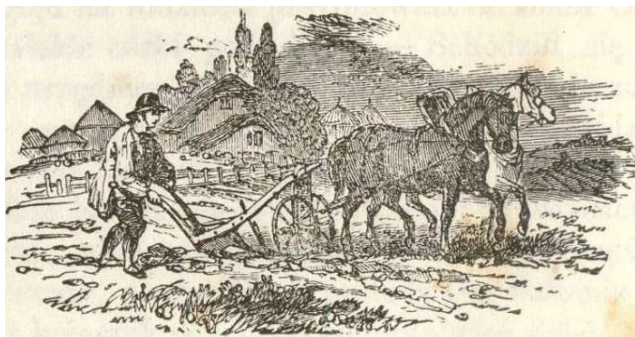
Вось якое яно, не скажам – нязначнае, але кепска апісанае адно з няшчасцяў 1811 года; страшнейшае за тое, што прыйшло пасля яго пад імем французскае вайны, бо тут, здавалася, што людзі з-за ўласнае крывадушнасці і свавольства знішчалі і забівалі адзін аднаго, а мароз прыйшоў стрымаць іхнюю злосць, а там рука Божая была відаць. А між тым, калі пра няшчасці 1812 года столькі тамоў прац напісана, столькі зроблена малюнкаў, што падаюць жажлівыя сцэны ўзаемнага знішчэння, дык няшчасці 1811 года, як перасцярога Божая, былі забытыя і засталіся занатаваныя толькі астраномам, які меў спрыт заўважыць камету, і вінаробам, які запісаў у кнізе, што віно 1811 года было найлепшым і што некалі яго можна будзе добра прадаць.

У той час як апісанае здарэнне ўстрывожыла ўсю ваколіцу, якая надзвычай ахвотна, не чакаючы аніякае платы, кінулася на ратунак уласнасці Войскага, выхаванка кляштару і тагачасная гувернантка Багусі панна Корбутава шукала ў малітвах дапамогі і суцяшэння. Але калі малітвы былі вычарпаныя, а небяспека павялічылася, слабая чалавечая натура ўзяла над ёю верх. Баязлівая, далікатнага ад нараджэння складу, яна, не маючы сілы супраціўляцца страху, самлела. Пані Войская, больш заклапочаная адсутнасцю мужа, які знаходзіўся ў небяспечным месцы, чым стратаю цэлага маёнтку, не была ў стане аказаць ёй хоць якую дапамогу. Кукевічова, якая ў падобных сітуацыях была б найбольш прыдатнаю асобаю, далучыўшыся да працэсіі, адсутнічала ў пакоях. Дык увесь цяжар прывядзення да прытомнасці свае настаўніцы і пацяшэння маці прыйшоўся на Багусю, якая, паводле слоў, што часта паўтарала сама Войская, дала неаспрэчныя довады незвычайнае мужнасці і цвярозасці розуму.

І хоць небяспека, падобна на тое, ужо мінулася, і дом панства Войскіх у наступныя дні пачаў прыходзіць да ладу, пачцівая Корбутава, якая адчувала, што вызваліцца ад гвалтоўных уражанняў толькі пад апекаю вялебнае *ксені* і ў коле законніц, дзе была выхаваная, прызналася са слязьмі на вачах пані Войскай, што ў часе вышэй згаданага перапалоху склала *вотум* апрануць *габіт* і з гэтае прычыны хацела б як мага хутчэй вярнуцца ў кляштар. Дарэмна гэтая шляхетная дама, не жадаючы турбаваць мужа новым клопатам (шукаць

калі не настаўніцу, дык таварышку для Багусі), хавала ад яго гэты сакрэт; дарэмна сама хвалявалася ад думкі, што ім не на руку гэтае рашэнне пакінуць іх дом у той час, калі не было настрою заводзіць новыя знаёмствы. Здароўе панны Корбутавай так моцна пагоршылася, што гэта выразна заўважыў пан Войскі, і калі яму казалі прычыну, загадаў, тысячу разоў перапрашваючы і развітваючыся, адвезці яе ў Нясвіж, а ў асобым лісце, напісаным да шаноўнай *ксені*, паведамляў, што Багуся, дзякуючы панне Корбутавай, адукацыю завяршыла, што ёй толькі застаецца набыць крыху свецкае адукацыі, па якую ён выправіць дзяўчыну на нейкі час у Наваградак.

Не магла шаноўная *ксені* зганіць гэтае рашэнне бацькоў, прынамсі, таму, што сама ў маладосці прызвычалася да вышэйшага таварыства ў магнацкіх дамах, знаходзіла там досыць прязнасці і прыемнасці, пакуль пачуццё магнацкага гонару, абражанага тым, што яе каханы брат Тадэвуш прасіў рукі магнаткі, не выклікала ў яе агіды да вялікага свету і не паказала ёй шлях ў кляштар, а яе брата не асудзіла на пажыццёвую бясшлюбнасць. Таму ў адпісаным у адказ лісце яна выказала задавальненне, што дачка панства Войскіх, маючы ўкаранёную ў сваім сэрцы веру і добры прыклад бацькоў перад вачыма, здолее супраціўляцца спакусам свету; а ў асобным лісце да Багусі, даслаўшы ёй сваё блашаванне, дала: “Цяпер, мая дарагая, агледзься добра ў свеце, а калі ён цябе збудзіць, і атрымаеш дазвол бацькоў, прысвяці сябе Богу, які адзін толькі ёсць праўдзівым шчасцем і жыццём”.

Раздзел XII

ПАНІ ПРЭЗІДЭНТАВА ПАЦЫНІНА

У той час у Наваградку не было аніводнага дамскага пансіёну, але была пані прэзідэнтава Пацыніна, якая па просьбах і з-за павагі да бацькоў, прымала да сябе на выхаванне шляхецкіх дачок. Збіраліся ў яе на забавы і вечарыны чыноўнікі ды *палестра*¹, але яна вокам *аргуса*² здольная была прадбачыць усе намеры, а заўважаная найдрабнейшая бесцырымоннасць альбо неабачліва прамоўленае двухзначнае слова назаўсёды закрывалі перад такім зухам ейныя дзверы; і гэты вырак на выгнанне яна без вагання і без паведамлення каму-небудзь іншаму абвяшчала грэшніку пры развітанні.

Да яе прыязджалі маткі з дочкамі, якія меліся паказацца на *касыне*³ альбо на нейкай публічнай забаве; у яе завязваліся знаёмствы, што часам завяршаліся шлюбам; яна мела ўплыў і магла дапамагчы маладому чалавеку заняць больш высокую пасаду ў любой дзейнасці; і хоць яна ніколі не займалася судовымі інтрыгамі, аднак рэкамендавала адвакатаў тым, хто прыехаў па справах, даючы гэтым самым маральную гарантыю, каму можна давяраць; а для моладзі яе рэкамендацыі спрыялі развіццю талентаў, якія не былі заўважанымі іншымі. Яна ведала павет, як свае пяць пальцаў; заслужыць яе прыхільнасць як для мужчыны, гэтак і для паненкі было шчасцем, і, наадварот, няшчасцем было яе абразіць. Ніякіх жартаў з яе не магло быць, бо ўсім патрэбная была яе рэкамендацыя, а каго яна не хваліла, або хто ў яе не быў, на таго без магчымасці апраўдацца падала, як саван на нябожчыка, нейкае падазрэнне.

Яе муж яшчэ перад падзеламі краю быў у Наваградку гараднічым⁴, шанаваным усімі за непараўнальную сумлен-

¹ Супольнасць адвакатаў, натарыусаў, рэгентаў і г. д.

² Тут: чуйны ахоўнік.

³ Від клубу, месца сустрэчаў, сходаў, забаваў (з англ.).

⁴ Земскі ўрадовец у Вялікім Княстве Літоўскім, які апекаваўся горадам.

насць. Калі змянілася палітычная сітуацыя, ён застаўся без сродкаў існавання і без пасады. Жонка ягоная, у той час яшчэ маладая і прыстойная, не прынізіла яго аніякімі патрабаваннямі, латала дзіркі як магла. На шчасце, лепшая зорка ім засвяціла, калі бласлаўлены пакутнік Павел¹, узышоўшы на трон, вярнуў Літве даўні Статут². Паводле яго, хоць і выключна для шляхты, былі ўсеагульныя выбары на павятовых і губернскіх чыноўнікаў. Дык частка тае шляхты, што колісь выбрала на трон Міхала Карыбута Вішнявецкага³, які не спадзяваўся такога гонару, на першых новых соймаках выбрала экс-гараднічага Пацыну *прэзідэнтам гродскім*⁴ Наваградскага павету. Спалохаўся гэтага выбару Пацына, не ўяўляючы сабе, за якія сродкі можна годна адпавядаць гэтай пасадзе. Але жонка супакоіла яго абяцаннем, што не трэба будзе аніякіх выдаткаў і што ягоных расходаў яна не павялічыць, але здолее ўтрымаць дом з *легальных коп*, гэта значыць, з вызначанае правам платы, якая належыць за судовыя справы. Галоўнае, – вычарпаліся ўсе запасы, што пагражае, калі ён не пагодзіцца прыняць прапанаванае пасады, галоднаю смерцю, бо абое не здатныя да прыватнае службы.

Дык вось пачцівы Пацына, з трывогаю прыняўшы прапанаваную яму пасаду, на першай сесіі патлумачыў калегам і *палестры* сваё крытычнае становішча, якое не дазваляе яму аніводнага з іх прыняць, ані даць абеду. Такое прызнанне ўзрушыла прысутных і, звольнены агульным меркаваннем з абавязку даваць абеды, ён не мог бы адмовіцца ад таго, каб прымаць запрашэнні, калі б рашуча не запярэчыў, што пры такіх умовах не прыме пасады і што зараз жа падасць у адстаўку. Аднак жа з часам пераадолелася – хоць часткова – гэтая ўпартасць, і пані Прэзідэнтава здолела запрашаць на гарбату спачатку невялікую колькасць асобаў, а потым усё большую і большую, пераконваючы мужа рахункам, што ўдалося нешта ашчадзіць з *коп*, чаго немагчыма было паспяхова зрабіць без дапамогі *палестры*, якая ведала іх становішча і

¹ Маецца на ўвазе Павел I (1754–1801), расійскі імператар (1796–1801).

² Маецца на ўвазе Статут Вялікага Княства Літоўскага. Да 1840 г. на Беларусі паралельна з расійскімі законамі дзейнічалі і даўнія мясцовыя.

³ Міхал Карыбут Вішнявецкі (1640–1673) – кароль Рэчы Паспалітае і Вялікі князь Вялікага Княства Літоўскага (1669–1773).

⁴ Першая судовая інстанцыя.

якая, хутка вырашаючы справы, мела вялікую іх колькасць, дык збірала тысячы.

* * *

Але праз некалькі гадоў прэзідэнт Пацына памёр (што выклікала ўсеагульны смутак), пакінуўшы жонку без аніякіх сродкаў да існавання. Тады паны адвакаты Францішак Пілецкі і Тадэвуш Гаціскі, а таксама *рэгент*¹ Тадэвуш Чачот, пазнейшыя прэзідэнты розных *юрысдыкцый*, не складаючы аніякіх гучных, падобных на тагачасныя самахвальствы, актаў, утварылі камітэт і за ўласныя складкі, а таксама за ахвяраванні сваіх сяброў, што ведалі Пацыну, купілі двор у Наваградку з *афіцынамі*² і стайнямі на Базыльянскай вуліцы на імя ўдавы, каб тая, здаючы частку ў арэнду, магла забяспечыць сабе незалежнае жыццё.

Прэзідэнтава згадзілася прыняць гэты дар, упэўніўшыся, што з ім не звязаны аніякія ўмовы, але на арэнду пакоюў не магла пагадзіцца, не жадаючы ўваходзіць у рахункі з наймальнікамі, бо ёй здавалася, што гэта абражае яе годнасць. Таму абстаўленыя *афіцыны* ды стайні заўсёды былі адкрытыя для сяброў мужа-нябожчыка. І кепска не атрымалася, бо кожны, хто туды прыезджаў, пакідаў фуру харчоў, якія яму быццам бы нічога не каштавалі, а таксама грошы, якіх давалі больш, чым ад яго жадалі; пераначаваць у доме Прэзідэнтавай, а не ў карчме, лічылася добрым тонам.

* * *

Прэзідэнтава запрашала да сябе найлепшыя таленты, гэта значыць, тыя, што ў Наваградку лічыліся за такія, бо лепшых не было. Бяляўскі, музыка з колісь слаўнага аркестра Агінскага ў Слоніме. Пра яго, пра нашага Майстра, мы не скажам больш, апрача таго, што ён сам пра сябе казаў: перапісваў і папраўляў паланезы Агінскага, вядомыя ўсяму свету. Часам ён не бачыў ноты і граў не тое, што было напісана, але з галавы, каб толькі ўтрымаць такт; а папярэджаны вучнем пра памылку, звальваў віну на акуляры. Дык, можа, і меў рацыю, бо ў Наваградку не было опытка, гэта значыць, таго, хто робіць акуляры. А калі які прыезджаў, напрыклад, з

¹ Урадовец, які кіруе канцылярыяй ці архівам суду.

² Бакавое крыло ці асобны будынак блізу камяніцы, палаца і г. д.

Вільні з такім таварам на *кантракты*, дык акулёры былі за-
надта дарагімі для чалавека, што меў сям'ю.

Мы цяпер самі, змушаныя ўжываць акулёры, каб напі-
саць гэтую *рамоту*¹, пераконваемся, што шмат цікавых дэта-
ляў можа быць прапушчана з-за кепскага зроку і памяці.

* * *

Мэтрам танцаў быў Ян Пілецкі, таксама са Слонімскага
балета. Невысокага росту і зграбны, ён меў у жыцці розныя
прыгоды. Пад Дубенкаю² быў узнагароджаны крыжам, а ў
хуткім часе атрымаў званне паручніка. Вярнуўшыся пазней
да прафесіі настаўніка танцаў, ён не карыстаўся аніякімі ты-
туламі і толькі пасля смерці былі знойдзены пры ім довады
аб тым, пра што мы казалі. Увесь курс танца, які пачынаўся
ад пастаноўкі ног і паставы аж да *кадрылі*³, чарга якой нады-
ходзіла пасля *англезу*⁴, вальса, *мазуркі*⁵ і *кракавяка*⁶, для
хлопцаў-студэнтаў каштаваў два рублі, але з гэтае платы ён
павінны быў наймаць залу і музыку, бо ксяндзы дамінікане,
якія ўтрымлівалі школу⁷, не маглі дазволіць бясплатна выка-
рыстоўваць класы на такую непрыстойнасць ні ў які час. Ад-
нак і гэта не кожны з жадаючых быў у стане заплаціць. Пан-
ны плацілі на адзін рубель даражэй, бо, па-першае, танец
быў для іх больш, як лічылася, патрэбны, чым для хлопцаў,
па-другое, і праграма была шырэйшая, бо ў яе ўваходзілі *ме-
нуэт*⁸ і *гавот*⁹. З-за такога меркавання здаралася так, што
на забавах цяжэй было знайсці танцора, чым танцорку, а ка-
лі, напрыклад, у *мазурыцы* надыходзіла фігура выбару, і
спрытныя ды вясёлыя паненкі пачыналі выцягваць панічоў з
куткоў на сярэдзіну залы, каб утварыць кола, дык шмат хто з

¹ Кепскі, без мастацкіх вартасцяў літаратурны твор.

² Мясцічка ў Хэлмскім павеце. Тут 18 ліпеня 1792 г. адбылася бітва войска
Рэчы Паспалітае, на чале якога стаяў Т. Касцюшка, з расійскім войскам.

³ Салонны фігурны танец, што ўзнік з французскага *кантраданса*.

⁴ Французскі варыянт англійскага парнага танца.

⁵ Народны фігурны танец.

⁶ Народны рытмічны танец.

⁷ Гаворка пра калегіум, які дзейнічаў у Наваградку з 1797 г. (раней,
відавочна, існавала школа, у якой вучыўся Мікалай Міцкевіч і бацька
І. Яцкоўскага) па 1834 г. пры кляштары дамініканцаў, што быў заснаваны ў
1624 г. Кляштар закрыты расійскімі ўладамі ў 1850 г. У калегіуме ў 1807–
1815 гг. вучыліся А. Міцкевіч і Я. Чачот.

⁸ Салонны французскі танец, павольны, элегантны.

⁹ Старадаўні французскі народны танец.

іх, баючыся гэтага гонару, як пацукі па норах, хаваўся ў бакавых пакоях, дзе гулялі ў карты альбо палілі люлькі, размаўляючы пра коней і паляванне. А Пілецкі ў той час рабіў не без слухнасці вымову бацькам:

– Лепей было даць пару рублёў танцору, чым усю маёмасць – шулеру.

І заўсёды завярашаў:

– Бо пан бачыць: *танец не работа, але хто не ўмее – срамота.*

Прафесіяй настаўніка танцаў і музыкі Пілецкі і Бяляўскі былі так палучаныя, што амаль складалі адну, як кентаўр, постаць. А калі музыка, змуджаны частымі перапынкамі, патрэбнымі, каб паправіць рухі няздольнай моладзі, пачынаў драмаць, Пілецкі будзіў яго са сну, воклічамі: “Музыка, такт! Пара першая, такт!” і г. д. аж да часу, пакуль вучні не сыходзілі, кланяючыся некалькі разоў з трэцяй пазіцыі, як ім загадаў мэтр танцаў. Завярашалі яны сваю надзвычайнай цяжкасці працу шкляначкаю добра салоджанага пуншу і размоваю пра мінулыя часы, якіх ані забыць, ані перастаць шкадаваць ніколі не маглі.

Пілецкі быў на вёсцы жаданым, бо карысным госцем. Куды толькі ні прыедзе – бацькі загадвалі дзецям танцаваць, а ён, не маючы цярпення глядзець на іхнія памылкі, заўсёды папраўляў. І хоць гэта ўважалася як бясплатнае, аднак візіты тыя былі яму больш карыснымі, чым лекцыі ў мястэчку. Бо гэта ў польскай натуре – мы любім хутчэй пачувацца вельмі добрымі, а не быць імі, выконваючы наш абавязак.

* * *

Трэцяй па чарговасці асобаю быў фартэп’яніст Бенедыкт Паўловіч. Ягоны брат Ян быў, што называецца, добрым гадзіннікавым майстрам і прадаваў з карысцю гадзіннікі Брэгета¹, робленыя ў сябе дома з большаю дасканаласцю, чым арыгінальныя. Старэйшы Бенедыкт, спачатку таксама гадзіннікавы майстар, каб не перашкаджаць у гандлі малодшаму брату Яну, якога шчыра любіў, абраў прафесію фартэп’яніста і, пасля розных высілкаў у гэтай новай для сябе спе-

¹ Абрам Луі Брэгэ – славуты гадзіннікавы майстар другое паловы XVIII – пачатку XIX ст.

цыяльнасці на радзіме, пасля *Амьенскага трактату*¹ выправіўся як вандроўнік на Захад і, урэшце, дабраўся да Лондана, дзе працаваў нейкі час на найлепшых фабрыках фартэп'яна. Але калі ізноў разгарэлася вайна паміж Англіяй і Францыяй, і ўсіх без выключэння работнікаў у Англіі забіралі на марскую службу, яму ўдалося шчасліва ўцячы на караблі, што плыў у Гданьск, і вярнуцца назад у Наваградак, дзе вырабляў фартэп'яны лепшыя, як казалі, за венскія. Ён пазычаў найлепшыя, як сам запэўніваў, фартэп'яны пані Прэзідэнтавай Пацынінай, а тая ўмела іх парэкамендаваць і прадаць, ніколі не беручы звычайных за мяжою камісійных, ці працэнтаў, задавальняючыся толькі тым, што магла бясплатна мець у сябе інструмент для ўжытку паненак, якія бавіліся ў яе.

Сталлага мэтра малявання не было, хіба выпадкам які-небудзь майстар мініяцюры з'яўляўся ў мястэчку, але і той доўга затрымацца не мог, бо прыгожае мастацтва належала да прафесіі, а кожная прафесія прыніжала.

¹ Дамова, заключаная Францыяй і Англіяй 27 сакавіка 1803 г., якую выкарыстаў Напалеон, каб захапіць амаль усю Еўропу.

Раздзел XIII

НАВАГРАДАК. ХАРУНЖЫ МІХАЛ МАЦКЕВІЧ. ВАЯВОДА НЕСЯЛОЎСКІ. КАНЦЛЕР ХРАПТОВІЧ

Калі ўжо столькі сказана пра паню прэзідэнтаву Пацыніну і ейны *Штаб*, варта дзеля таго, каб завяршыць апісанне, расказаць сёе-тое пра Наваградак і пра агульны характар тагачаснае эпохі, каб яе выразна разумеў чытач¹.

Наваградскі павет на Літве – гэта маленькі астравок у акіяне. Яго здалёк ледзь бачна, але ён так прываблівае сваёю паверхняю, што калі карабель праплывае блізу яго, раздаюцца міжвольныя воклічы падарожных, каб затрымацца тут. Капітан карабля напачатку нячулы на гэтыя просьбы, хутка таксама падахвочваецца; а цвяроза разважыўшы, што тут нічога за прыстань не трэба плаціць, нібы падпарадкоўваючыся агульнаму жаданню, скіроўвае карабель у затоку і выдумляе ўяўную прычыну: нібы дзеля напаўнення свежаю вадой пустых дзежак ці дзеля збірання сухога галля на апал, бо ў сваёй Кнізе мусіць запісаць, што затрымаўся з патрэбы. Тым часам падарожныя бласлаўляюць хвіліну, калі могуць падыхаць больш прыемным паветрам, а тыя, хто ведаюць гэтую мясцовасць, правяць пра чары, якія зазналі тут у маладосці. Для гэтых, апошніх, спатканае тут роўнае ці крывое дрэва з’яўляецца братам; гаваркая ручайка – сястрою; павалены дуб – нябожчык-сваяк ці колішні сусед, прыяцель; бяроза з апушчанымі да зямлі галінамі – настаўніца іх маладосці; кус-

¹ Напрыканцы XVIII – напачатку XIX ст. у Наваградку знаходзіліся: управа маршалка, суд земскі і суд гродскі (у кожным – пяць урадоўцаў: прэзідэнт, тры суддзі і пісар, а таксама сакратар ці рэгент, памочнік і некалькі канцылярыстаў), суд гранічны, суд апеляцыйны і Ніжні, ці паліцэйскі суд. Усіх гэтых урадоўцаў звычайна выбіралі на сойміках шляхта. Апрача гэтага расійскія ўлады прызначалі: гараднічага, страпчага (пракурора), скарбніка, паштмайстэра, каморніка, ляснічага, кожны з якіх меў сваю канцылярыю. У горадзе было не менш чым дзесяць адвакатаў з іх аплікантамі (стажорамі).

тоўе, што падымаюцца ўгару, – яшчэ невядомое, але дарагое ім маладое пакаленне; шчабятлівыя птушкі – уражанні і думкі маладосці, якія тою самаю, як і даўней, моваю прамаўляюць да спакутаванага сёння сэрца. І не дзіўна, што ў іхнім захопленым апавяданні раўнадушны чалавек не знойдзе прывабнасці, бо ў ім трэба разбудзіць цікавасць, але тыя, наэлектрызаваныя самой думкай, што ветразі лёсу хутка расправяцца і панясуць іх ізноў ад любых ім мараў у бурлівае мора бяды і клопатаў.

Паветы Лідскі, Ашмянскі, Слуцкі і Слоні́мскі, што мяжуюць з Наваградскім, больш раўнінныя, не маюць, для мяне перадусім, такое прывабнасці. Гасціннасць, праўда, там большая, чым у Наваградскім. Бо калі, асабліва ў Лідскім, блізу якога двара зломіцца ў цябе кола, дык і кола табе дадуць, і самога так прымуць, што некалькі дзён будзеш трымацца за галаву, а кожны штуршок каляскі аб камень, нагадае, што мозг твой набрыняў і чэрап ледзь не трэсне. У Наваградскім павеце загадаюць тваё кола напавіць, дадуць табе абед, але больш за кілішак старога гарэльні і пары кілішкаў мёду пад час абеду не спадзявайся, бо віно не было ва ўсеагульным ужытку.

Аднак калі дзе збярэцца, бывала, агульная нарада, дык наваградчаніна, што нясмела бярэ голас, больш крыклівыя абывацелі іншых паветаў, ахвотна слухалі і надавалі яму пэўную вагу. І нават сам французскі каралевіч, *comte de Provence*¹, пазнейшы Людвік XVIII², які накіроўваўся з Варшавы ў Адэсу, ператвораную з татарскай вёскі Хаджы-бей у еўрапейскі партовы горад французскім князем-эмігрантам Рышалье³, прыняты на першай у Наваградскім павеце паштовай станцыі ў Навінах⁴ харунжым Міхалам Мацкевічам¹,

¹ Граф Праванскі (фр.).

² Людвік Станіслаў Ксавэры дэ Бурбон (1755–1824), брат пакаранага смерцю рэвалюцыйнай Францыяй ў 1793 г. французскага караля Людвіка XVII (1754–1793), уцёк з краіны і часта мяняў месца побыту (Брусель, Курляндія, Варшава і інш.). Расія прыняла яго ў 1797 г., а выдаліла ў 1801 г.; зноў прыняла ў 1805 г. і выдаліла пасля Тыльзійскага трактату. У 1814 г. краінамі-пераможцамі прызнаны каралём Францыі Людвікам XVIII.

³ Герцаг А.Э. дэ Рышалье ў 1801 г. стаў гараднічым Адэсы, горада, заснаванага ў 1794 г. на месцы турэцкае крэпасці Хаджы-бей (Качубей).

⁴ Вёска на самым захадзе былога Наваградскага павета, дзе была паштовая станцыя на тракце Ліда – Наваградак. Адсюль разыходзіліся дзве дарогі: адна – на Слонім і Гродна, другая – на Ліду і Вільню.

на якога з-за сваіх кепскіх звычак, набытых з паходжання, не хацеў і глянуць, мяркуючы, што чыноўнік справіў яму той гонар, бо выконвае абавязак; але харунжы Мацкевіч так спадабаўся сваім абыходжаннем, што Бурбон запытаў:

– А ты хто, Ваша Мосць Пан?

– Я роўны Вашай Каралеўскай Мосці паходжаннем і няшчасцем, – адказаў Мацкевіч.

Пачуўшы гэта, Людвік з цікавасцю зірнуў на яго, жадаючы пазнаёміцца з калегам.

– Так, – казаў далей Мацкевіч, – як шляхціц, народжаны колісь на вольнай польскай зямлі, я меў бясспрэчнае права на польскі трон, як і Ваша Каралеўская Мосць на французскі, калі б братам маім шляхце захацелася ўганараваць мяне тою пасадаю, але сённяшнія палітычныя падзеі пазбавілі мяне гэтае надзеі, а таму няшчасцю Вашае Каралеўскае Мосці болей спачуваю, чым які-небудзь немец.

Князь вымушаны быў прыняць такі адказ і ўдаваць, што задаволены ім, і з таго месца аж да заканчэння дарогі быць надзвычай ветлівым да мноства падобнага роду прэ-тэндэнтаў, бо на кожнай станцыі яго прымалі дэлегаваныя абывацелямі шляхціцы.

* * *

Не можна, аднак, утаіць, што шулерства і залётнасць былі для абодвух палоў у гэтую эпоху найбольш выразнымі адзнакамі, чым калі-небудзь пазней. Можна было бачыць панічоў і паважных *матронаў*, якія сыпалі золата на шулерскі столік, альбо радзіліся ў які спосаб адыграцца, альбо складалі яшчэ больш сакрэтныя планы. Залётнікі канца XVIII стагоддзя, заахвачаныя прыкладам тагачасных уладароў тронаў ці толькі выхаваныя ў сапсаванай школе, ужо дажывалі свой век; маладыя людзі хацелі думаць пра нешта іншае, аднак цяжка было супраціўляцца нахабству, калі, уласна, расстаўляліся пасткі лавіць тых, хто быў найбольш падатлівы. Колькі мужчын, што ўдавана саборнічаюць між сабою, дабіваючыся прыхільнасці, не надта ім патрэбнай, бо лёгкай. Колькі дам вышэйшага свету, якія выдзіраюць адна ў адной мужчын рознымі інтрыгамі і акружаюць сябе маладзейшымі і прыгажэйшымі паненкамі, толькі дзеля таго,

¹ Мацкевічы даводзіліся сваякамі І. Яцкоўскаму.

каб заманіць некага ў сваю кампанію. Гэткім быў тагачасны парадак – вельмі забаўны і вясёлы, які парушыла камета 1811 года.

А тыя, што не маглі больш захаваць свае пажоўклае прывабнасці і пачалі нудзіцца ад перанасыччанасці, ператвараліся ў святошаў: не маглі гаварыць ні пра што іншае, як пра сапсаванасць свету, альбо пра *навэнны*, пра *адпусты*, набажэнствы, казанні, пілігрымкі і г. д. Але немагчыма запярэчыць таму, што гэта яны, уласна, найбольш прычыніліся да стварэння *Таварыства дабрачыннасці ў Наваградку*, якое мы яшчэ там пакінулі¹.

Пані Прэзідэнтава, пэўна, не з гэтых прычынаў будучы адной з найбольш чынных *квестарак*, хоць і не была ў згодзе са свецкімі дамамі, не лічыла добраю палітыкаю рваць з імі адносіны, а таму і з аднымі, і з другімі жыла ў ветлівых, але асцярожных дачыненнях.

* * *

Наваград – нядаўні ваяводскі горад, а цяпер толькі павятовае мястэчка. Некалі *палестра*, *урадоўцы* і шмат абы-вацеляў з павету – ці то дзеля патрэбы, ці дзеля забавы – нейкую частку году праводзілі ў горадзе і мелі тут свае дамы. Цяпер тыя дамы, апусцелыя альбо занятыя вайскоўцамі на пастоі, які не прыносяць уладальніку аніякае карысці, а, наадварот, адны клопаты, рамонты і розныя няшчасці, выглядаюць, як пакінутыя гнёзды, калі з іх вылецяць птушаняты.

Уязджаць у Наваград з любога боку трэба было пад гару, а на самым версе была плошча, якая называлася Рынкам. На ім стаялі наўскасяк два рады жыдоўскіх крамаў, якія нагадвалі тую эпоху, калі прыхільнікі Майсея, перайшоўшы Чырвонае мора, паставілі на яго беразе буданы, і марская вада падыходзіла часам пад самыя ногі. Праўду кажучы, даўно было рэкамендавана пакласці брук у мястэчку і паставіць мураваныя крамы, і дзеля гэтае мэты быў прызначаны ў якасці матэрыялу *паезуіцкі* касцёл², аграмадны і колісь надзвычай прыгожае формы. Апроч таго, кожная фурманка, якая ехала з таварам на рынак, павінная была прывезці камень дзеля

¹ Маецца на ўвазе, што яно існавала і пазней. І. Яцкоўскі ў ліпені 1831 г. адступіў з паўстанцамі ў Варшаву.

² Былы езуіцкі касцёл, перададзены пасля скасавання ордэна езуітаў у 1772 г. гораду.

брукавання. Але тое каменне ці то раставала, ці то праваль-
валася скрозь зямлю, цяжка даведацца, бо тыя крушні ніклі
адпаведна таму, як будаваліся дамы, у якіх былі зацікаўле-
ныя гараднічы, *бурмістар* ці які лаўнік, а жыды, ведаючы
пра тое, што гэтыя *ўрадоўцы* стаяць на стражы грамадскага
дабра і ім самім не дазваляць узяць ані дробнага каменчы-
ка, без таго, каб не распачаць цэлае следства, заключалі з імі
кантракты на будаўніцтва заезджых корчмаў і стайняў, зусім
не клапацячыся пра матэрыял. Між іншых на рынку стаялі
дзве карчмы – Рай і Пекла¹, у сценах якіх прытайлася свяцо-
ная цэгла, як бы для таго, каб зменшыць кару за злоўжыван-
не назвамі і матэрыяламі.

Нягледзячы на непразназную гразь вясною, восенню і
пасля кожнага ліўня, вады не хапала; даставалі яе на патрэбу
жыхароў адно толькі са студняў, а таму ў Наваградку анівод-
ная фабрыка працаваць не магла. Аднак размяшчэнне гэтага
мястэчка было такое, што ў лагчынах, якія яго атачалі, на
канцы кожнай вуліцы можна было невялікім коштам зрабіць
ставы, насыпаючы адпаведныя грэблі і кіруючы да іх ручаін-
кі ды крыніцы, якія ніколі не высахалі і сачыліся вадою,
быццам бы Міндоўт², прывалены пад гэтым мястэчкам га-
рою, не пераставаў плакаць.

На гэтак званым Замку за валам яшчэ стаялі дзве ве-
жы, якія маюць сувязь з аповесцю пра Гражыну³ і паказва-
юць даўні спосаб будаўніцтва фартэцыі, а каля іх – касцёл,
каб завершыць які і пачаць у ім набажэнствы, больш за паў-
тара стагоддзя таму нейкі Яновіч запісаў базыльянам вёску,
што складалася з паўтара дзесятка хат. Але хоць гэты дар
быў прыняты і ў кляштар ішоў даход, аднак мury таго касцё-
ла зусім не ўзнімаліся, і калі спадкаемцы ахвяравальніка,
Яновічы з *Гневашаўшчыны*, пачалі працэс з базыльянамі
пра вяртанне ўласнасці, ксёндз *суперыёр*⁴ гэтага кляштару
загадаў патынкаваць іншы базыльянскі касцёл, што быў у гэ-
тым мястэчку, каб разлічыцца ў рахунках з праціўным бокам
у судзе. Не ўваходзячы далей у наступствы гэтага фартэлю,

¹ Гл. апісанне гэтых корчмаў у паэме А. Міцкевіча “Пан Тадэвуш”.

² Міндоўт – заснавальнік і першы Вялікі князь (1230-я гг. – 1263) Вялікага Княства Літоўскага са сталіцаю ў Наваградку.

³ Невядома, што мае на ўвазе І. Яцкоўскі: паэму А. Міцкевіча “Гражына” ці вусныя гістарычныя паданні. Апошняе малаверагодна.

⁴ Старэйшы ў кляштары; ігумен.

мы павінны дадаць, што той базыльянскі касцёл гатычнае формы, калі быў патынкаваны, выглядаў, як егіпецкая мумія, пераапанутая ў жыдоўскую смяротную кашулю. Ці быў працэс закончаны, нам невядома, бо яго перапынілі іншыя больш важныя здарэнні ў краі, датычныя лёсу абодвух спрэчных бакоў¹. Можна быць сёння тых самых бакі ў спрэчцы пра тое самае лягчэй бы дабіліся праўды, але ўжо позна.

Перад валамі на замку стаялі два судовыя будынкі, адзін быў заняты *Гродскім*² судом, а другі – *Земскім*³, а на невялікай ад іх адлегласці – падмурак таго дому, у якім, як кажуць, ваявода Несялоўскі⁴ адбываў *вежу*⁵ за гвалт над шляхтаю, якая жыла па суседству з ягоным маёнткам Варонча⁶.

* * *

Ваявода Несялоўскі паходзіў з Брэскага ваяводства з беднае шляхецкае сям’і⁷. Пашчасціла яму трапіць на вока каралю Станіславу⁸ і, прыняты ў каралеўскую канцылярю, ён

¹ Відаць, маецца на ўвазе скасаванне уніі і эміграцыя Яновічаў, як удзельнічаў паўстання 1830–1831 г.

² Суд у Рэчы Паспалітай, які разглядаў усе справы, што датычылі беззямельнага шляхціца, а таксама крымінальныя справы.

³ Суд, які разглядаў маёмасныя справы.

⁴ Юзаф Несялоўскі (1728–1814), дзяржаўны і палітычны дзеяч Рэчы Паспалітае, апошні наваградскі ваявода (з 1771 г.). У 1769 г. ажаніўся з Катажынай Масальскай, дачкою гетмана і сястрою віленскага біскупа. Біскуп адмовіўся даць сястры пасаж, а таму Ю. Несялоўскі ў 1770 г. збройна захапіў маёнткі, якія належалі жонцы. Рашэннем Трыбуналу асуджаны на *вежу*. Вырак, праўдападобна, адсядзеў. Ю. Несялоўскі быў заўзятым палітычным праціўнікам Антонія Тызенгаўза. Удзельнічаў ў паўстанні Т. Касцюшкі, пасля хаваўся ад расійскіх уладаў у лясах; урэшце, мусіў здацца і прасіць прабачэння. З-пад арышту вызвалены па загаду Кацярыны II.

⁵ Вязніца, якая знаходзілася ў такім збудаванні. Тут: кара пазбаўлення волі.

⁶ Маёнтка ля рэчкі Дарагоўка (левы прыток Сэрвачы). У 1781 г. Юзаф Несялоўскі пабудаваў мураваны касцёл св. Анны. Тут у 1807–1808 гг. намеснікам аканома працаваў Адам Чарноцкі (Зарыян Даленга-Хадакоўскі). Пасля смерці ваяводы ягоны сын абмяняў маёнтка з Фларыянам Кабылінскім на землі ў Польшчы.

⁷ І. Яцкоўскі памыляецца. Цырынскае староства было ва ўладанні Несялоўскіх з 1718 г. Ю. Несялоўскі ўжо ў 1756 г. як староста цырынскі абраны паслом наваградскім на вялікі сойм. Яму належаў маёнтка Новая Мыш, дзе ён прымаў у 1784 г. карала Станіслава Аўгуста. Варонча дасталася Ю. Несялоўскаму пасля смерці ягонага дзядзькі Казіміра.

⁸ Маецца на ўвазе Станіслаў Аўгуст (1732–1798), апошні кароль Рэчы Паспалітае (1764–1796).

стаў яго фаварытам, дзякуючы сваёй стараннасці і здольнасцям. Знаходзячыся пры двары, ён выклікаў да сябе прыхільнасць немаладое ўжо, але багатае панны, князеўны Масальскае¹ і адкрыў свае намеры каралю. Кароль Станіслаў міла прыняў гэтае прызнанне і заявіў пра гатоўнасць быць сватам. І хоць князеўна, запытаная каралём, не таіла свае прыхільнасці да Несялоўскага, але рашэнне пакінула свайму брату біскупу², які хоць і слуга Божы, але і чуць не хацеў пра такі саюз, катэгарычна заявіўшы, што лепш бы жадаў бачыць сваю сястру на *марах*³, чым на каберцу з шляхціцам. Дарэмна кароль стараўся пераламаць гэтую ўпартасць, дарэмна абсыпаў Несялоўскага *авансамі*⁴ і ардэнамі, – біскуп, як раней быў зацятый, так і да канца не даў сябе пераканаць.

Калі ўжо ўсе сродкі, здавалася, былі вычарпаныя, а біскуп, каб разарваць гэтак нямілы яму саюз, складаў планы выправы сястры за мяжу, кароль, разгнваны гэтым, заявіў князеўне: з прычыны, што яна не мае бацькоў, а брат-апякун незычлівы да яе, дык ён сам мае права заступіць ёй бацьку і ў якасці такога дазваляе саюз, што так доўга адкладаўся. І ў вызначаную хвіліну князеўна Масальская ўзяла шлюб з панам Несялоўскім у прыдворнай капліцы і паехала ў ягоны дом.

Ксёндз біскуп, разгнваны гэтым, падаў на Несялоўскага скаргу каралю; і самому каралю прыкра выгаворваў падступнасць, але кароль збываў гэта смехам. Потым перадаў справу ў кансісторыю ў Варшаве, каб шлюб скасаваць, а ксяндза, які шлюб даваў, *суспендаваць*⁵. Але паводле канонаў, аніякае зачэпкі не маглі знайсці, бо панна даўно была поўнагадоўваю. У сваю чаргу Несялоўскі нагадаў пра пасаг, а калі ў гэтым было адмоўлена, пачаў працэс, які выйграў, з адлічэннем ад даходаў ксяндза біскупа, якія той меў з маёнтку сястры і карыстаўся імі. З таго часу ксёндз біскуп стаў заклятым ворагам і караля і краю.

¹ Маецца на ўвазе Катажына Масальская, сястра біскупа Ігнацы Масальскага.

² Ігнацы Масальскі (1726–1794), біскуп віленскі (1762–1794).

³ Узвышэнне, не якім стаўлялася труна, а таксама насілка для нябожчыкаў.

⁴ Г. зн., быў асабліва прыхільны, спрыяў ва ўсім.

⁵ Вызваліць ад абавязкаў (з лац.).

Пасля смерці незабыўнага Ябланоўскага¹ вызвалілася пасада ваяводы ў Наваградку, і кароль, жадаючы збіць пыху Масальскіх тым, што пасадзіць на сенатарскім крэсле іх няпрошанага сваяка, гэтую пасаду ў 1773 годзе ахвяраваў пану Несялоўскаму. Для наваградцаў гэты выбар быў толькі таму зносны, што прыніжаў д'ябальскі гонар Масальскіх, бо Несялоўскі апроч каралеўскіх ласак не меў ані асабістых заслуг, ані заслуг продкаў, а каралеўскія ласкі ў тыя часы не забяспечвалі вялікае папулярнасці новаму прыхадню, што быў прынесены, як казалі, у фартушку Масальскай. Але яе вялікі маёнтак пры набожных і сціплых звычаях гэтае пані, а таксама руплівасць і пэўнаю годнасцю пазначаныя ўчынкі яе мужа на такой высокай пасадзе ваяводы пачалі схіляць шляхты да таго, каб забыць яго мінулае. Асабліва таму, што Адам Вяжэйскі, які з-за нянавісці да Масальскіх прыняў вядзенне працэсу пана Несялоўскага супраць ксяндза біскупа пра пасаг і выйграў яго, будучы душою моладзі і міла бачаны пры Нясвіжскім двары, стаўшы цяпер сябрам і хатнім дарадцам колішняга свайго кліента, а цяперашняга ваяводу, улагоджваў сваім уплывам супярэчнасці паміж радзівілаўскай і каралеўскай партыямі і аднадушна абодвума гэтымі бакамі быў абраны на пасаду пісара *гродскага* ў Наваградку. І хоць князь Пана Каханку ніколі не пагаджаўся аддаць візіт у адказ Яснавяльможнаму ваяводзе і на *сойміках* заўсёды падтрымліваў асобу з супрацьлеглага ваяводзе боку, аднак ваявода дыпламатычна хаваў сваю крыўду і ніколі гучна не наракаў на перавагу князя Караля Радзівіла, які меў неабмежаваны давер у шляхты.

Аднак з цягам часу адкрылася ў ваяводу большая жарсць да павелічэння сваіх маёнткаў, чым да абывацельскага выканання функцый найпершай у ваяводстве пасады, а засцяпковая шляхта, якая жыла па-суседству з Варончаю², маёнткам цяпер ужо ваяводу, першая зазнала вынікі гэтай хцівасці. Спачатку ім прапанавалі прадаць іх уласнасць ваяводзе, але шляхта і слухаць гэтага не хацела, не ўяўляючы сабе, як гэта яна можа пазбыцца зямлі, якая была атрыманая продкамі ад караля за рыцарскія чыны.

¹ Юзаф Ябланоўскі, ваявода наваградскі (1755–1773).

² Краснае Сяло (ці Краснае), дзе нарадзіўся І. Яцкоўскі, знаходзілася ў некалькіх кіламетрах ад Варончы.

Дык пачаліся спрэчкі за шкоду, нібыта ўчыненую быдлам на выпасе. Потым коней і быдла ўбогае шляхты, як толькі жывёла набліжаліся да панскае мяжы, забіралі альбо стралялі. Пасля паўсталала пытанне пра самі межы, доступ да выганаў і лясоў, на які шляхта мела адвечнае права і без чаго не магла абысціся. Нарэшце тыя выганы былі гвалтоўна заараныя і далучаныя да Варончы.

Шляхта падала маніфест¹ у *Гродскі суд* і пасля агляду *Возным*², які засведчыў гвалт, пачала звычайным чынам працэс супраць ваяводы. Ваявода падаў позвы на шляхту ў *Земскі суд*, жадаючы зрабіць з гэтага *кагніцыйную*³ справу, якая магла цягнуцца, прынамсі, паўстагоддзя, і лічыў, што, перадусім, Вяжэйскі, які быў колісь ягоным упаўнаважаным, а цяпер *de facto*⁴ найважнейшаю асобаю ў *Гродскім судзе*, будзе такое ж думкі. Але справа (сярод юрыстаў тэхнічна званая *de foro*⁵, гэта значыць: у якім – *Гродскім* ці *Земскім* – судзе мусіць яна разглядацца) была трактавана юрысдыкцыяй *Гродскага суду* як *учынкавая*, бо пачатая шляхтаю, і прызнана адпаведнаю. *Возны* аб'явіў гучным голасам:

– Пачынайце працэс, Мосці Панове!

Пасля выслухоўвання выступленняў за і супраць, рэкамендавана *reinductio*⁶, гэта значыць, вярнуць уладальніку уласнаста, якая з'яўляецца спрэчнаю, а каб вызначыць, ці быў гвалт, прызначылі ўрадоўцаў.

На першым, ці *акцэсарыйным*⁷ этапе працэсу ваявода не прысутнічаў, але на другім, які называўся *непасрэдным*, асабіста з'явіўся ў суд і, як высокі ўрадовец, на вялікі страх шляхце сеў побач з Прэзідэнтам. З абодвух бакоў гучалі зацяттыя выступы. Было толькі заўважана, што хоць Ваявода і сядзеў на выгодным крэсле, бляднеў і пацеў, калі пан Міцке-

¹ Пратэст; скарга ў справе асабістае крыўды, пададзеная ў суд.

² Судовы ўрадовец, абавязкамі якога было аб'яўленне судовых прысудаў, уручэнне позваў і г. д.

³ Следства, разгляд судовых спраў.

⁴ Фактычна, дэ факта (лац.).

⁵ Паводле, адносна суда (лац.).

⁶ Зваротнае альбо паўторнае ўвядзенне кагосьці ў валоданне – ад лац. *inductio* увядзенне кагосьці ў валоданне.

⁷ Які мае папярэдні, дадатковы характар.

віч¹, адвакат шляхты, малады, але заўсёды сур’ёзны і сціплы, пачаў пералічаць злоўжыванні, гвалты і злоўжыванні, якія дапускаў Яснавяльможны Ваявода ў адносінах да яго кліентаў, а на заканчэнне прачулым голасам усклікнуў:

— Бяда нам, беднай шляхце, бяда! Бяда краю, калі прызначаныя Найяснейшым Каралём высокія *ўрадоўцы* будуць кіраваць намі як паганскія *праконсулы*² Рыму! Бяда вам, суддзі, калі Яснавяльможны Ваявода, выйшаўшы з-пад вашай юрысдыкцыі, вынесе тое перакананне, што дастаткова выпадкам стаць багатым, каб дзейнічаць бяскарна; дастаткова забыць сваё ўласнае ўбоства, каб прыгнятаць бяднейшых; дастаткова заняць высокую пасаду, каб загадаць вашай справядлівасці маўчаць.

Увесь гэты час у судзе панавала поўная цішыня. Пісар Вяжэйскі з заплішчанымі вачыма, каб німаволі не выдаць свае пачуцці, як нежывы, слухаў усю гэтую прамову. Урэшце званок у руках Прэзідэнта даў голас *Вознаму*, які загукаў працяжным голасам:

— На перапынак, Мосці Панове!

Але Міцкевіч не рушыў з месца, толькі ўтаропіў вочы ў Ваяводу. Той падняўся з крэсла, як падсудны, пакланіўся суддзям, не адважваючыся ім і слова сказаць, ды выйшаў з судовага памяшкання. У часе перапынку, заўважыўшы, што ён тут усім чужы, пагаварыў крыху сакрэтна з панам Марцінкевічам, сваім адвакатам, сеў у каляску і знік. Толькі цяпер *палестра*, якую бянтэжыла прысутнасць ваяводы, атачыла Міцкевіча і віншавала з поўнай перамогай. Раней, чым спадзяваліся, пачуўся званок у судовай палаце, і *Возны* ізноў загукаў:

— На дэкрэт, Мосці Панове!

І пан Вяжэйскі прачытаў свой, як звычайна, лаканічны прысуд:

— Пасля таго, як былі выслуханыя *пазоўнікі* і адказчык, а таксама прагледжаны паперы *інквізіцыі*³, Яго Каралеўскае Мосці *Гродскі* Суд Наваградскага павету карае Яснавяльмож-

¹ Гаворка пра бацьку Адама Міцкевіча – Мікалая Міцкевіча (каля 1770–16.05.1812), адваката *Ніжняга* (да другога падзелу Рэчы Паспалітай *гродскага*) суду ў Наваградку, каморніка мінскага.

² У старажытным Рыме: намеснік і камандуючы войскам ў правінцыі; звычайна гэтую пасаду займаў былы консул.

³ Тут: следства.

нага Ваяводу Несялоўскага грашовым штрафам і юрыдычнымі *экспэнсамі*¹, а таксама шасцю тыднямі *вежы* на Замку наваградскім, пачынаючы ад сённяшняе даты на працягу чатырох тыдняў і аж да заканчэння вызначанага тэрміну без перапынку, *sub poena contraventionis*².

Гэта быў першы прысуд, запісаны ў Літоўскай Хроніцы³, якога дамаглася шляхта ў судзе з такім высокім *урадоўцам*. Але што здзівіла яшчэ больш, адвакат Яснавяльможнага ваяводы, не трацячы, як звычайна, часу на тое, каб абдумаць і скласці апеляцыю ў *Трыбунале*, заявіў, што мае інструкцыі ад свайго *Прынцыпала*⁴ спыніцца на гэтым прысудзе (не зважаючы, ці будзе ён слушны, ці няслушны) і цалкам прыняць яго.

Усцешылася шляхта гэтаю высакароднаю заяваю, бо баялася, што ваявода, не зважаючы на тое, што выкліча абурэнне ўсяго ваяводства, будзе іх нішчыць, цягаючы па Трыбуналах. Але ваявода, прагнучы як мага менш даць розгаласу гэтай справе, лічыў за лепшае падпарадкавацца закону, чым выслухоўваць абразы, падобныя на тую, якую пачуў з вуснаў Міцкевіча. Гэта яшчэ быў шчаслівы край, у якім першы *ўрадовец* ў ваяводстве і бедны шляхціц мелі над сабою права, да якога маглі бяспечна звяртацца па справядлівасць.

Шляхта, жадаючы толькі абараніць сваю ўласнасць, не хацела прыніжэння ваяводы і прагла замяніць *вежу* грашовым штрафам, што было дазволена правам. Але ваявода заявіў, што лічыць за лепшае адседзець вежу, прызначаную прысудам, чым, адкупіўшыся ад яе грашыма, даць шляхце магчымасць, як ён скардзіўся, катаваць яго працэсамі. І ў выніку гэтага прапанова была адхіленая, а ваявода Несялоўскі ў адпаведны час запісаў у *Гродскіх актах*, што пачынае вежу на замку, а праз шэсць тыдняў – другі запіс, што судовую пастанову выканаў.

З таго часу ваявода змяніў тактыку сваіх паводзінаў са шляхтаю. Не было *гвалтаў*, не было сварак. Шляхта старалася не даць хоць бы самага дробнага поваду, каб абразіць багатага суседа, а ваявода, едучы на паляванне ці вяртаючыся з яго, калі сустракаў каго-небудзь з іх, першы да яго звяр-

¹ Выдаткі, кошты (з лац.).

² Пад страхам пакарання за парушэнне пастановы (лац.).

³ Відаць, *Метрыцы*.

⁴ Патрон; гаспадар; кіраўнік (з лац.).

таўся, распытваў пра здароў’е, пра тых ці іншыя справы. Напачатку гэтая ласкавасць ваяводы дзівіла шляхту, потым кранула іх душы настолькі, што віну за даўнейшыя сваркі ўжо не ваяводзе, а адзін аднаму паміж сабой пачалі прыпісваць, тым больш, калі для шляхты ва ўсіх ваяводскіх шынках і нават у самім *скарбе*¹ быў адкрыты крэдыт, без праблем і напаміну аб пазыках, дастаткова было раз на год паставіць уласны подпіс у *рэестры належнасці*. Нават калі катораму трэба былі грошы, кожны мог звярнуцца да пісара *правэнтавага*², узяць у яго бочку ці *куфу*³ гарэлкі па шынковым кошце і прадаць альбо перапрадаць яе за колькі захода з прызнаннем толькі крэдыту. А як налічаныя рахункі павялічыліся, дык было запатрабавана, каб адны паручыліся за другіх; у такой паслуже, лічылася, адмовіць братам-шляхце, што жылі па-суседску, было немагчыма.

Толькі тады, калі ўсе імёны трапілі ўжо ў спіс даўжнікоў, варанчанская адміністрацыя падала на шляхту ў суд, і пачалося *затрадаванне*⁴ іхняе ўласнасці. Шляхта, выгнаная такім спосабам са сваіх дамоў, мусіла згадзіцца на прапанаваны ёй праект, і, прымаючы па некалькі сотняў злотых даплат, падпісала звычайную сярод акалічнае шляхты на Літве *арынгу*⁵ права продажы, якая пачыналася са словаў: “Я, NN, па прывілею нябожчыка святое памяці Найяснейшага Караля Ягомасця NN у ... годзе продку майму святое памяці NN нададзеным, дзедзіч маёнтку N, аддзяліўшы ад яго частку моргаў⁶ ... (што звычайнага складала ўвесь маёнтак) пад будовамі, садамі, ворнаю зямлёю, сенажацямі, выганамі, рэчкамі, ставамі, лясамі, хмызамі (хоць там ставаў і лясоў часцей за ўсё не было), за добраахвотна ўмоўленую суму і ў мае рукі ў звонкай манеце дадзеную і прынятую, на вечныя часы і незваротна Яснавяльможнаму NN і яго нашчадкам і спадкаемцам прадаю і адступаю. Мае права Яснавяльможны пакупнік, а цяперашні дзедзіч, а таксама ягоныя нашчадкі і спадкаемцы гэтаю уласнасцю, дасюль маёй (зноў пералічэнне

¹ Тут: адміністрацыя, якая кіравала маёнткам.

² Прыватны ўрадовец, які лічыць прыбытак (*правэнт*) маёнтка.

³ Вялікая драўляная дзетка, якую выкарыстоўвалі для захавання напояў.

⁴ Захоп у адпаведнасці з законам маёмасці даўжніка на карысць крэдытора (з лац.).

⁵ Шаблон, узор напісання ліста, дакумента і інш.

⁶ Мера плошчы: адзін морг раўняўся прыкладна 5600 м².

апісаных падрабязнасцяў), карыстацца, аддаваць, дараваць, прадаваць, запісваць і да найлепшае выгоды паводле свае волі ўжываць без аніякае мае і маіх спадкаемцаў перашкоды. Пад чым, паставіўшы маю гербовую пячатку, у прысутнасці сведкаў падпісваюся трыма крыжыкамі”.

Шляхта, якая была роўная па паходжанню Яснавель-можнаму ваяводзе, падпісаўшы такія дакументы, мусіла пайсці альбо па прыдворную службу, альбо арандаваць *пусткі*, гэта значыць, спустошаныя землі іншых абывацеляў, пакінутыя пасля таго, як памерлі альбо збеглі падданыя. А там, пасля ўвядзення ў 1795 годзе нязнанае да гэтае пары на Літве *сказкі*¹ (гэта значыць, спісу падданных), сэнс якое добра не разумелі, і іх упісалі ў яе.

У хуткім часе да абывацеляў такога роду, як і да сялянаў ды мяшчанаў таксама, быў дастасаваны абавязак плаціць падаткі і даваць рэкрута. А калі шляхта, так нешчасліва ўпісаная ў *сказкі*, хацела пакінуць арандаваную зямлю і вызваліцца ад дзедзіча, аказалася, што зрабіць гэта было ўжо немагчыма, бо некаторыя землеўласнікі, нібы афрыканскія правадыры *трыбутаў*², лавілі іх з дапамогаю паліцый як беглых, вярталі назад і фізічна сурова каралі, а іхніх дарослых сыноў, калі яны ў іх былі, аддавалі ў рэкруты на *зачот*, гэта значыць, у лік будучага набору. Дык *сказка* губіла збяднелага шляхціца, які прагнуў жыць з уласнае працы і ва ўласным краі. Але ў грамадстве не сфармавалася думка аб падтрымцы няшчаснага, ніхто ні са свецкіх, ні з духоўных асобаў не ўзняў голас супраць такога несправядлівасці. Наадварот, калі які-небудзь адвакат браўся гераічна абараняць пакрыўджанага, яго прадстаўлялі ўраду, як бунтаўніка, і абывацелі пазбягалі яго, як небяспечнага чалавека. Вось якая збяднелай польскай шляхце ва ўласнай айчыне была няволя, цяжэйшая за няволю жыдоўскую ў Егіпце, без згрызотаў сумлення і абурэння грамадства. А калі аўтар, які, вядома, не разумеў у той час гэтае праблемы так выразна, як яе цяпер разумее, аднак толькі паводле інстынкту на адным з *соймікаў* адважыўся публічна азвацца, каб імя пэўнага кандыдата

¹ Рэвізскія казкі – дакументы, якія адлюстроўваюць вынікі рэвізій падатковага насельніцтва ў Расійскай імперыі. На Наваградчыне было праведзена шэсць рэвізій (1796, 1811, 1815, 1836, 1850, 1858).

² Трыбут (лац. *tributum*) – даніна (грашовы аброк), якую плаціў удзельны князь вялікаму як прызнанне свайго падданства.

на пасаду прэзідэнта памежнага суда было выкраслена са спісу з-за падобнага роду працэсаў, дзе яго абвінавачвалі ў крымінале тыя, хто хацеў стаць незалежным, дык ён зазнаў такога клопату, як той Махнацкі¹, які слухным, але несвоечасовым абазваўся словам.

Гэты прыклад лютасці, якую цяжка было зразумець, але якая з канібальскай зацятасцю прымянялася да людзей, што шукалі сабе вольнасці, а на яе клас шляхецкі, перадусім, меў права, вельмі прывязваў сялянаў да зямлі, бо адымаў у іх усялякую надзею на незалежнасць, і таму яны нават не мелі спакусы. Сяўрукі, шляхта падобна нешчаслівая, вечна судзілася з дзедзічам зямлі Багдановічам, але не дабілася справядлівасці; шляхта ў Пружанскім павеце па прозвішчы Сялецкія – з радзівілаўскай *Пракураторыяй*²; а Мацей Тараевіч за тое, што ўзяўся за падобную справу супраць Друцкоўскіх і Мацкевічаў³, абараняючы сваіх крэўных Булгакаў, яўна пераробленых пазней у *інвентарах і сказках* на Булгатаў, пасля праведзенага следства быў асуджаны на дастаткова доўгі час турэмнага зняволення як дзяржаўны злачынца, а ягоная ўласнасць была прададзеная на задавальненне праўных выдаткаў. Пазней ён абрыдзеў спадкаемцам Мацкевічаў, просячы іх на словах, бо не смеў ужо пісаць, каб заплацілі яму хоць бы за зрабаваны маёнтак, але апроч звычайнае міласціны заўсёды атрымліваў той самы адказ, што яны не мелі да гэтага дачынення і што ўсё гэта забраў *Ніжні суд*; і гэта таксама было праўдаю.

* * *

Праўду кажучы, ваявода Несялоўскі гэткаю жорсткасцю ніколі сябе не запляміў, аніводнае падобнае скаргі ні на яго, ні на ягоных спадкаемцаў не было. Сяляне і лёкаі ваяводы не былі прыгнечаныя і паволі становіліся заможнымі, лічачы яго за аднаго з найлепшых у ваколіцы паноў. Даходы з маёнткаў моцна выраслі з-за таго, што гаспадарка вялася добра і быў палепшаны побыт сялянаў. Але для тых, асабліва бедных, з кім ён межаваў, суседства ягонае было небяспеч-

¹ Маўрыцы Махнацкі (1804–1834) – літаратурны крытык, публіцыст, удзельнік, а пасля гісторык паўстання 1830–1831 гг., эмігрант. Вызначаўся сваімі радыкальнымі поглядамі.

² Адміністрацыя радзівілаўскіх маёнткаў.

³ Тут зноў гаворка пра сваякоў І. Яцкоўскага.

ным, бо страшна любіў выпростаць межы. А з кім жа ён не межаваў, маючы ў розных паведах шмат маёнткаў і ўсё купляючы ды купляючы новыя?

Асабліва маёнткі, якія межавалі са староствамі, былі для яго найбольш прывабнымі, бо як высокі каралеўскі ўрадавец не меў аніякае перашкоды, каб увасобіць у жыццё план, накрэслены раней на паперы, а хто ж бы ў яго адважыўся запытацца, паводле якога права валодае зямлёй? Асабліва, што Ёахім Храптовіч¹, спачатку сакратар Княства Літоўскага, пасля падканцлер і канцлер, чалавек дзейсны і асабісты прыяцель ваяводы, маючы пад сваім кантролем у гэтай мясцовасці маёнткі дзяржаўныя, ці каралеўскія, падобнага пытання ніколі не закрануў. А пры тым, здаецца, і сам не быў акуратны ў прыўлашчванні грамадскае ўласнасці.

Так здарылася, што *паезуіцкі* маёнтак Лычыцы² каля Шчорсаў, рэзідэнцыі Храптовічаў, апынуўся ў яго ўладанні без аніякіх абавязкаў у той час, калі маёнткі такога роду ўхваляю 1776 года прызначаныя былі на фундуш нацыянальнай адукацыі і павінны былі праз аўкцыён пайсці пад вечны працэнт, каб адпавядалі сваёй мэце. Праўда, самі Храптовічы, а хутчэй іх прыяцелі даводзілі, што гэты маёнтак перайшоў да Храптовічаў разам з Нягневіцкім ключом ад Радзівілаў па значна больш старому праву. Але таксама і тое праўда, што канцлер Храптовіч яшчэ перад скасаваннем езуітаў ужо аддаваў у заклад Нягневічы³, якія межавалі з Лычыцамі, пра якія гаворка. *De facto* ён тады ўжо імі валодаў, а Радзівілы толькі намінальна лічыліся дзедзіцамі. Дык Храптовіч, а не Радзівілы быў у стане знесці ранейшыя межы паміж Нягневіцамі і Лычыцамі. А гэтую магчымасць рабіў яму больш лёгкаю тытул канцлера і сябра камісіі, якая мела назву: “Размежавальная камісія маёнткаў скасаванага ордэна айцоў езуітаў”, якую яшчэ ў той час назвалі “Раскрадальная камі-

¹ Ёахім Літавор Храптовіч (1729–1812) – дзяржаўны і палітычны дзеяч, рэфарматар. У Шчорсах заснаваў бібліятэку. Аўтар беларускамоўнага верша “Усім многім век...” (каля 1845 г.).

² Маёнтак (напрыканцы XIX ст. валодаў Адам Булгак) і вёска (Лычыцы Доўгія) у Наваградскім павеце ля Нягневіч.

³ Мястэчка, вёска і маёнтак у Наваградскім павеце. Колісь уладанне Радзівілаў, пасля Храптовічаў, пасля смерці апошняга з іх, Міхала, сына Ірэніуша і ўнука Ёахіма, перайшло як пасаг расейцу Бутэньеву.

сія”, як сведчыць ваявода Астроўскі¹. Дык канцлер, які быў абавязаны пільнаваць дзяржаўную ўласнасць, не заўважаў Лычыц, што знаходзіліся пад ягоным бокам, і калегам сваім не нагадаў запісаць у *інвентар*, які быў складзены ў ягонай канцылярыі. Занядбанне гэтае ўжо само па сабе заганае мусіць лічыцца смяротным грахом, калі такім чынам не заўважанае знайшлося ў ягонай уласнасці. Дык мы яшчэ дадамо: няма нічога дзіўнага што такі чалавек намовіў свайго бязвольнага Пана², каб той далучыўся да Таргавіцкае канфедэрацыі³.

* * *

Ці здаралася падобнае часта? Гэтага мы не ведаем. Толькі тое пэўна, што езуіты не былі пераборлівыя ў тым, як прысвойваць чужую ўласнасць. Працэсаў яны не баяліся, і шмат іх да скасавання засталася не закончанымі.

З *паезуіцкай* уласнасцю ў Лычыцах, пра якую мы толькі што згадалі, звязаная вельмі забавная гісторыя, задакументаваная ў Лаўрышаўскай⁴ справе. Яна заслугоўвае на тое, каб яе далучыць⁵. Нейкі Бужынскі, рыцар свайго часу, быў дзедзічам гэтага маёнтку⁶ і межаваў з аднаго боку з езуітамі, а з другога – з айцамі базыльянамі лаўрышаўскімі. З тае прычыны, што быў ён бяздзетны і ніводнага са сваіх вялебных суседзяў не хацеў настроіць супраць сябе, дык у *таста-*

¹ Аўтар мае на ўвазе альбо ваяводу і сенатара Тамаша Адама Астроўскага (1735–1817), альбо ваяводу, мемуарыста, удзельніка паўстання 1830–1831 г. і эмігранта Антонія Астроўскага (1782–1845).

² Гаворка пра караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага.

³ Пасля ўхвалення ў 1791 г. Чатырохгадовым Соймам Канстытуцыі 3 Мая частка магнатаў пры падтрымцы Расіі падпісала ў Таргавіцы 14.05.1792 г. Акт канфедэрацыі з мэтай адмяніць Канстытуцыю і вярнуць старыя шляхецкія вольнасці. Вынікам канфедэрацыі стаў другі падзел Рэчы Паспалітае.

⁴ Лаўрышава – дзве вёскі на супрацьлеглых берагах рэчкі Трапячынкі ў Наваградскім павеце. У 1260 г. сын Міндоўга Войшляк заснаваў тут кляштар, пазней базыльянскі.

⁵ Упершыню пра гэтую гісторыю І. Яцкоўскі расказаў у артыкуле “Палітычны тэмперамент польскага народу”, надрукаваным 19 снежня 1842 г. у газеце “*Tłzeci Maj*” (Парыж).

⁶ Паводле архіўных матэрыялаў маёнткам Лычыцы (перадусім, часткаю) з XVI ст. да XIX ст. валодалі Беліковічы. Міхал у 1755 г. атрымаў частку маёнтка ад брата Ігнацыя, а ў 1759 г. – ад брата Аляксандра.

менце запісаў сваю маёмасць таму з двух канвентаў, які ягонае грэшнае цела пахавае.

Абодва канвенты ведалі пра гэты запіс і абодва пільнавалі, каб не змарнаваць свайго інтарэсу. Але базыльяне, што рэдка здаралася, апярэдзілі езуітаў, і астанкі нябожчыка з вялікім задавальненнем і спехам прыватна ў сябе на могілках пахавалі. І толькі тады даведаліся езуіты, што ўдача выслізула ў іх з рук. Не трацячы, аднак, часу і прысутнасці духу, езуіты запрашаюць суседзяў і ксяндзоў базыльянаў на жалобнае набажэнства ў свой касцёл за душу дабрадзея пры жыцці, а цяпер нябожчыка, незабыўнага і пачцівага Бужынскага.

Зусім не абурыла базыльянаў такое, здавалася б крыху нахабнае, запрашэнне; але пра пахаванне не было там ні згадкі, а памінальную службу кожны і паўсюль можа справіць. Каля труны, выстаўленай для праформы на катафалку, набажэнства адбылося ўзорным чынам. І вось напрыканцы езуіт з амбону, пералічыўшы заслугі нябожчыка і прыгадаўшы пра запіс у *тастаменце*, заклікаў прысутных занесці астанкі святое памяці Бужынскага у катакомбу пад касцёлам, што даўно ўжо была на тое прыгатаваная.

Тады айцы базыльяне, якія толькі што ў гонар езуітаў (што падобна на здзек) адспявалі *vilie*¹, пераглянуўшыся, абвінавацілі езуітаў у фальшы і падступстве, сцвярджаючы, што яны самі цела нябожчыка пахавалі і што запіс у *тастаменце* толькі іх датычыць. Але якое ж было ўсеагульнае і асабліва айцоў базыльянаў здзіўленне, калі ў прылюдна адчыненай труне ўбачылі цела добра вядомага Бужынскага. Абывацелям, якія прыйшлі на набажэнства і сталі сведкамі гэтага дзіва, езуіты падалі на подпіс Акт, што сведчыў пра пахаванне, на падставе якога пачаўся вечны працэс, завершаны скасаваннем езуітаў і пераходам *паезуіцкіх* Лычыц з уласнасці нябожчыка Бужынскага ва ўласнасць дому Храптовічаў. Толькі ў дакументах, якія лаўрышаўскія базыльяне падалі ў межавы суд, засталіся скаргі на езуітаў, што яны цела нябожчыка нібыта выкапалі з базыльянскіх могілак.

¹ Відаць, ад лац. *vigilia* – начное чуванне; начное набажэнства.

Завяршаючы нашы развагі пра ваяводу і канцлера, пра якіх ішла гаворка, прыходзім да пераканання, што хцівасць у павелічэнні маёнтку без увагі на сродкі, не ідзе на карысць. Бо канцлер у патомстве сваім не пакінуў палякаў, а яго сын Адам¹, колішні сябра Адукацыйнае камісіі² ў Вільні, ахарактарызаваны вельмі ўхвальна вучонымі, што наведвалі яго ў Шчорсах, але ў якіх не было магчымасці пазнаць яго бліжэй, не меў аніякіх пасадаў у павеце, на якія патрэбная была згода абывацеляў. Адзінаю памяткаю, якую ён пасля сябе пакінуў, была наступная: Ажахоўскаму, які паходзіў з ягонае вёскі, маладому чалавеку разнастайных талентаў, выдатніку ў школе і ва універсітэце, пасля таго, як той здаў экзамен на доктара медыцыны, перашкодзіў атрымаць патэнт, абвінавачваючы яго ў *нешляхецтве*, а ягоную сям'ю надзвычай пачаў прыгнятаць, прагнучы ўзмацніць маральныя пакуты. Нават ягонай сястры не дазволіў выйсці замуж за свайго *афіцьяліста*³, шляхціца, пакуль не ўзяў адкупнога дзвесце рублёў срэбрам ад яе бацькі.

Пры ўсім гэтым, ані тыя, хто з лепшага боку ведалі магната, ані мы нават самі, не назавём прычынаю тых ганебных учынкаў звыклую хцівасць, бо маёнткі Храптовіча, можа, адзіныя на Літве, у якіх паншчына не практыкавалася і быт сялян, пакуль, перадусім, фантазія вялікіх гаспадарчых пераменаў да яго не прыйшла, быў вельмі добры. Нёман, які плыў праз тыя маёнткі, даваў сялянам магчымасць зарабіць на віцінах грошы, каб аплаціць чыншы і падаткі, а робленыя імі колы і каляскі, слаўныя на некалькі дзесяткаў міль навокал, гадоўля і продаж быдла і коней, а таксама найманне на цясларства, – чыніла іх заможнымі. Пакуль пан канцлер быў малады, а ў маёнтках не шмат было сялян, пераведзеных на чынш, ён з усіх сіл стараўся, каб палепшыць і зрабіць больш прыемным побыт падданных. І дзе толькі атрымлівалася, ён будаваў асобныя фальваркі, аточаныя садамі, каб пера-

¹ Адам Храптовіч (1768–1844) – асветнік, мецэнат, удзельнік паўстання Т. Касцюшкі. Да яго ў Шчорсы прыезджалі і працавалі ў бібліятэцы: Ё. Лялевель, Я. і. А. Снядэцкія, Ф. Малейскі, А. Міцкевіч і інш. У 40-я гг. XIX ст. бібліятэкарам служыў Я. Чачот.

² Міністэрства адукацыі, створанае ў Рэчы Паспалітай пасля скасавання ордэна езуітаў.

³ Асоба, што кіруе прыватным маёнткам; урадовец.

водзіць у іх сялян, якія раней, сабраныя ў вялікія вёскі, былі вымушаныя далёка дабірацца, каб араць сваю зямлю. Для ўсіх засноўваў і ўласным коштам утрымліваў ланкастэрскія¹ школы, каб моладзь магла вучыцца чытаць і пісаць.

З часам жа гэтая добрая сістэма пачала псавацца і ліквідоўвацца. Аграмадны абшар балота – фундацыя сына літоўскага караля Міндоўга князя Войшалка, што першы ўвёў хрысціянства ў гэтай ваколіцы, у часы абата бласлаўленага Елісея, сына князя Трайнаты², прыкладна ў 1260 годзе быў перададзены Лаўрышаўскаму кляштару і з тых часоў ляжаў пусткаю; ён звярнуў на сябе ўвагу Адама Храптовіча, які, пагаварыўшы з вучонымі людзьмі, што пераконвалі ў магчымасці ягонага асушэння, не пытаючыся, хто быў уладальнікам, пачаў асушаць яго і выкарыстоўваць дзеля ўласных патрэбаў. Такім чынам хутка павялічыўся абшар, павялічылася патрэба ў працаўніках. Павялічылася, без сумнення, *крэсцэнцыя*³ на новых землях, але таксама павялічыўся і прыгон для вяскоўцаў, якім давалі квіткі за адпрацаваныя дні, разлік па якіх, пэўна, з-за кепскае адміністрацыі заўсёды адкладвалі на пазней, а чыншы спаганялі ўвосень, не адымаючы нічога з конта тых квіткоў. Дык нішчыўся давер, а тым самым жаданне працаваць, і памяншалася насельніцтва. Бо калі з аднаго боку спрэчкі пра разлік выклікалі несубардынацыю і пагрозы, звычайна караня фізічна, то з другога боку хлопцы, навучаныя ў ланкастэрскай школе чытаць і пісаць, пачалі задумвацца аб уласнай бяспецы, ці вольнасці, і, з дапамогаю заможных бацькоў, перабіраліся далей ад дому, дзе іх ніхто не ведаў, а з маёнтку іх яшчэ не патрабавалі, дык маглі свабодна вучыцца і развіваць свае здольнасці, што магло выратаваць іх ад прыніжэння фізічным пакараннем і лёсу рэкрута, найстрашнейшага для чалавека катавання.

Змена прозвішча – хоць бы дадаўшы да свайго *-скі* ці *-віч* – давала не аднаму мажлівасць стаць шляхціцам з дапа-

¹ Школы ўзаемнага навучання, створаныя англійскім педагогам Ёзафам Ланкастэрам (1778–1838). Настаўнік навучае старэйшых і больш здольных вучняў дзеля таго, каб яны, не без яго кантролю, вучылі малодшых і менш здольных.

² Магчыма, дадзеныя звесткі аўтар узяў з кнігі базыльяніна Ігнацы Сцябельскага “Dwa wielkie Światła na horyzoncie Połockim” (1781), дзе сцвярджалася, што Лаўрышаўскі кляштар заснаваў не князь Войшлак, а бласлаўлены Елісей, сын князя Тройдзена.

³ У І. Яцкоўскага: *крэсцэнцыя* – ураджай аднаго году (з лац.).

могаю падробкі дакументаў. Але ўжо такі шляхціц дзеля ўласнае бяспекі не прызнаваўся да свае сям’і і мусіў далёка ад яе трымацца, што было прычынаю незадаволенасці тых, хто яшчэ не вызваліўся, і цяжарам для дзедзіча, бо падатак і рэкрута за такую асобу ён вымушаны быў даваць Скарбу¹.

І гэта было асноўнаю прычынаю, чаму Храптовіч скасаваў у сябе ланкастэрскія школы і з Арахоўскім так непачціва абышоўся. Аднак ён мог бы больш прыстойна вырашыць праблему і люд свой прывязаць да зямлі (бо каму ж гэта міла туляцца па свеце?), каб забараніў сваёй адміністрацыі караць фізічна і аддаваць у рэкруты тых, хто пісаць ды чытаць умелі і раней не былі заўважаныя ў немаральных учынках. Праўда, гадоў праз якіх дзесяць не было б каго здаць са Шчорсаў у рэкруты, але гэтаму вёска дала б рады: альбо наняла б ахвотніка, альбо заплаціла б тысячу рублёў асігнацыямі Скарбу, як у той час гэта было магчыма. Той падатак, раскідаючы на ўсіх, складаў бы палову рубля на душу, і такая сума была б тым больш ахвотна складзеная, што акупала бяспеку юнака значна меншым коштам, чым падробка дакументаў, бо гэта на ўсё жыццё пакідала трывогу, што сакрэт раскрыецца.

Сумленне не дазваляе сказаць, што пан Адам быў абыякавы да патрыятычных спраў, бо ў часе важнае краёвае патрэбы, у 1831 годзе, прыгожы свой табун ахвяраваў войску, што ішло на Польшчу; а калі паўстанне напала на Шчорсы, дык уцякаў больш спрытна за свайго камісара Дэмбскага, які закончыў жыццё неспадзяванаю смерцю.

Дарэмна нешта казаць пра другога сына канцлера², бо ён не толькі сваім паходжаннем, але і польскаю моваю грэбаваў.

* * *

Ваявода Несялоўскі пакінуў пасля сябе маёнтак, што прыносіў каля двух дзесяткаў мільёнаў злотых, пакінуў сына Ксавэрыя³, генерала Польскага войска, які сваімі цнотамі мог бы выпрасіць прабачэнне Садому і Гаморы, бо ён нават уласнаму бацьку не дазволіў выкарыстаць сябе на крыўду людзям. Як адзіны спадкаемца багатага пана, ён меў паўсюль

¹ Г. зн. дзяржаве.

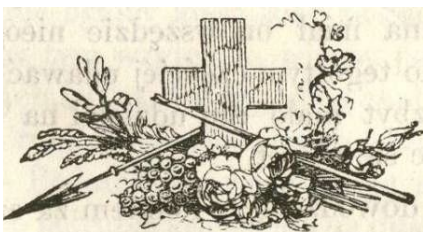
² Гаворка пра Ірэнэуша Храптовіча.

³ Францішак Ксавэры Несялоўскі (1771–1845), генерал, сенатар.

неабмежаваны крэдыт, па які тым часцей мусіў звяртацца, што бацька вельмі мала даваў яму на прыстойнае ўтрыманне.

Як камандзіра палка яшчэ з часоў Касцюшкі, справы 1812 года паклікалі яго з дому. А ў наступным годзе ваявода, паміраючы, увесь свой маёнтак запісаў сваім унучкам, дочкам генерала, народжаным князеўнай Вікторыяй Радзівіл¹, дачкою клецкага ардыната.

Вярнуўшыся на радзіму ў 1815 годзе, генерал Несялоўскі паехаў у Пецябург і аспрэчыў той *тастамент*, які без юрыдычных прычын абмінаў ступень сваяцтва, і ўвесь маёнтак аддаў, каб заплаціць даўгі. Тым, хто, можа і няслушна, на выдзеленыя ім *схеды*² скардзіліся, ён з панскаю шчодрасцю даплачваў з астаткаў маёнтку. А дочкам не пакінуў нічога апрача свае добрае славы і пасагу іхняе маткі, што пры блаславенні Божым можа зрабіць іх больш шчаслівымі, чым вялікая фартуна, сабраная коштам крыўды бліжняга, чаго кожны наваградчанін усім сэрцам ім зычыць з-за павагі да цнотаў іх бацькі.

¹ І. Яцкоўскі памыляецца: маці дачок Ф. Несялоўскага Ідаліі і Ванды была Соф'я Пац (1782–1856). Вікторыя Радзівіл (1795–1824) – гэта другая жонка Ф. Несялоўскага.

² Тут: атрыманы фальварак, кавалак зямлі.

Раздзел XIV

ЗАВЯРШЭННЕ ГАВОРКІ

Тое, што было вышэй сказана, а менавіта пра ваяводу Несялоўскага і канцлера Храптовіча, не варта лічыць за адмаўленне ім у патрыятызме і ва ўсялякіх грамадскіх заслугах, якія ўзнялі іх на першыя ў краі пасады. Іхнія ўчынкі, якія мы апісалі, адпавядалі духу часу і ідэям, сфармаваным ў асяроддзі людзей з актыўнай грамадскай пазіцыяй, што дапамагала каралю Станіславу ў выбаўленні краю ад прыніжэння, у якім (усе з гэтым пагаджаліся) зямельная ўласнасць у руках неасвечанай шляхты – гэта руйнаванне дзяржаўнага багацця і крыніца несупынных разладаў з прычыны іхняга ўмешвання ў соймавыя справы, якіх яны не разумелі, і з-за ўслужлівасці магнатам, што стварала цяжкасці ў правядзенні патрэбнае рэформы. Дык ад безнадзейнасці выправіць цёмных, яны лічылі справядлівым сістэматычна даводзіць іх да галечы і нішчыць.

Кіруючыся гэтым самым духам, асвечаны, ліберальны і першы, можа, на той час у Еўропе фінансіст *падскарбій* літоўскі Тызенгаўз¹, чыніў самаўпраўства ў адносінах да шляхты; а між тым гэта быў адзіны чалавек, які, не ашчаджаючы ні ўласных, ні грамадскіх сродкаў, імкнуўся пашыраць асвету на Літве. Ён заснаваў мануфактуры, школы мастацтваў, інжынераў, рахункаводаў, каморнікаў, будаўнікоў і г. д. Не надаючы значэння выключна шляхецкаму класу, кожнага маладзёна, ці ён быў сынам селяніна, мешчаніна ці які прышэлец, браўся вучыць за ўласны кошт, выдатніка заўважаў і прасоўваў; а калі на лекараў і акушэрак з прычынаў незразумелае сёння агіды аніводнага кандыдата больш свабоднага класа не знаходзілася, ён загадваў выбіраць з уласных вёсак і пасылаць у Віленскі ўніверсітэт найбольш кемлівых хлопцаў і дзяўчат, каб, навучаючыся гэтым прафесіям, сталі карыс-

¹ Антоні Тызенгаўз (каля 1733 – 1785) – дзяржаўны і палітычны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага, рэфарматар.

нымі Айчыне, ратуючы здароўе і жыццё палякаў, якое было да гэтае пары ў руках чужаземных шарлатанаў.

І хоць край заплаціў яму пазней няўдзячнасцю, прынамсі, не так, як ён сябе цаніў, было ўсё ж для яго найбольшай радасцю, калі яго нехта з тых выхаванцаў адведваў. Ён садзіў яго за свой стол, распытваў усе падрабязнасці, даваў парады, вазіў па прыяцелях і рэкамендаваў сына свайго вяскоўца, як уласнае сваё дзіця. У мястэчках, дзе яны працавалі, ён іх наведваў, аддаваў у іх рукі ўласнае і родзічаў сваіх здароўе, выклікаў з далёкіх мясцін на кансіліумы, шчодро плацячы ім за клопаты. Словам, быў ім Мецэнатам і Бацькам.

І калі ўвесь свет, у тым ліку і аўтар, на цяперашні розум, сёння пасля няўдалага плану можа сказаць нешта і кепскае, дык сведчаць Варонча, Шчорсы і руіны, якія толькі і засталіся на Гарадніцы¹ пад Гроднам, што гэта для свайго часу былі незвычайныя людзі, якіх сяляне і служба дасюль бласлаўляюць.

А былі гэта часы не лёгка! Бо пасля смерці Баторыя Вялікага, Польшча, якую пастаянна трэслі ўнутраныя канвульсіі, а па віне Сасаў² распітая і абязброеная (бо саскія войскі з прычыны распешчанасці народу вызвалілі шляхту ад даўняе рыцарскае паслугі краю), слабела штодня, не бачачы небяспекі ва ўзмацненні суседніх імперый, з якімі Аўгуст Сас II дамаўляўся ўжо пра яе падзел і першы падаў тую думку.

Калі Станіслаў Аўгуст, чалавек слабае волі, быў пасаджаны гвалтам на трон, дык недарэмна, як бы сёння казалі, эміграцыя, якая пад пратэкцыяй Станіслава Ляшчынскага³, прызвычаіўшыся калі не да грамадскіх учынкаў, дык, перадусім, да больш разважлівай ацэнкі стану спраў, пасля свайго вяртання ў край, узяўшыся за рэформы, пачала зацятую барацьбу супраць скажонага езуітамі спосабу выхавання моладзі і супраць укаранелых заганаў шляхты, што не дазваляла палепшыць канстытуцыю дзяржавы, у якой поруч з іншы-

¹ Прадмесце Гродна ля рэчкі Гарадніца. Тут А.Тызенгаўз пабудоваў фабрыкі, дамы для працаўнікоў і палац, у якім жыў.

² Аўгуст II быў каралём Рэчы Паспалітае ў 1697–1704 і 1709–1733 гг., а яго сын Аўгуст III – у 1733–1763 гг.

³ Станіслаў Ляшчынскі быў каралём Рэчы Паспалітае ў 1704–1709 і 1733 гг.

мі недахопамі выбары караля і *liberum veto*¹ ўсялякае праўленне ў Польшчы рабілі немагчымым.

У ліку гэтых шчырых рэфарматараў – ваявода Несялоўскі, канцлер Храптовіч і падскарбій Тызенгаўз былі найбольш актыўныя. А што карабель агульнай бяспекі мусілі весці супраць ветру, узбуджаным невуцтвам, адмоўным стаўленнем і беспакаранасцю шляхты, дык і не дзіва, што не любілі гэтае стыхіі, але замест яе аніякае дапаможнае сілы стварыць і выкарыстаць не былі ў стане, бо яе ў народзе не было. Аднак зважаючы, што Польшча ў другой палове панавання Станіслава Аўгуста, паспытаўшы крыху мірнага жыцця, значна і хутка развілася, а ў кіраванні ёю гэтыя мужы публічна і прыватна бралі чынны ўдзел, дык таму іх асабістыя недахопы, ці чалавечыя заганы, павінныя застацца незаўважанымі.

¹ Прынцып аднагалоснага прыняцця рашэнняў у практыцы соймаў Рэчы Паспалітае. Даслоўна: свабоднае “не дазваляю” (лац.).

Раздзел XV

БАГУСЯ Ў НАВАГРАДКУ

Даўшы вышэйсказаным пэўнае ўяўленне пра мясцовасць і асобаў, з якіх складаўся на Літве вышэйшы свет, мы ўвядзём у яго Багусю, якую пасля таго пажару ў 1811 годзе бацька адвёз да пані прэзідэнтавай Пацынінай у Наваградок.

Нясмелымі і ў нейкай ступені збянтэжанымі спачатку былі яе паводзіны ў асяроддзі новага таварыства, да якога яна не была прывычана, але прыродная жвавасць пры лагодных ды прязных адносінах да яе пані Прэзідэнтавай пачала пракладаць ёй дарогу да таго, што яна шторааз больш вольна стала паказвацца ў свеце. Пан Пілецкі, настаўнік танцаў, за некалькі месяцаў выправіў ёй паставу; рукі, што спачатку былі цяжарам, праз нейкі час страцілі сваю адзержанасць і набылі зграбнасць; пальцы пасля навукі ў Бяляўскага набралі жвавасці і руху; далоні пабялелі, а з дапамогай мадысткі ўся фігура набыла зграбнасць. Толькі румянец з твару доўга не хацеў сыходзіць і пасля кожнага звяроту да яе мужчыны, а тым больш пасля запрашэння яе на танец, у якім яна не была яшчэ дастаткова ўмелаю, а, хутчэй, у якім не давярала сабе, так моцна пакрываў яе твар, што амаль раўняўся колеру стужкі, якая была завязаная ў яе на шыі, але гэта толькі дадавала абаяльнасці яе сціпласці, што патрабавала ад мужчын самага далікатнага абыходжання.

Нарэшце надышла зіма і, чаго даўно ўжо ў такую пару не было, мястэчка напоўнілася людзьмі. Карэты, пастаўленыя на санкі, і крытыя буды спрытна перасоўваліся па вуліцах ад дому да дому. Крамы запоўніліся пакупнікамі, апроч таго Нахамка і Фрумка, дзве жыдоўкі, што спаборнічалі паміж сабою ў продажы *брабанцкіх*¹ карункаў, стужак і ядвабнае матэрыі рознага гатунку, стаяць з раніцы ў перадпакоях дам са скрынкамі тавараў пад пахаю або раскладаюць яго перад дзяўчатамі-пакаёўкамі, каб тыя маглі паведаміць шчаслівую навіну паням, якія ўстаюць з ложкаў, пра самыя свежыя

¹ Карункі з лянных нітак з бельгійскае правінцыі Брабант.

тавары, што быццам бы прывезены мінулаю ноччу, сакрэтна, кантрабандаю з-за мяжы.

Жаночыя і мужчынскія краўцы, а ўсё жыдкі з учасанымі да плячэй пейзажамі, з падстрыжанымі бародкамі, круцяцца каля суконных і тэкстыльных крамаў альбо бегаюць з узорамі па дамах, прапануючы тавар і сябе, як адзіных толькі здольных зрабіць убор па найноўшай парызскай модзе, нягледзячы на тое, што ўсялякія зносіны з тым горадам ўжо год як спыненыя.

Але хто з фартунаю здолее змагацца? Мордка, як кравец мужчынскі, а Янкелек, як жаночы, атрымалі першыняство. Мордка рэкамендаваў: цёмна-сіні фрак з вялікімі пазалочанымі гузікамі, талія – аж на плячах, каўнер стойкаю, выкраеныя клінам да калена крысы заходзяць адно за адно; спераду фрак – да ніжняга рабра, з-пад яго відаць белая камізэлька з залатымі гузікамі, з накладнымі кішэнямі, у якіх Напалеон¹, запэўнівае Мордка, звычайна носіць табак, а моладзь можа пакласці карамелькі. Шыя абвітая гладка і тоўста двума хусткамі так, каб чорная ядвабная хустка зверху, не закрывала белага беражка яе таварышкі, што свяціла з-пад споду. Штаны трыкатажныя альбо *рацымаровыя*² саламянага, цынамонавага альбо чорнага колеру на гузіках, якія блішчаць унізе з боку і на спражцы, шчыльна аблягаюць калена, акрывае белай ядвабнай панчохай, на якую на банкеты і на ранішнія візіты абуваўся бот з жоўтымі *штрыплямі* па лытку альбо венгерскі бот з кутасом, што вісеў на версе халавы; а на ўрачыстасць – чаравік са срэбнаю альбо адпаліраванаю сталёваю спражкаю.

Янкелек жа дамам рэкамендаваў вузенькі станік, што заканчваўся адразу пад грудзямі, кароткія рукаўчыкі ды іншыя дадаткі, ужытыя не да месца і акалічнасці, але на ўзор грэцкіх статуі, якія з прычыны недахопу мармуру альбо ляноты скульптараў не мелі дастатковых фалдаў, каб маглі хадзіць па-людску, дык стасаваўся дробны і часты крок. Гэта трапіла пад густ, і нашыя зграбныя пані прабягалі па пакою, як марыянеткі на лёсцы, ані можна было заўважыць паходкі, уласцівай смяротным істотам. Што да галавы, дык яе ўбіралі ў форме, якая вельмі нагадвала шлем, завязваючы косы ля самае кароны і завінаючы іх на высокія грэбні, якія, сабраныя на версе, нахіляліся ўперад. Ад гэтай геніяльнай ідэі ўсе

¹ Напалеон I Банапарт (1769–1821) – імператар Францыі (1804–1814).

² З ядвабнае (шоўкавае) тканіны.

кабеты адразу падраслі, прынамсі на тры пальцы, і набылі нейкае ваяўнічае аблічча, нібы Мінерва¹, гатовая да пагоні. Бо, відавочна, прадчуванне прадказвала нейкія вялікія здарэнні ў хуткім часе, усё заахвочвалася да ахвяраў і мужнасці, хоць прычыны добра не разумелі.

Толькі мудрэйшыя людзі, сышоўшыся ў гурток, дзяліліся паміж сабою нейкімі сакрэтамі; ужыванне табакі ці то па парадзе лекара, ці то наследуючы нейкага там чалавека² за мяжою, стала між імі звычайнаю з’яваю. Калі каторы з іх (ці то даведаўшыся нейкую навіну, ці то, каб надаць сабе важнасці, сам яе выдумаўшы), стаўшы недзе збоку, скрыпне табакеркаю, дык з розных куткоў збіраліся да яго старыя, і завязвалася нейкая размова на паўголос (напэўна, пра табаку?); імёны Напалеон, Аляксандар, Касцюшка ці Дамброўскі³ часамі можна было пачуць, аднак якую яны мелі сувязь з табакеркаю – марна пра гэта здагадвацца.

Калі хто з абывацеляў выязджаў на некалькі дзён дадому, каб паглядзець, што там робіцца, дык яму было там так душна, што не мог доўга ўсядзець і вяртаўся ў мястэчка, а Масляк – спрактыкаваны гандляр віном і Станіслаў Камінскі, што распачаў з ім гандлёвую канкурэнцыю, сфармавалі два аркестры, якія граюць штовечар пад вокнамі магнатаў сімфоніі і серэнады, пакуль заахвочаная кампанія не загадае паклікаць іх у сярэдзіну, каб зайгралі *паланез*⁴, пасля чаго *мазуркі*, *кракавякі* і *англезы* танцуюць да раніцы.

¹ Ваяўнічая рымская багіня мудрасці, апякунка мастацтва і рамяства.

² Гаворка пра Напалеона.

³ Ян Генрык Дамброўскі (1755–1818) – генерал войска Рэчы Паспалітае. Пасля паўстання Т. Касцюшкі сфармаваў у Італіі Легіёны польскія. Удзельнік напалеонаўскіх кампаній 1806–1807 гг. і 1812 г., камандаваў адной з трох дывізій V корпусу Вялікае Арміі.

⁴ Польскі народны танец, які ў XVIII ст. стаў папулярны ва ўсёй Еўропе.

Раздзел XVI

БАРАЦЬБА ЗА РЭДУТУ ПАМІЖ КАМІНСКІМ І МАСЛЯКОМ

Тым часам на агульнае здзіўленне на рагах вуліц з'явіліся друкаваныя афішы, якія запрашалі ласкавых гасцей на *рэдуту*¹ ў наступную нядзелю ў дом Камінскага ля рынку, дзе прасторныя салоны, упрыгожаныя жырандолямі, люстрамі, густоўнымі дэкарацыямі за немалы кошт гаспадара, маюць гарантаваць яму сталую ўвагу грамадскасці, а віны і напоі найлепшых гатункаў, а таксама цудоўная вячэра і закускі, будуць падавацца за ўмераны кошт.

Спалохаўся гэтага крывасмока Масляк, дом якога на рагу Карэліцкае вуліцы (што да гэтага часу цешыўся ўвагаю публічнасці), хоць і дастаткова зручны ўнутры, не меў дэкарацый, так падступна прывезеных Камінскім, і выглядаў як карчма. Але стары прайдзісвет быў вядомы ўсім сваім неабмежаваным крэдытам на напоі, пра які ён ніколі не нагадваў да завяршэння жніва, а нават і ў той час, калі прыязджаў, дык толькі, каб купіць збожжа, за якое, калі кантракт ужо быў складзены, разлічваючыся па рахунку, не толькі часткова плаціў гатоўкаю, але яшчэ пакідаў у падарунак *вока*² кавы альбо *галаву*³ цукру, цана якіх так спрытна была раскладзеная ў рахунку, што гаспадар ніколі не заўважаў гэтага і сам за яго плаціў.

А з тае прычыны, што Масляк ніколі не купляў збожжа ў таго, хто не патраціў на напоі ў яго хоць некалькі дукатаў, узнікала неабходнасць трымацца гэтае фірмы, так патрэбнае абывацелю, які меў, як звычайна на вёсцы, збожжа на продаж. Гэтае куплянне, па-праўдзе, абмяжоўвалася двума купецкімі ўмовамі, па-першае, каб рахункі не задаўжаліся і не буцвелі, як ён казаў, у кнізе, па-другое, каб ён мог купленае

¹ Баль-маскарад.

² Дробны прадмет акругленае формы.

³ Прадмет, форма якога нагадвае галаву.

збожжа хутка і з някепскім прыбыткам прадаць каму іншаму. Такім чынам, пасля падпісання кантракту, будучы ўжо ў пэўнай ступені абьякавым да таго збожжа, што засталася яшчэ ў свірне, пры кілішку добрага віна, якое ён прывёз пры нагодзе, каб парэкамендаваць, аб'яўляў гаспадару сакрэт, дзе, калі і па якім кошыце рэшту свайго збожжа ён можа прадаць больш выгадна.

Гэтак ён не толькі пакідаў гаспадара ў добрым гуморы з прычыны абяцанае цудоўнае перспектывы, калі ён перачакае нейкі час, але і сам засцерагаўся ад яго канкурэнцыі ў гандлі з іншымі купцамі, бо тыя не маглі ўжо ў абывацеляў, што чакалі на лепшую цану, купіць збожжа танней, чым яго прадаваў сам Масляк, заўсёды сцвярджаючы, што чыніць гэта з уласнаю стратаю, змушаны патрэбаю хутка сабраць га-тоўку, каб аплаціць аграмадных рахункі за віно, прывезенае яму сёлета раней, чым ён спадзяваўся.

І гэтыя патрэбы былі, як ніколі раней, такія пільныя, што ён перадаваў іншым купцам асобныя кантракты за невялікую даплату, але з адмаўленнем ад усякай адказнасці, ці *рэпэтыцыі*. Гэтыя выпадкі здараліся менавіта тады, калі абывацель, які падпісваў кантракт, не лічыў грошай, што даплачваліся яму да рахунку, давяраючы таму, хто яго складаў, або калі несур'ёзна ставіўся да дыктаваных яму умоваў кантракту, бо не ўлічваў гаспадарчых акалічнасцяў, гэта значыць, календара і інвентара. Такія сімптомы нараджалі страх, падмацаваны вялікім вопытам, што наступствам будучы страты, а можа і працэс, якога Масляк самым старанным чынам унікаў дзеля гармоніі, гэтак патрэбнай у вінным гандлі.

Дык вось, адчуўшы небяспеку ў друкаваных афішах, якія абвешчвалі канкурэнцыю Камінскага ў прывабліванні да сябе *рэдуты*, што да гэтае пары была ў манаполіі Масляка, але не маючы магчымасці адказаць друкаваным, бо ў Наваградку не было аніводнае друкарні, ён паклікаў канцыярыстаў з найлепшымі почыркамі з *Гродскага* і *Земскага* судоў і загадаў напісаць афішы, у якіх запрашаў да сябе таксама на наступную нядзелю; ён абышоў па чарзе ўсіх абывацеляў і абывацелек і давёў ім самым выразным чынам, што нікога з прыстойных людзей у Камінскага не будзе, бо ён атрымаў абяцанні ад усіх. Апрача таго, ён застрашыў баязлівых, што занадта вялікая зала Камінскага, размешчаная без архітэк-

турнага досведу на другім паверсе, абваліцца, як толькі ў ёй пачнуцца танцы; яго ў гэтым пад вялікім сакрэтам запэўніў сам павятовы *будаўнічы і геаметра*¹. Што б ні было, – падобнай небяспекі ў доме Масляка не існавала, бо падлога ягонае залы спачывала на зямлі.

Дарэмна Камінскі ў наступную нядзелю запаліў тысячу яркіх свечак у аграмадных жырандолях, што ільсніліся брыльянтавым святлом, дарэмна загадаў музыкам як мага гучней граць на ганку, – аніводзін экіпаж да яго не заехаў. Зайшло адно некалькі маладзёнаў, якія не належалі да аніводнае групоўкі; яны прабегліся па салоне, пакруціліся перад кожным аграмадным люстрам, маладой і ў адпаведнасці з нагодай прыбранай панне Камінскай загадалі падаць ім па шклянцы ананасавага пуншу, пахіхікалі з ёю трохі, на паркетнай падлозе, якая вабіла да танца, зрабілі некалькі “па” і паляцелі да Масляка, бо усе санкі пацягнуліся ў той бок.

Аб адзінаццатай гадзіне ночы баталія была станоўча прайграная. У Камінскага музыка сціхла, святло згасла і гаспадар у роспачы лёг у ложка, хоць не мог у ім заснуць.

¹ Урадовец, які займаўся абмерам зямлі, складаннем планаў і г. д.

Раздзел XVII

МАСЛЯК ТЫУМФУЕ. РЭДУТА Ў ЯГО

Масляк у сябе дома, трыумфуючы, быў у найлепшым гуморы. Гадзіннік з зязюляю, выбіваючы у кутку гадзіны, выклікаў з буфету падносы з марожаным для дам, з пуншам і віном для мужчын, а гаспадар, ветліва запрашаючы іх прыняць, дае зразумець, што ўмее быць удзячным за ласку, засведчаную яму, і за адрынутае нахабнае паслугі суперніка. Нарэшце пасля паўночы зязюля сціхла, каб не нагадваць гасцям пра час, калі забава ідзе як найлепей. Тыя маладзёны, што, як мы згадвалі, былі ў Камінскага, падчас *паланезу* ці *мазуркі* заводзілі размовы з запрошанымі паннамі пра раскошу, якую там бачылі, і абодва бакі былі задаволеныя, што маюць лёгкаю тэму, каб пагаварыць, і, можа б, ніколі не скончылі гэтае гаворкі, каб Бяляўскі, які будучы *ex officio*¹ дырыжорам аркестра, сабранага з розных элементаў, не падняў палачку, па знаку якой ад баса аж да квінты таргануліся смычкі і музыка сціхла.

Пасля чаго маладыя паненкі, вяртаюцца да матак, якія часам з патрэбы, а найчасцей без аніякае патрэбы, папраўляюць ім валасы і ўборы, а мужчыны, уздоўж і ўпоперак прайшоўшыся па зале і выцершы з ілба пот, знікаюць у іншых салонах, дзе ёсць буфет альбо зялёныя столікі з картамі, за якімі больш сур'ёзныя моўчкі іграюць у *віст*², а на іншых кучы золата і асігнацый абвяшчаюць, што гэта *банк*³, да якога можа прыступіцца кожны, і хто мае ахвоту ды грошы можа выпрабаваць фартуну.

Дасціпны і ўжо немалады Грыфін, шляхціц родам з засценка Грыфіны, за адным са столікаў гуляе ў *фараона*⁴.

¹ З абавязку, згодна з пасадаю (лац.).

² Гульня ў карты, у якой удзельнічаюць чатыры асобы.

³ Сукупнасць ставак удзельнікаў гульні; пуля.

⁴ Даўняя азартная гульня ў карты.

Паважныя дамы атачылі гэты столік, а пасля кожнага танца тут збіраецца гурт моладзі, з якога праз галовы прасоўваюцца рукі з картамі, выцягнутымі ўпрошанымі паненкамі, каб выпрабаваць іх шчасце. Прайграная або выйграная выклікае гучны смех у вясёлым гурце. Больш асцярожныя гледачы не вельмі любяць адказваць на ветлівыя пытанні сваіх суседак: “А пан не іграе?” Бо за гэтым, здаецца, хаваюцца сумненні, што яны не маюць адвагі ці грошай, а да такога непрыемна прызнавацца і прыкра зносіць падазрэнне.

Адзін з такіх, што хоча лічыцца больш увішнім за сваіх таварышаў і жадаючы *зафанфараваць*, крычыць: “*Atendez!*”¹ і ставіць дзесяць дукатаў на валета, пэўны, што не прайграе, бо добра бачыў, як чатыры падобныя карты выйшлі ўжо з калоды. Але якое ж было ягонае здзіўленне, калі на шостым ходзе выпаў валет на бок банкіра, а круп’е, насаджанай на кій дошчачкай так зграбна ўдарыў па грашах, што стаўка, як зачараваная, уляцела ў банк, а прайграны валет – са стала ў бок *панітэраў*². Пакуль збянтэжаны маладзён агледзеўся, што сталася з ягонымі грашымі, калоду змянілі і пачалі тасаваць іншую. Дык не сказаўшы нікому ані слова, ён пайшоў ціха ў кут, не маючы пэўнасці, ці не памыліўся ў падліках.

А тут пан Грыфін, нібыта не зважаючы на гэту катастрофу, працягваючы бавіць кампанію досціпамі, кажа:

– Мосці панове, нагадваю правілы *канстытуцыі*³ Ажахоўскага, якія выразна даводзяць, што толькі той, хто грошы ставіць – выйграе грошы.

Повадам гэтае заўвагі была пані П..., якая, гуляючы на асігнацыі, звычайна пісала завостраную крэйдаю стаўку на століку і закрывала напісанае картаю. Гэтага не мог бачыць ні банкір, ні ягоны памочнік круп’е. Калі яе карта выйгравала, заломвала ражок, што называлася “*заламаць пароль*”, які даваў права выйграць стаўку ў тры разы большую, але калі “*пароль*” прайгравалі, выплачвалася толькі адна стаўка.

Але так заўсёды атрымлівалася, што калі гэтая пані прайгравала, дык на століку, як адсоўвалі карту, заўсёды ба-

¹ Чакайце!

² Карта, на якую ставяць грошы; тут: удзельнік гульні.

³ Тут: звод правілаў.

чылі напісаную лічбу 10, а калі выйгравала, дык была лічба 100. Грыфін падазраваў тую паню, што яна, адсоўваючы карту, спрытна сцірала нуль, а малы палец яе правае рукі, пэўна, па парадзе лекара абкручаны ў суставе намазаным пластырам на кашаміры колеру цела, павінны быў пацвярджаць гэтую падазронасць. Але пачынаць за гэта спрэчку не адпавядала інтарэсам банкіра, па-першае, цяжка было давесці, што яна выкарыстоўвала хворы палец, каб сцерці малазначны нуль, і меркаванні на гэты конт маглі быць розныя; па-другое, пасля такога закіду трэба было закрыць банк і спыніць гульню менавіта ў тую хвіліну, калі, зважаючы на жаданні прысутных, чакалася багатае жніво; дык лепшаю і больш карыснаю палітыкаю для банкіра было зусім пазбыцца такое *панітэркі*.

Дык вось, калі Грыфін ператасаваную ды знятую калоду карт узяў у свае рукі, і даў знак, выпукнуўшы: “Гатова”, то ўсе ігракі паклалі свае *панітэркі*, павернутыя малюнкам да сукна, і, прыкрыўшы іх грашыма, адказалі: “Гатова!”

Адна толькі пані П... думала, што ейная звычайная аперацыя, напісаная крэйдаю, звольніць яе ад таго, каб ставіць гатоўку. Але калі Грыфін, не зводзячы з яе вачэй, устрымаўся з тым, каб раздаваць карты, пакуль яна гатоўкі не пакладзе, пані П..., закранутая гэтым за жывое, гнеўна закрычала:

– Што ж гэта пан Грыфін не бачыць, што ўсе карт чакаюць, на што пан разлічвае?

Грыфін, захоўваючы поўны спакой, адказаў:

– Мосці дабрадзеяка! Я нічога больш перад паняю не бачу, апроч старое абаяльнасці, якая мяне, як чалавека немалаго, зусім не спакушае; няхай пані П... сваю абаяльнасць схавала пад стол, а грошы пакладзе на стол.

Пасля гэтых слоў міжвольны смех раздаўся навокал, а пані П..., кінуўшы карты на столік, вымавіла:

– Не люблю гуляць з кепска выхаваным чалавекам.

І разгневаная выйшла.

Калі ля століка Грыфіна наэлектрызаванае гэтай забаўнай сцэнай таварыства, паціснуўшыся на звольненае месца, яшчэ з большай зацікаўнасцю пачало атакаваць банк, дык забавы ў танцавальнай зале таксама ішлі хвацка. Толькі адзін студэнт, які трапіў на *рэдуту* ўпершыню і які пацалаваў па

чарзе ўсім паням руку на знак звычайнага іх прывітання (што яму заняло больш за чвэрць гадзіны), і, прысаромлены сястрою за такую непрыстойнасць, не адважваючыся ўжо больш выйсці з кутка, які, на шчасце, знайшоў, першы абвясціў храпам, што настала позняя пара, а змена спаленых све-чак папярэдзіла матуляў, што час збірацца дадому. Дык яны склікалі сваіх дачок і даручаных ім у апеку маладых прыяцелей, каб адпачнулі, а накінуты да вялікага жалю моладзі шаль накладаў на іх арышт у танцах. І вось па чарзе пачалі яны знікаць і зала значна апусцела.

Толькі тады Масляк (маючы ў тую ноч дзеля кампенсацыі большыя, чым калі-небудзь раней выдаткі, што ўзніклі з-за непрадбачанай канкурэнцыі з Камінскім), які чакаў уласна на ад'езд дам, пры якіх у Наваградку, паводле прынятага тут звычаю, Бахус не мог быць належным чынам ўшанаваны, – з'явіўся ў зале з венгерскім і, звяртаючыся да мужчын, што засталіся, загукаў:

– Яснавяльможнае і Вяльможнае панства! Ласкавыя да мяне панове і дабрадзеі! Майце ласку падтрымаць тост пакорнага вашага слугі за здароўе дам, якія ўганаравалі нас сёння вечарам сваёй прысутнасцю.

– За здароўе дам! – паўтарылі сотні галасоў і *кош* за *кашом* пачалі разліваць віно па загаду саміх жа гасцей, імёны якіх Масляк занатоўваў у сваёй памяці, каб пазней дакладна ўпісаць іх у кнігу.

“За здароўе Яснавяльможнага Маршалка!”, “За здароўе Яснавяльможнага Падкаморага!”, за здароўе ўрадоўцаў, за здароўе асобных чыноўнікаў, а кожны ўганараваны тостам у падзяку загадвае падаваць кош віна, “За здароўе Масляка!”, старапольскае “Кахаймся!”, за здароўе музыкаў, якія за кожным разам ігралі штраф найгучнейшага маршу. І тут нехта з не надта аспярожнае моладзі крычыць: “Шампанскага!” Усе яго ўгаворваюць, што ўжо досыць, а ён яшчэ больш упарціцца і даводзіць, што мае прапанаваць тост, з якога трэба было пачаць. І калі, не чакаючы заканчэння тае спрэчкі, унеслі *кашы* і налілі келіхі, той, хто прапаноўваў, закрываў: “За здароўе Найяснейшага, Наймагутнейшага...¹”,

¹ Відавочна, Напалеона.

то Масляк махнуў музыкам рукою і тья так гучна зайгралі, што нельга ўжо было пачуць прамоўцу. У гэты момант касцельны звон у базыльянаў, што клікаў на *прымарыю*¹, папярэдзіў, што ўжо палова на сёмую раніцы, і ўсе разышліся, як і куды хто мог.

¹ Першая ранішняя імша (з лац.).

Раздзел XVIII

АДНОЎЛЕНАЯ БАРАЦЬБА ЗА РЭДУТУ

Але фартуна – гэта здрадлівая кабета! Бо хто ж бы, скажыце, калі ласка, у становішчы поўнага трыумфу Масляка прадбачыў, што такая цудоўная *рэдута*, пра якую мы казалі, сталася апошняю *рэдутаю* ў яго? Гісторыя, якую далучаем, дае доказы гэтага.

Казімір Мацкевіч¹, у той час наваградскі *гродскі рэгент*, які памёр, з годнасцю адбыўшы тэрмін на пасадзе *прэзідэнта*, дасціпны, улюбёнец мужчынскага і жаночага таварыстваў, што ніколі не засмяяўся, апавядаючы паказкі, ад якіх слухачы аж плакалі са смеху, будучы колісь школьным калегам, а потым шчырым прыяцелем і дарадцам Камінскага, калі той будаваў залу для *рэдуцы*, пра якую ішла размова, моцна замаркоціўся, даведаўшыся, што пачынанне сябру не ўдалося, і што да даўгоў на будову і мэблю, дадаўся яшчэ доўг на музыку, святло і буфет, што можа хутка прывесці яго да банкруцтва. Дык шчыра ўзяў на сябе абавязак ратаваць прыяцеля, а, ведаючы сакрэты і слабасці асобаў, якія фармавалі тагачасныя групыкі вышэйшага свету, ведаў і тое, што пані доктарава Вольфава і пані Багдашэўская, абедзве прыгожыя какеткі, што вадзілі за сабою рой моладзі, не выносяць адна адну так моцна, што каб адна захацела нешта будаваць, другая прыклала б усе старанні, абы тое знішчыць.

Пані Багдашэўская, як сталая павятовая абывацелька, спадзявалася на першы візіт ад пані Доктаравай, якая нядаўна прыехала ў павет; пані Доктарава, як жыхарка прадмесця, уважала, што мае права на гэтакі ж знак павагі з боку пані Багдашэўскай; а тая, прыехаўшы ў мястэчка, у яе не была! Абедзве здалёку адно бачыліся, і, як прыгажуні, абедзве загарэліся, не кажучы ні слова, зайздрасцю суперніц; яны ведалі з даносаў і чутак, што адна пра другую казала, а да таго, што,

¹ Відавочна, сваяк І. Яцкоўскага.

можа, і сапраўды казалі, дадалася ласка прыяцеляў, што выклікала ў іх патрэбу пераканаць адна другую, што кожная з іх мае больш значэння і ўплыву, чым іншая.

Дык вось, калі паміж Масляком і Камінскім на наступным тыдні зноў пачалася барацьба, бо Камінскі расклеіў гэткую ж, як і раней, колькасць друкаваных афіш, якія запрашалі публіку ў яго вышэйпісаны дом на наступную нядзелю, дык Масляк, пэўны перамогі, не лічыў за патрэбнае чыніць даўнейшыя клопаты, але пан Мацкевіч пайшоў з візітам да пані Багдашэўскай. Запытаны: “Што чуваць?”, ён пасля доўгіх апраўданняў, што не жадае паўтараць чуткі, як, магчыма, непраўдзівыя, паведаміў ёй нарэшце, што пані Вольфава, даведаўшыся аднекуль, быццам бы пані Багдашэўская хоча апекавацца Камінскім і на наступную нядзелю збірае нейкую кампанію да яго на *рэду*ту, хоча агульнашанаваную абывацельку пераканаць, што ў яе гэта не атрымаецца, бо яна не мае аніякага ўплыву на моладзь.

— Што? Тая жыдоўка, — закрычала пані Багдашэўская, — будзе мяне тут абражаць? Я ніколі не думала пра Камінскага, але калі трэба, паказаць ёй маю перавагу, дык я яе пераканая, бо зраблю, што захачу, і *рэду*та ў наступную нядзелю будзе ў Камінскага, а яна хіба з *маркерам*¹ Масляка танцаваць будзе. Спадзяюся, што пан са свае моладзі прывядзе для мяне найлепшых танцораў да Камінскага.

— Воля пані, — адказаў Мацкевіч, — з’яўляецца для мяне загадам; я зраблю ўсё, што толькі можна. Але з тае прычыны, што не хачу распачынаць звады, не магу прыняць на сябе аніякага абавязацельства, хіба пад заруку найвялікшага сакрэту, што пані не адкрые нікому свайго плану і што, сабраўшы ў сябе дам, на якіх можаш уплываць, паедзеш з імі да Камінскага.

— Згода, каханы пане Казіміру, — задаволена і лісліва ўсклікнула пані Багдашэўская. — Старайся толькі мне дапамагчы, каб я прынізіла тую жыдоўку.

Справіўшы гэтую місію, Мацкевіч накіраваўся да Вольфавай, і там паведаміў тую самую вестку, з розніцаю толькі, што пані Багдашэўская, даведаўшыся быццам бы Доктарава збіраецца да Камінскага на *рэду*ту, перакананае яе, што без яе

¹ Чалавек, які сочыць за парадкам і правярае рахункі асоб, што гуляюць у більярд і г. д.

дазволу нічога ў павеце дзеяцца не можа, і яна не дазволіць, каб новенькая мелася весці тут рэй, бо Доктарава нікога не застане ў Камінскага!

А калі Вольфава, расфанабэраная такую небяспекаю, паведаміла, што хоць і не думала пра тое спачатку, але прыкладзе ўсе намаганні, каб у Камінскага *рэдута* была, дык Мацкевіч паабяцаў ёй прывесці найлепшых танцораў, пры ўмове, што пані Багдашэўская пра гэта раней часу не даведаецца і не папсуе планаў.

З дапамогаю такое пякельнае інтрыгі дзве найбольшыя непрыяцелькі, дзейнічаючы наперакор адна другой, служылі той самай мэце. Аніхто, маючы найвялікшую ахвоту да забаў і ніякіх прэтэнзій верхаводзіць, не мог ведаць, дзе будзе *рэдута* – у Масляка ці ў Камінскага? Дастаткова было ведаць толькі, што *рэдута* будзе, бо дзве названыя антаганісткі не пакінуць каменя на камені, абы сабраць найбольшую, як толькі можна, колькасць пры сабе. Дзе там! Пішуць у павет і запрашаюць дзяўчат, што сядзяць па засценках і ніколі б не даведаліся, што будзе нейкая *рэдута*. І ўсе дамаўляюцца з'ехацца разам. У адных пункт цэнтральны ў *Раі*¹, дзе спынілася пані Багдашэўская, іншыя – на прадмесці, у пані Вольфавай, якая, маючы дом вялікі, нават давала ў нядзелю абед для дзяўчат, якія меліся ехаць з ёю, каб мець больш часу на зборы і прыгатаванне. Апрача гэтага, муж Вольфавай, доктар, якога выклікалі да пацыентаў, атрымаў ад усеўладнае свае жонкі катэгарычнае ўказанне, каб маладым і здаровым асобам прапісаў *рэду*ту, як антыдотум супраць ўсіх хваробаў на будучыню, бо развесяленне забаваю розуму і ўзмацненне цела паводле самых новых медыцынскіх адкрыццяў – самыя эфектыўныя лекі. І абедзве тыя гераіні-суперніцы былі такія ветлівая з мужчынамі, што, як бы забыўшыся, калі развіталіся з тым, хто адыходзіў, пры сімвалічным поціску рукі давалі:

– Мой дарагі пане, няхай жа пан мяне не пакіне!

Масляк і не здагадаецца, што адбываецца. Паглядзіць толькі ў рэестры, палічыць, што ў мінулую нядзелю сам выдаткаваў на пачастунак і што яму панове загадалі падаць, закрые праз хвіліну рахункі і са сплеценымі на жываце пальцамі, седзячы на крэсле з ручкамі, павернецца тварам да ка-

¹ Карчма ў Наваградку.

мінку, гледзячы на агонь, што палае, і думаючы, што калі б выпала яму даць некалькі такіх баталій, дык выйграючы – шмат прайграе. Але ў мінулую нядзелю так у ахвоту пані і панове ў яго бавіліся, што Камінскі ім не прыйдзе ў галаву. Куды таму галадранцу асмеліцца спаборнічаць з домам ўжо даўно вядомым? А тут, перадусім, некалькі раз на дзень заходзіць Бяляўскі з паведамленнямі, што рыхтуецца вялікая рэдута, бо панны не мелі часу падрыхтавацца да ўрокаў музыкі (з якіх ён вяртаецца), бо былі занятая *рэду́таю*.

Масляку такая музыка – прыемная навіна! Дык запрашае Бяляўскага, каб наліваў сабе з пляшак, што свецяцца з-за шкляных дзверцаў, у кілішак любой ёмкасці. А той, дасканала ведаючы эфект кожнае кроплі, змешвае розныя інгрэдыенты, паглядзіць праз шкло кілішка на святло прыжмурным вокам, каб пераканацца, што тыя лікёры добра ўдаліся, і п'е за здароўе Масляка, жадаючы яму забыць былыя згрызоты і аднаго толькі шчасця ў будучым.

Раздзел XIX

ПЕРАМОГА КАМІНСКАГА

Нарэшце надышла тая страшная нядзеля. Мацкевіч яшчэ з раніцы адведаў дам-суперніц і паказаў ім шэсцьдзесят білетаў, якія сам купіў для танцораў, што ў адпаведны час мусяць быць у Камінскага. Без іх рэдута ў Масляка ўжо была немажлівая. Бязмежна цешацца абедзве суперніцы, тым больш, што ад гэтага ж агента даведаліся, што пані прэзідэнтава Пацыніна, якая не была ў мінулую нядзелю ў Масляка, паддалася на ўгаворы і са сваімі шаснаццацю паннамі, якія ўжо някепска танчылі, мае прыехаць да Камінскага з-за асаблівае прыхільнасці да пратэктаркі забавы ў яго. Кожная з іх гэты гонар прыпісвае сабе і ўспрымае яго як ганьбу для свае антаганісткі.

На ўспамін пра білеты, яны загадваюць яму купіць для іх столькі і столькі білетаў, але Мацкевіч, ведаючы, як складана весці падобныя рахункі з дамамі, абяцае ім прыслаць жаданую колькасць за палову кошту, які яны могуць заплаціць пры атрыманні. І праз некалькі гадзін пані Камінская не толькі аддала ім білеты на тых умовах, але яшчэ агледзела прыгатаваныя ўборы і ўласнаю рукою паправіла тое, што можна было хутка паправіць, запэўніваючы, што цяпер усё будзе вельмі добра. А гэта была неабаякая знаўца, бо два гады таму, калі будаваўся дом, недарэмна жыла ў Вільні побач з першымі модніцамі ў літоўскай сталіцы.

Масляк, па-праўдзе, дзівіцца, чаму да яго ніхто не заходзіў па білеты, але Бяляўскі, які з раніцы настройваў інструменты, замяняючы клапаны кларнетаў ды габоў і струны ў скрыпках ды басэтлях, кожны раз яго супакойвае, што *рэдута* будзе, і што білеты купяць пры ўваходзе; і, падзьмуўшы ў папраўлены інструмент, або правёўшы смычком па нованацягнутых струнах, што робяць яму столькі клопату, бо слабнуць, ідзе да шафкі, каб падмацавацца, і, вяртаючыся з недаедзенаю закускаю за губою, крычыць флейтысту:

– Пане Буткевіч, выдуй, вашэць, ля.

І зноў настройвае інструменты.

Так доўжылася ажно да абеду, калі сабраўся аркестр і зайграў без нотаў сімфонію, якую ўмеў іграць заплюшчыўшы вочы. Падбадзёрыўся Масляк, калі Бяляўскі напрыканцы сказаў:

– Цудоўна!

Пасля гэтае пробы, дыржор меў таемную нараду з Масляком, на якой вельмі прадбачліва было вырашана затрымаць музыкаў на абед, а пасля зачыніць у пустых гасцінных пакоях, каб выспаліся перад бяссоннаю ноччу, бо калі разыдуцца, Камінскі іх можа заманіць і спаіць, каб нарабіць сораму.

Ужо і свечкі пачалі запальваць, і музыкі прачнуліся, прыгатавалі інструменты, але апрача іх ды грукату драбін і крэслаў, якія перасоўвалі ад падсвечніка да падсвечніка, нікога больш не было чуваць. Нейкае прадчуванне адняло мову Масляку. З закладзенымі за спіну рукамі, са схіленаю галавою ён моўчкі хадзіў па зале, калі зязюля ў кутку, восем разоў абазваўшыся, паведаміла час, у які, як звычайна, павінны збірацца госці. Падняў на яе галаву гаспадар, пагладзеў крыху і вымавіў:

– Пане Бяляўскі, нешта справы кепска ідуць!

А той яму на гэта адказвае:

– Эх! Дарэмна, Вашэць, пане Масляк, хвалюешся, я кажаў ужо ці не сто разоў, што *рэдута* будзе.

– Будзе! Але ў каго? Жадаў бы лепш, каб яе зусім не было! Для Васпана, пане Бяляўскі, – гэта ўсё роўна: нагадеш пра свае грошы ці будзеш граць, ці не будзеш; але для мяне – гэта іншая справа, бо мне сорам, страты, а, можа, і галечы. Каб пана не слухаў, дык *рэдута* была б!

І на такіх ды ім падобных дакорах, заспела іх зязюля, выскокваючы з гадзінніка ды пракукаваўшы 9. Пасля гэтага і Бяляўскі спусціў нос, а праз хвіліну прамовіў:

– Што ж гэта такое? Я мушу сам даведацца!

І з гэтаю мэтай выйшаў. А пачыўшы, што дзеецца ў Камінскага, суды ўжо больш не вярнуўся.

* * *

А ў Камінскага ўсё было зусім інакш. Да музыкаў пад кіраўніцтвам Ігната Тамашэўскага, ужо раней сабраных з

рэшткаў колішняга Слонімскага аркестра, пан Абуховіч з Сеннай¹ па просьбе пана Мацкевіча прыслаў сваіх лепшых салістаў, а пан Слявінскі, якога музычны талент і незалежнае становішча вышэй узнімалі у грамадстве, дазволіў сябе ўгаварыць быць дырыжорам гэтага павялічанага аркестра, што без пілікання таго ля быў у адпаведны час прыгатаваны прыняць гасцей, а каб пазбегнуць мітусні і спрэчак за танцы, вывесіў сваю праграму, напісаную выразнымі літарамі крэйдаю на чорнай табліцы, якая паказвала не так для яго, як для тых, хто бавіўся, парадак забавы.

Яшчэ не было васьмі як прыехала са сваім штабам пані Вольфава, а пасля яе з'яўлення ў зале, выйшла да яе з далніх пакояў *палестра*, якой Мацкевіч арганізаваў уваход праз бакавыя дзверы, каб унікнуць падазрэнняў Масляка. Праз некалькі хвілін пачуўся голас:

– Пані Прэзідэнтава!

І яна, сапраўды, увайшла на чале сваіх маладзенькіх гадаванак.

Пані Доктарава, прыпісваючы гэты гонар сабе, выйшла ёй насустрач, ветліва дзякуючы за павелічэнне яе кампаніі такім цудоўным таварыствам; і калі яны, абмяняўшыся кампліментарамі, пачалі захапляцца пышным і густоўным убраннем залы, а музыкі ўжо браліся за свае інструменты, – дзверы адчыніліся і пачуўся здзіўлены вокліч:

– Пані Багдашэўская!

Пачуўшы гэты вокліч, мужчыны, што паляцелі да яе з розных бакоў, каб не спазніцца выказаць належную ёй пашану, так заблакавалі дарогу, што яна ані прайсці наперад, ані пабачыць, хто ёсць у глыбіні салону не магла, а праз хвіліну, заўважыўшы пані Пацыніну (у прысутнасці якой была ўжо ўпэўненая, бо бачыла яе коней, што вярталіся), бегла да яе з выцягнутаю рукою, гукаючы:

– Ах! мая каханая Прэзідэнтава!..

Нечакана ўбачыўшы Вольфаву, яна спынілася, як упакпаная, і можа падалася б назад, мяркуючы, што заблудзілася, каб Прэзідэнтава, ведаючы, што гэтыя дзве гераіні не церпяць адна адну, не схапіла яе за руку і не прамовіла:

¹ Відаць, вуліца ў Наваградку.

– Маю гонар Пані парэкамендаваць пані доктараву Вольфаву, якая ўжо некалькі гадоў таму прыехала да нас і заслужыла нашай пратэкцыі і сяброўства.

І, звяртаючыся да пані Вольфавай, дадала:

– Гэта пані Багдашэўская, мая добрая прыяцелька і душа ўсіх у нас забаў і таварыстваў.

Дамы, пазнаёмленыя такім спосабам, паважна пакланіліся адна адной і заняліся прывітаннем сваіх прыяцелей, што былі цяпер у войску тае ці іншае.

У гэты момант загучаў паланез Агінскага¹, а пан Тадэвуш Чачот, апропаваны па-польску, і пан Францішак Пілецкі – чалавек трохі больш модны, абодва добрыя прыяцелі Прэзідэнтавай і школьнай калегі Камінскага, падышоўшы да дам, запрасілі: першы – пані Багдашэўскую, другі – Вольфаву, а за імі, таксама з дабранымі сабе парамі, моладзь пачала танец (які закручваўся ў розныя бакі), у размовах захапляючыся прыгажосцю і пышнасцю залы, што давала столькі тэмаў для гаворкі і вызваляла ад абмеркавання рэчаў, нямілых для абодвух бакоў.

Хутка прыехалі іншыя знакамітыя асобы, і *рэдута* пайшла найлепшым чынам, а дзве нядаўнія антаганісткі, якія любілі забавы (гэтаксама як і таварыства, што іх атачала), перасталі шкадаваць, што сышліся разам, і ў зручны момант сказалі адна адной, што задаволеныя знаёмствам. Толькі пан Казімір Мацкевіч, які выкінуў гэтае каленца, выйшаў бакавымі дзвярамі і не паказаўся ў салоне раней, чым даведаўся, што ўсё ўдалося як найлепш. Аднак, калі ён наблізіўся да дам, пра якіх мы гаварылі, і адна, і другая паківалі яму пальцам, але гэтая грозьба не была ўжо страшная, бо была хутчэй падзякаю, чым асуджэннем.

* * *

Вось такім чынам рэдуты ў Наваградку перанесліся ад Масляка да Камінскага, бо хто хоць раз пабыў у ягоных салонах, той ужо саромеўся з’яўляцца ў доме Масляка, што меў выгляд карчмы. Іншых падрабязнасцяў мы не падаём, баючыся знудзіць чытача. Бо, вядома, і тут была п’янка, і гульня

¹ Відавочна, гаворка пра адзін з паланезаў Міхала Клеафаса Агінскага (1765–1833), кампазітара, дзяржаўнага і палітычнага дзеяча. Самы вядомы яго твор – паланез “Развітанне з Радзімай”.

ў карты, хоць у меншым маштабе; бо гаспадар, як бяднейшы і менш фамільярны, не частаваў за ўласны кошт. Па-другое, пані П... не гуляла з Грыфіным, распаўсюджваючы пра яго чуткі, што гэта шулер, што ён махлюе, і гэтым самым устрымала моладзь ад гульні. Багуся танцавала, шмат каму падабалася, і сама ўпадабала забавы, але была занадта маладая, каб заслужыць на нейкую асаблівую згадку пра сябе. Падлога ў зале Камінскага, як страшыў было Масляк, не правалілася. *Рэдута* з часам набыла больш модную назву *касіны* і найбольш адпаведна было б, здаецца, завяршыць гэты раздзел звычайнаю формулаю – і я там быў, мёд, віно піў і г. д.

Раздзел XX

ФРАНЦУЗСКАЯ ВАЙНА. ЧАСТКА ПЕРШАЯ. 1812

Надыходзяць цяпер больш важныя і не такія, як здаецца, лёгка для апісання здарэнні. Бо маем намер нагадаць падрабязнасці, якія спадарожнічалі вайне, названай у Польшчы вайною французскаю, нідзе не занатаваныя, апроч як у памяці асобаў, якія штодня адыходзяць; але і ў гэтай памяці, бязладна сабраныя зрокам і слыхам у сэрцы і галаве, яны прыціснутыя іншым хламам, гэта значыць, асабістымі і грамадскімі паражэннямі, а таксама перамешаныя і прыгнечаныя падманутымі надзеямі.

Дык хто з ліхтаром успамянаў увойдзе ў гэты свіран і штурхане нагою стары хлам, – пасыплецца з яго парохня не звязаных паміж сабою памятак, не злучаных, і тым больш цяжкіх для ўпарадкавання, бо, атам за атамам разганяючы, штораз стварае большую сферу і знікае перад марным напружаннем вока, бо позірк трапіць на домасылы і згадкі, моцна раздзьмутыя сённяшнім днём і будучыняю.

Ужо з сярэдзіны зімы, гэта значыць, з пачатку 1812 году пачаліся перамяшчэнні расійскіх войскаў у розных кірунках. Але такое відовішча не было новым для Літвы. Выклікаюць яны нейкі страх і абмяжоўваюць свабоду, але з тае прычыны, што рухаліся яны ўсе на Захад, той, хто прыглядаўся да гэтага, міжвольна думаў пра Цюрых, Аўстэрліц і Ену¹, куды гэтаксама прыгожа і гэтаю самаю дарогаю ішлі войскі, але ніколі не вярталіся сюдою. Нейкі жартаўлівы юнак спытаў бабулю, якая, абапіраючыся на кіёк, прыглядалася да палка, што праходзіў міма:

¹ Маецца на ўвазе бітва пад Аўстэрліцам, якая адбылася 2 снежня 1805 г. паміж французскай Вялікай Арміяй і аб'яднаным войскам Аўстрыі ды Расіі, і бітва пад Енаю, якая адбылася 14 кастрычніка 1806 г. у час французска-прускае вайны. У абодвух перамогу атрымаў Напалеон.

– А што, маці, ці была б ты рада, калі б мы пабілі французаў?

– О, дай Божа, – пакорна адказала старая, – каб вы іх пабілі, а каб вас пярун пабіў!

Бо яна маркоцілася па ўнуку, якога забралі ў войска некалькі гадоў таму, і з таго часу яна ўжо нічога пра яго не чула, ні ў адным з аддзелаў, што там маршыравалі, не магла яго ўгледзець.

Словы гэтае бабулі, здаецца, самым адпаведным чынам тлумачаць філасофію народу, у імя якога і за які б'юцца няпрошаныя антаганісты; і хоць нешчаслівы заўсёды пражне змяніць сітуацыю ў надзеі, што яму пашанцуе, аднак жа вынік ды найменне паказваюць, што французская вайна 1812 году не была вайною за Польшчу; і кожны нас рабаваў, асабліва на вёсцы, як каму падабалася. З гэтае прычыны, кожны, хто толькі мог, выбіраўся ў горад, дзе вайсковыя аддзелы давалі пратэкцыю, якую маглі і хацелі. І, уласна, гэтай прычыне трэба прыпісаць тое зборышча абывацеляў у Наваградку, якое мы бачылі ў папярэднім раздзеле.

Каб палажэнні расійскіх законаў выконваліся да ёты, каб абывацелі, ведаючы іх дакладна, мелі смеласць і нязломную волю дапільнаваць іх выканання, каб афіцэры не мелі такое лёгкасці, узаконенае звычаем, крыўдзіць салдат тым, што забіралі сабе іх пенсію і харчаванне, дык перамяшчэнне расійскага войска не было б такім цяжарам, бо салдат не ёсць зухаваты і заўсёды баіцца кія, якім, асабліва ў тыя часы, яго шчодро частавалі; дык створаныя паўсюль склады вызвалілі б ад неабходнасці рабаваць, а аддзел не мог бы рушыць з месца без таго, каб не даць распіску абывацелю. Але ў адваротным выпадку перамяшчэнні войска былі аграмадным бедствам.

Дарэмна *маршалак*¹ прызначаў *дэпутатаў*², якія павінныя былі бараніць абывацеляў ад злоўжыванняў пры папайненні складоў і перамяшчэнні вайсковых аддзелаў. Людзі заможныя і высокага значэння, аддаючы перавагу ўласнаму спакою перад грамадскаю паслугаю, не хацелі прыняць на сябе такіх абавязкаў, а ён не меў такога моцнае волі, каб пры-

¹ Павятовы маршалак кіраваў шляхтаю ў павеце, склікаў і вёў павятовыя соймікі.

² Тут: выбраны альбо прызначаны прадстаўнік шляхты.

мусіць іх, на што бясспрэчнае меў права і што было абавязкова патрэбна, асабліва там, дзе неяк механічна дзейнічае прынцып: “*Чин чина почитает*”. У выніку, прызначаныя прадстаўнікі ўбогае шляхты не былі ў стане абараніць сябе, а тым больш насельніцтва, а заслужаных на расійскай вайскавай службе абывацеляў, якія б з найбольшаю карысцю выканалі абавязак дэпутатаў падобнага роду ў сваёй правінцыі, яшчэ не было. Дык коней, валоў і людзей забіралі, як рэквізіцыю і гналі іх, пакуль тыя не падалі альбо пры зручнай акалічнасці не ўцякалі. На месцах раскватаравання – бойкі, гвалтам забіраюць харч, кажухі, сярмягі і ўсялякую рухомасць, патрэбную, каб ператрываць халады, што ў іншых вёсках за бесцань прадавалася і што іншы аддзел рабаваў. Коней стаенных і цяглавых, а таксама ў спатканага на тракце падарожнага выпрагалі і запрагалі ў гарматы, якіх не можна было рушыць з месца, бо пад такім цяжарам колы зарываліся ў снег да зямлі. Словам, судны дзень на Літве!

У людзей, аднак, з’яўляецца надзея, што хутка будзе гэтаму канец. Тыя, што жывуць пры вялікім тракце, зайздросцяць становішчу аддаленых вёсак, з якіх прыходзяць цікаўныя пешкі, каб паназіраць за рухам войска; але нехта з іх, схоплены ды нагружаны стрэльбамі ды ранцамі, кляне сваю цікаўнасць, ідучы, аднак жа, туды, куды яму загадваюць, а мясцовыя смяюцца, што і ён, прынамсі, даведаецца, што такое вайна і перамяшчэнне войска.

Нарэшце, гэтыя масы пачынаюць змяншацца, з кожнай хвілінай усё менш і менш тых надакучлівых гасцей; бачна, што апусташаецца пасудзіна, і праз нейкі час – ўжо нікога няма. Толькі калі-нікалі ляціць па гасцінцы ў той ці іншы бок аж да зямлі прыціснутая тройка, а падарожны, што ў ёй сядзіць з *тайстраю*¹ на грудзях, таўчэ ў карак фурмана і крычыць з гневам: “*Пашол, пашол!*”, нібыта за ім *Люцыфер* гоніцца, каб забраць ягоную душу. Званок, прычэплены ля дышла, ужо не мае ўласцівага голасу, бо язык не можа адбівацца ад аднаго да другога боку, толькі, абягаючы ў кола па берагах, неяк бразгоча, што немагчыма пачуць здаля, ажно селянін на пагорку, заўважыўшы блізкую небяспеку і не ў сілах хутка скіраваць незацуглянае клячы, саскоквае з возу ў канаву, і адразу за гэтым чуваць выстрал з пісталета.

¹ Скураная сумка для ежы, якую насілі вайскоўцы і паляўнічыя.

Селянін, праз хвіліну абмацаўшыся і пераканаўшыся, што не паранены, пракляне таго, хто яго спалохаў, плюне тры разы на зямлю, каб нічога ад пярэпалаху не зрабілася кепскага, і вяртаецца да возу, дзе запрэжаны конь, не ўваходзячы ў спрэчкі гэтага свету і карыстаючыся хвілінаю адпачынку, спакойна скубе прыдарожную траву.

Сам Дэпутат па справах перамяшчэння войска пан Бенедыкт Чачот, шляхціц малады і дастаткова энергічны, што, як бяднейшы, не змог адмовіцца ад навязанай яму Маршалкам пасады, забраў у бацькі двух апошніх конікаў, абяцаючы, прынамсі, выпасвіць іх на аўсе абывацеляў, цяпер сядзіць ужо спакойна, вярнуўшыся з кіем дадому (бо, не зважаючы на ягоную пасаду, коней у яго гвалтам адабралі), і расказвае навіны, якія з раз’яўленым ротам слухае засцяпковая шляхта, што з гэтага часу нязменна тытулуе яго *Панам Дэпутатам*. Нават уласны бацька, хоць мае права зваць яго, калі яны застаюцца разам, пане Бенедыкт, кажучы пра яго ў трэцяй асобе, паўтарае: “А сын мой, Пан Дэпутат”. Ён не дакарае яго за страчаных коней, бо хоць бедны, і ад гэтага нешчаслівага пазбаўлення цяглавае сілы пацерпіць ягоная гаспадарка, аднак жа мае шляхетны гонар: на дзяржаўнай пасадзе больш прыстойна пачціваму чалавеку страціць, чым бессаромнаму ўзбагаціцца.

Ужо і сонца на небе паднялося вышэй. *Цэрэра*¹ распусціла свае залацістыя валасы, каб высушыць імі размякшую ад расталага снегу зямлю. Для земляробаў надыходзіць час працы. Але з тае прычыны, што быдла, якое выкарыстоўваецца дзеля працы ў полі, можа быць захопленае нечакана над’ехаўшымі аддзеламі, дык расстаўленыя на высокіх месцах пікеты вартуюць цэлы дзень, і, заўважыўшы наводдаль чорную рухому калону, падаюць паляўнічым рогам сігнал, пачуўшы які, быдла з поля і пашы хаваюць у лес.

¹ Цэрэра – рымская багіня вегетацыі і ўраджаю.

Раздел XXI

ФРАНЦУЗСКАЯ ВАЙНА. ЧАСТКА ДРУГАЯ. 1812

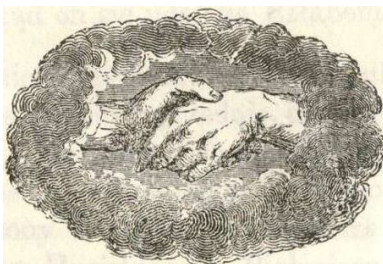
На пачатку ліпеня з'явіўся ў Наваградку расійскі ад-дзел, што вяртаўся назад, і заўважаны быў вялікі рух сярод царскіх чыноўнікаў, якія самым спешным чынам пакаваліся на канфіскаваньня, дзе трапілася, фуры. *Странчы* Матовіч ў сваім мундзіры, надзвычай актыўны, дапільноўвае кожны ад'езд і застаецца адзін на адзін з вайсковым афіцэрам, што мае нейкае сакрэтнае даручэнне. Нейкая паміж імі адбываецца нарада, падчас якой, як відаць з рухаў рук, няма паразумення.

Нарэшце *странчы* бяжыць да самага багатага жыда Гаркавага, так ён, прынамсі, называўся, і паведамляе яму: той, што прыйшоў, – гэта ўжо апошні аддзел, адразу пасля якога прыйдуць палякі. Але пакуль гэта здарыцца, усё мястэчка мусіць згарэць у агні, бо пакінуты афіцэр мае загад у поўнач запаліць склады, а вялікая іх колькасць ў *паезуіцкіх* мурах у самым цэнтры горада выкліча пажар, які немагчыма будзе нічым патушыць, бо прыладаў для тушэння агню яшчэ не было. Дык ён раіць прадухіліць гэта няшчасце, сабраўшы на працягу двух гадзін тысячу рублёў для афіцэра, бо захапіць яго і адаслаць у той бок, адкуль спадзяваліся больш ласкавых гасцей, не было справаю бяспечнаю.

Бегаюць жыдкі і гергечуць паміж сабою, з іх жэстаў бачна (бо хто ж разумее іх мову!), што нешта важнае вырашаюць. І яшчэ да прызначанага часу названая сума ўжо сабраная, бо жыды ў падобных справах больш лёгка могуць паразумецца між сабою, чым шляхта. Але афіцэр не асмельваецца і не хоча прыняць грошы, бо ў ягонай інструкцыі маецца выразны загад запаліць у пэўную гадзіну ночы, каб полымя магло быць бачнае генералу таго аддзела, які тут прайшоў.

Ратуе ўсіх з цяжкага становішча *страпчы*, які заяўляе, што ён дазволіць запаліць два стагі сена і сцірту збожжа, што належаць яму і знаходзяцца на яго зямлі ў прадмесці. Гэты праект, што адпавядаў бяспецы горада і афіцэра, – прынялі. А ўчынак *страпчага* зрабіў такое ўражанне на вайсковага чалавека, што распытаўшы, колькі можа каштаваць страта, прапанаваў аддаць яе вартасць *страпчаму* з прызначанае сабе сумы. У вызначаны час ён, запаліўшы стагі, у іх зарыве паскакаў у Карэлічы, дзе далажыў генералу, што “*всё благополучно*”, а зарніцы на небе пацвярджалі ягоныя словы¹.

У тую ноч ніхто не мог заснуць. Сэрцы больш парывіста забіліся ў кожнага. Вольным паветрам уздыхнулі на поўныя грудзі, бо, па-сутнасці, Наваградак, які ўжо нікому не належаў, сапраўды быў вольны. Не было войска, не было чыноўнікаў, не было ніякае паліцыі, а тым часам нічога адзін другому ніхто не зрабіў, пра кепскае не думаў, нават калі былі раней непаразуменні або зайздрасць, то ў такую ўрачыстую хвіліну чакання нечага лепшага, яны былі забытыя, усе бегалі, абдымаліся, віншавалі са свабодаю.

¹ Падобнае можна прачытаць у кнізе: R. Mienicki. Ziemia Nowogrodzka w dobie porozbiorowej. Wilno, 1935. S. 13. Магчыма, Р. Мянцкі быў знаёмы з апавесцю І. Яцкоўскага.

Раздзел XXII

ФРАНЦУЗСКАЯ ВАЙНА. ЧАСТКА ТРЭЦЯЯ. 1812

На другі дзень¹ з раніцы з'явілася польскае войска ў Наваградку. О, мой Божа, што гэта была за радасць! І хто б у той час паверыў, што шчасце будзе такое кароткае? Дамы выйшлі са схованак, вітаюцца з рыцарамі як з роднымі братамі; мужчыны пасунуліся далей, уступаюць у гучныя размовы, гладзяць замучаных коней, пытаюцца пра сваіх родных, знаёмых альбо суседзяў, што пакінулі край сама мала шэсць гадоў таму, і дзівяцца, што ў палку пра іх не ведаюць. Генералу Ражнецкаму² прызначылі кватэру ў палацы Радзівілаў, куды ён і накіраваўся са штабам.

На няшчасце, маршалка Рдултоўскага³, які крыху раней дзеля ўласнае бяспекі прытвараўся хворым, не было ў горадзе. А камітэт, які меўся яго замяняць і складаўся з Тадэвуша Пілецкага, Бенедыкта Гаціскага і Белапятровіча⁴, таксама адсутнічаў, бо двух апошніх (адзін у Перасецы⁵, а другі ў Брацянцы⁶ жылі, даволі блізка ад Наваградку) мусілі папярэдзіць, каб прыехалі, але зрабіць гэта ў такім замяшанні забыліся. Дык першыя радасныя хвіліны прайшлі ў абдымках і прывітаннях незнаёмых гасцей, нібы гэта былі родныя бра-

¹ Кавалерыйская дывізія генерала А. Ражнецкага ўвайшла ў Наваградка 8 ліпеня 1812 г.

² Аляксандар Ражнецкі (1774–1849) – генерал кавалерыі Польскага войска. У 1812 г. камандаваў дывізіяй IV корпусу Вялікае Арміі. Пасля вайны 1812 г. – на расійскай службе: узначальваў кавалерыю Польскага каралеўства, а таксама быў арганізатарам і кіраўніком таёмнае царскае паліцыі і жандармерыі ў Варшаве.

³ Магчыма, гаворка пра Ёахіма Рдултоўскага (каля 1750–?), удзельніка Вялікага Сойму.

⁴ Гаворка пра Юрыя Белапятровіча (пам. 1812), вядомага грамадскага і палітычнага дзеяча, гродскага і земскага суддзю наваградскага. Жыў у маёнтку Брацянка.

⁵ У той час невялікая вёска ў гміне Гарадзечна на поўнач ад Наваградка.

⁶ Вёска ў некалькі кіламетрах на поўнач ад Наваградка.

ты; а калі афіцэры павінны былі расстаўляць пікеты, дык жыхары, жадаючы пачаставаць іх чым-небудзь, ускладнялі іх службу і спрычыняліся да бязладдзя. Пан Адам Вольскі, сакратар шляхты, дадумаўся стаць пры складзе, які ўдалося захаваць у мінулую ноч, каб выдаць рацыён для людзей і коней; але, на няшчасце, заікасты ад прыроды, раптоўным узрушэннем пазбаўлены на нейкі час рэшты здольнасці выказацца, ён не мог ані патлумачыць свайго добрага намеру, ані паклікаць нікога сабе на дапамогу, дык штораз усё больш раз'юшваўся, махаў і пагражаў рукамі, а гэта ад яго і рэшту слухачоў адагнала з няслушным меркаваннем у адных, што Вольскі звар'яцеў, а ў іншых – у што было цяжэй паверыць – нібы ён непрыхільны да гасцей.

Як бы там ні было, ад Вольскага на гэтай пасадзе не было аніякае карысці, бо адчыніць склад без ключа і без чужой дапамогі ён не змог, а нікому іншаму не прыйшло ў галаву, што тыя запасы можна было выкарыстаць для ўжытку гасцей. Праўду кажучы, усе беглі да тракціршчыка Дамброўскага і загадвалі яму, каб як хутчэй прыгатаваў абед для афіцэраў, але ані на чый рахунак, ані на колькі асобаў, ніхто не сказаў, а пачцівы Дамброўскі, хоць менш за ўсё хваляваўся пра гэта і па ўласным жаданні хацеў зрабіць, што можна, але нікога не меў пад рукою, бо кухаркі і слугі пабеглі глядзець на відвішча.

Толькі калі Белапятровіч з Брацянкі і Бенядыкт Гаціскі з Перасекі, як людзі ўганараваныя пасадамі і павагаю, прыехалі ў мястэчка, дык навялі нейкі парадак: загадалі адчыніць склад і ўзяць з яго тое, што трэба было на харчаванне для войска. Неўзабаве пачалі гатаваць на кухні ў Дамброўскага, на рынку закіпелі катлы са страваю для салдат, а каля ратушы расставілі сталы, здольныя іх змясціць.

Пасля гэтага распараджэння яны, як службовыя асобы, накіраваліся да Ражнецкага, каб прывітаць яго і распытаць пра іншыя патрэбы, а тлум, што іх атачаў, падаўся за імі аж пад генеральскую кватэру, хціва чакаючы вестак адтуль. Але Тадэвуш Гаціскі, у той час адвакат і красамоўны павятовы трыбун, думаў, што ягоная прысутнасць там была абавязковая, дык паштурхаўся ў пакоі; і калі пан Белапятровіч коратка паведаміў прычыну, якая іх сюды прывяла, то пан Тадэвуш Гаціскі ўзяў слова, як выглядала надоўга, у якім хацеў давесці, якія шчаслівыя жыхары Наваградка з тае прычыны,

што ў ім з'явілася нацыянальнае войска. Генерал Ражнецкі, не маючы гумору спакойна слухаць гэтую прамову, перапыніў яго няветліваю заяваю, што ён сюды прыйшоў не дзеля таго, каб слухаць літоўскіх галак, бо імператар не слоў патрабуе, а чыну; а генерал быў тут занадта доўга, каб не заўважыць, што тут няма палякаў.

Здзіўленыя былі такою заўвагаю гэтыя высакародныя мужы, якія прыйшлі не дзеля таго, каб сварыцца; яны пераглынуліся, а перапыненыя прамойца, маладзейшы і больш энергічны за іншых, адазваўся:

— Пан генерал, мы прыйшлі сюды, каб прывітаць камандзіра адважных вызваліцеляў краю. Бо ж пан з'яўляецца генералам польскага войска?

На гэта Ражнецкі з гневам адказаў:

— Пан шляхціц, мяне гэта мала датычыць, кім мяне Васпан лічыць. У мяне ёсць больш важныя справы. Дадам толькі: бачу Васпана, які выяўляе несубардынацыю і зухаватасць. А таму абяцаю, што калі праз гадзіну не буду мець харчу і фуражу на 10 000 чалавек і коней, дык Васпана, як першага спатканага бунтаўніка, загадаю расстраляць!

— Не чакай жа, Пан, гэтак доўга, — да апошняй ступені раззлаваны гэтаю пагрозаю закрычаў Тадэвуш. — Вось табе адкрытыя грудзі шчырага паляка! І калі вайна ў нас з гэтага пачынаецца, дык няхай гісторыя ведае, якімі прыяцелямі сталі нам нашы вызваліцелі.

Загадаў генерал, каб дэпутацыя яго пакінула; і гэта стала без пярэчанняў.

Дык няма аніякага сумнення, што пасля такога выпадку ўвесь ранейшы запал знік; а па горадзе разышлася глухая пагалоска, што гэта непрыяцельскае войска, пераапанутае ў польскія мундзіры, бо генерал хацеў расстраляць Тадэвуша Гаціскага, які лічыўся паўсюдна найлепшым патрыётам. Гэта справіла, што папярэдні энтузіязм адразу згас, жывы і пані пахаваліся, паабедалі без тостаў, лепшыя міскі Дамброўскі прыхаваў, і запанавала нейкае засмучэнне, якое даводзіла, што давер знік. На шчасце, Ражнецкі не дапусціўшы іншага злоўжывання, праз некалькі гадзін пакінуў Наваградак і са сваёю брыгадаю накіраваўся ў Карэлічы.

У той самы дзень пад вечар¹ на чале некалькіх конных і пешых палкоў увайшлі ў Наваградак князь Юзаф Панятоўскі² і генерал Дамброўскі. Князь Юзаф спыніўся на прадмесці ў доме мітрапаліта, а генерал Дамброўскі – у Гарадзілаўцы ў Керсноўскіх.

Тадэвуш Гаціскі, якога вылаяў ягоны сваяк Бенедыкт за тое, што ён далучыўся да камітэту і стаў прычынаю такое звады, не пагаджаючыся маўчаць пра сваю крыўду, стаў на чале дэпутацыі, арганізаванай ім жа ад імя горада, пайшоў да князя Юзафа ды спрытна і чуллiва выказаў сваю скаргу на Ражнецкага. Князь Юзаф, цярплiва яго выслухаўшы і пераканаўшыся, што скарга не была перабольшаная, ласкава звярнуўся да абывацеляў, запэўніваючы, што такія паводзіны Ражнецкага моцна яму не падабаюцца, і дзеля большага доказу паабяцаў, што сваё незадавальненне выкажа Ражнецкаму ў пісьмовым выглядзе.

А з тае прычыны, што заўтрашні дзень ён вырашыў правесці ў Наваградку, дык запрасіў да сябе шляхецкі камітэт, каб парайца пра стварэнне нацыянальнага ўраду.

¹ Сапраўды, вечарам 8 ліпеня 1812 г. у Наваградак у суправаджэнні аркестра ўвайшла пяхота і кавалерыйскі полк на чале з Ю. Панятоўскім і Я. Дамброўскім. Гл.: Pawłowicz E. Wspomnienia: Studio-podroże. Lwów, 1887. S. 18.

² Юзаф Панятоўскі (1763–1813), пляменнік караля Станіслава Аўгуста, генерал. Удзельнічаў у паўстанні Т. Касцюшкі, быў міністрам абароны Вялікага Княства Варшаўскага (1807–1812), камандаваў V корпусам Вялікае Арміі, адзначыўся пад Смаленскам, Барадзіно і інш. Загінуў у кастрычніку 1813 г.

Раздзел XXIII

СТВАРЭННЕ НОВАГА ЁРАДУ. ПАРАЖЭННЕ ПАД МІРАМ. АГУЛЬНЫ МАЛЮНАК ПАВОДЗІНАЎ ФРАНЦУЗСКАГА ВОЙСКА

Гэта быў нешчаслівы дзень 9 ліпеня, свята пакутніка Зянона, у які, пакліканя, як мы вышэй казалі, князем Юзафам абывацелі пад старшынствам маршалка Рдултоўскага (што на вестку пра прыход польскага войска прыехаў уночы ў Наваградак), з'явіліся перад князем. Князь Юзаф прыняў іх ласкава і, у змястоўнай прамове пазнаёміўшы з новаю эпохаю, заклікаў цалкам даверыцца імператару, пра планы якога нічога не кажучы, даручанаю яму ўладаю прызначыў маршалка Рдултоўскага *падпрэфектам Наваградскага дыстрыкту*.

І хоць гэтая не польская назва яўна паказвала, што з вызваленых правінцый не было намеру стварыць Польшчу, а толькі Паўночную Францыю, *la France du Nord*, не было адвагі і не лічылася правільным рабіць нейкія заўвагі наконт гэтага, бо пераможца трымаў у сваёй руцэ лёс народа.

Новы пан *падпрэфект* па просьбе князя назваў прозвішчы людзей, патрэбных яму ў дапамогу, а князь іх зацвердзіў.

З гэтага часу яны заняліся напісаннем *Акту* ўсталявання новае ўлады і складаннем падзякі за яе імператару; а таксама прывядзеннем да прысягі на вернасць прызначаных урадоўцаў; прыняццем і вывучэннем інструкцыі ды іншых дакументаў, неабходных у нязнанай службе; а ў першую чаргу перапісаннем аб'яваў і распараджэнняў для ўсяго павету, што задоўжылася аж да поўдня, і кожную *экспедыцыю* сам князь, як лепш абазнаны ў нормах французскае мовы, пераглядаў, адны зацвярджаў, наконт іншых рабіў заўвагі; словам, калі ўвесь новы механізм ён прывёў у рух, раптам у далечыні

пачуліся стрэлы гармат, што паўтараліся адзін за другім з малымі перапынкамі каля гадзіны.

Пасля некалькіх выстралаў князь неспакойна прамовіў:

– Не люблю гэтых салютаў.

Бо выстралы былі чуваць у тым баку, куды памаршыраваў Ражнецкі, які не меў ані гармат, ані пяхоты. І з гэтае прычыны ён не мог пачаць аніякае баталіі. Дык князь адразу паслаў да генерала Дамброўскага, а сам аддаў загад войску, каб было гатовае да маршу. Але калі стрэлы цалкам заціхлі, была зроблена выснова, што Ражнецкі, відаць, напаў на маскалёў дзесьці ў адкрытым полі і забраў у іх гарматы. Такое меркаванне вярнула спакой, а князь, удаючы, што верыць у гэта, загадаў толькі пасунуць пасты і дазоры наперад, а таксама выправіць разведку, і зноў сеў за працу.

Толькі пад вечар прыйшла нешчаслівая вестка, што брыгаду Ражнецкага разграмілі за Мірам. Ражнецкі ў гэты дзень прайшоў тры мілі ад Карэліч і, ўжо ўваходзячы ў Мір, заўважыў аддзел казакоў, якія ўцякалі адтуль. Загадаўшы дагнаць іх, але не разведаўшы, якія сілы маглі быць за горадам, і гонячы коней поўным ходам восем вёрст па нясвіжскім тракце, ён трапіў у лесе на засаду корпуса Баграціёна¹, якая сустрэла яго з фронту і з бакоў забойчым агнём. Нягледзячы на пачатковае замяшанне і знясіленне коней, нашы ўланы, захоўваючы парадак пры адступленні, разграмілі яшчэ пікамі казацкі полк, які выскачыў з правага боку з-за гаю, каб затрымаць іх адступленне. А калі са Сверханскага тракту² з левага боку з-пад лесу насунуліся чорныя хмары пяхоты і артылерыі, каб замкнуць ім дарогу, а з нясвіжскага тракту моцная ранейшая засада рушыла наперад, дык Ражнецкі, акружаны з усіх бакоў, пастроіў сваю брыгаду ў адну лінію, каб стварыць як мага большы фронт і здзівіць непрыяцеля, аднак той, не даючы сябе ашукаць на роўным месцы, узяў іх пад дваіны абстрэл, шмат забіў і параніў, а яшчэ больш захапіў у палон, і хутка адступіў. Конны полк з гарматамі з бры-

¹ Пётр Баграціён (1765–1812), расійскі генерал, удзельнік вайны 1812 г.

² Відавочна, блізу Гарадзёі, дзе ішоў даўні паштовы тракт з Мінска праз Сверхань і Нясвіж да Слуцка.

гады Тышкевіча¹, выкліканы той стралянінай, спяшаўся на дапамогу сваім, але не змог дагнаць непрыяцеля, што ўцякаў. Словам, з-за неасцярожнасці ці зухаватасці Ражнецкага нашых рыцараў напаткала за Мірам вялікае паражэнне².

Назаўтра на досвітку генерал Дамброўскі рушыў са сваёю пяхотаю, а князь Юзаф яшчэ на некалькі гадзін затрымаўся ў горадзе³, займаючыся аглядам і размяшчэннем параненых, мноства якіх было звезена коньмі і валамі на рынак у Наваградку, што не меў лазарэту і не быў прыгатаваны, каб прыняць такую вялікую іх колькасць. На шчасце, доктар Вольф не эміграваў разам з войскам і доктар Ясінскі, адзін з гадаванцаў Тызенгаўза, застаўся на месцы, дык пад іх апеку аддалі гэтых няшчасных. Шляхта, якая заставалася ў горадзе, узяла на сябе клопат, каб пакутнікам усяго хапала.

* * *

З таго часу ўжо не было канца вайсковым пераходам. Кожны дзень прыходзілі і адходзілі новыя госці, і на іх месца прыбывалі іншыя. Здавалася, што мелася будавацца Вавілонская вежа, бо вялікая колькасць розных строяў і моваў пацвярджала гэтую думку.

Аднак жа у Наваградку было найбольш бяспечна, бо тут аддзелы менш за ўсё дапускалі свавольстваў, і толькі з пераказаў было вядома пра злоўжыванні па вёсках і асобных маёнтках недысцыплінаванага войска, уведзенага ў край Напалеонам. Рабункі і знішчэнне ўсялякае ўласнасці жыхароў, здавалася, былі дазволены напалеонаўскім бюлетэнем, што быў выдадзены пасля пераходу Нёмана і ў якім прыязная Літва абвяшчалася варожым краем.

Шмат падобных злоўжыванняў было вынікам свавольства, але трэба таксама прызнаць, што шмат было і з-за патрэбы, бо такое шматлікае войска ішло без запасаў, без якіх немагчыма было накарміць салдат. Аніякага распараджэння на гэты конт не было, а таму, хто што ўрваў, тым і жывіўся. А

¹ Тадэвуш Тышкевіч (1774–1852) – генерал брыгады арміі Варшаўскага Княства. Удзельнічаў у паўстанні Т. Касцюшкі (ад’ютант Я. Ясінскага), вайне 1812 г., паўстанні 1830–1831 гг.

² Вечарам 8 ліпеня каля мястэчка Мір (50 км. ад Наваградка) 2-я расійская армія разграміла тры французскія ўланскія палкі. 9 ліпеня корпусам генерала Платава была разгромлена дывізія А. Ражнецкага.

³ 12 ліпеня 1812 г. Ю. Панятоўскі перанёс сваю кватэру ў мястэчка Мір.

з тае прычыны, што першыя аддзелы раскашавалі і знішчалі ўсё, што трапляла пад руку, дык іншыя, якія ішлі следам, безумоўна рызыкуючы застацца галоднымі, рассыпаліся ва ўсе бакі, гуртуючыся ў асобныя шайкі марадзёраў, страшныя для тых, на чые дамы яны нападалі, але ўжо не здольныя складаць паважнае войска.

Цяжка даць ўяўленне пра тую разруху, якая сталася на Літве пасля ўваходу французскага войска ў 1812 годзе, апісваючы асобныя выпадкі, бо іх так многа, што можна напісаць тамы. Дастаткова сказаць, што арда Чынгіс-Хана, цягнучыся гэтым самым трактам з Азіі на Захад, была больш пажаданаю, бо там сурова каралі за недысцыплінаванасць і адыход ад аддзелаў, бо першаю ўмоваю бяспекі ўсяго войска было патрабаванне трымацца разам. У французскім жа войску на такія рэчы не звярталі ўвагі і, горш за тое, да рабунку і салдаты, і камандзіры ў іншым месцы былі прывучаныя, довад чаго дадзім у наступным прыкладзе.

На тракце, якім ішоў віцэ-кароль італьянскі, пасынак імператара, прынец Эжэн Багарнэ¹, французы мелі закатэраваць ў добра нам вядомага абывацеля, да якога прыйшлі кватэрмайстры, паведамляючы яму пра гэты гонар. А з-за таго, што гэта было напачатку кампаніі, абывацель не знаходзіў сабе месца ад радасці, што такі вялікі госць да яго завітае на ноч. Дык ён частуе кватэрмайстраў і раіцца, як такога знакамітага і спадзяванага гасця лепш у сябе прыняць і чым яму дагадзіць. Але тут паляк-кватэрмайстар, крануты гэтаю ветлівасцю, адвёўшы яго ў бок, перасцерагае, што тут ні пра прыём, а пра тое, як схаваць гаспадарскі набытак найперш трэба думаць, бо войска пад камандаваннем віцэ-караля абрабуе яго дашчэнту, а часу вельмі мала, у любую хвіліну з'явіцца корпус і ўжо не будзе ратунку.

Можна лёгка сабе ўявіць, якога страху нагнала на таго абывацеля падобная перасцярога. Дык пасля кароткае нарады з жонкаю ён загадаў занесці скрыню, якая зазвычай называлася на Літве *шафарняю*, у пакой, што меў быць спачывальняю спадзяванага віцэ-караля, і скласці ў яе сталовае срэбра, грошы, якія знаходзіліся дома, і ўсё тое, што лічыў найбольш каштоўным. Адварнуўшы тую скрыню замком да

¹ Эжэн Багарнэ (1781–1824), віцэ-кароль Італіі, генерал дывізіі; сын першае жонкі Напалеона Жэзэфіны Багарнэ.

сцяны, ён разаслаў наверх некалькі матрацаў, накрыў іх ды-
ванамі і надаў выгляд *сафы*, спадзеючыся ў душы, што, зра-
біўшы такім чынам віцэ-караля вартаўніком свае ўласнасці,
можа быць пэўным у яе захаванасці. Ужо менш клапацячыся
пра астатняе, склаў, што мог, у пакункі і куфры ды схаваў у
месцах, якія здаваліся яму надзейнымі. А быдла, коней і тое,
што ў гаспадарцы называецца звычайна *абораю*, загадаў заг-
наць у лес і прызначыў вартаўнікоў, каб пільнавалі ў наступ-
ную ноч.

Пад вечар прыйшоў корпус, і ў хуткім часе гаспадыня
пераканалася, што ані для яе, ані для дзяцей ветлівых госці
не пакінулі месца ў яе ўласным доме. Таму, забраўшы дзя-
цей, мусіла схавацца ў лесе, а жаўнер стрэліў у кабету з дзе-
цямі, што пераходзілі *ланцу*¹, і, на шчасце, трапіў у хустку,
якую тая пані трымала ў руцэ, і якую доўгі час потым паказ-
вала цікаўным.

Абывацель застаўся адзін, бо лёкаі, якіх кожны ганяў,
не маглі стрываць і паўцякалі з дому. Больш за дзесяць ты-
сяч войска, якое разбівае лагерь на полі, дзе ўжо закаласавала
збожжа, для кожнага гаспадара – жахлівае відовішча, тым
больш, як яму здавалася, ён бы размясціў іх больш зручна
для ўсіх – на сенажацях, выпасах і аблогах. А калі яшчэ ўсе
стадолы, гумны, адрыны, вазоўні і г. д., накрытыя, як звы-
чайна, саламянымі стрэхамі, засвяціліся знутры агнём, які
мог у імгненне вока ператварыць усё ў попел, дык гэта ўжо
быў яму ўбіты ў сэрца *меч сямі болесцяў*², тым больш, што
афіцэры сцвярджалі: яны не маюць права перашкаджаць
жаўнерам распальваць вогнішчы.

Але калі раніцаю, ідучы каля сваіх схаваных учора куф-
раў, знайшоў іх з адбітымі замкамі, апарожненымі і выкіну-
тымі на двор, дык у прастаце душы ён думаў, што такая, пры-
намсі, крыўда не пройдзе беспакarana. То як толькі віцэ-ка-
роль прачнуўся, пачцівы абывацель на лацінскай мове, якую
разумелі італьянцы, падаў скаргу на войска, што знаходзіла-
ся пад ягоным камандаваннем, пра ўсе злачынствы і рабу-

¹ Маецца на ўвазе пэўная мяжа вакол маёнтка; расставленыя варты.

² Матыў сямі *болесцяў* Багародзіцы нарадзіўся ў XIV ст. Імі з'яўляюцца:
1. Прароцтва Сімяона; 2. Уцёкі ў Егіпет; 3. Страта Езуса; 4. Спатканне з
Езусам на Крыжовым шляху; 5. Укрыжаванне і смерць Езуса; 6. Зняцце
Езуса з крыжа; 7. Палажэнне Езуса ў магілу.

нак. Але якое ж было ягонае здзіўленне, калі князь, замест таго, каб дапамагчы выкрыць вінаватых, пачаў неміласэрна лаяцца на яго за паклёп, бо хаванне свае ўласнасці ад імператарскага войска павінна было быць доказам недаверу, і таму давала права на канфіскацыю, якую не гожа называць рабункам; а калі ён, аднак, будзе настойваць на сваім, князь загадае затрымаць свой корпус і дазволіць правесці рэвізію, але калі ён свае ўласнасці не знойдзе, князь, спасылаючыся на нейкія свае французскія законы, за затрыманне войска Яго імператарскае вялікасці падчас маршу загадае яго расстраляць!

Гэта не адбіла ахвоту ў абывацеля, гатовага паспрабаваць шчасця знайсці сваю маёмасць, бо яму здавалася, што жаўнер на маршы не ў стане схаваць чужога ў сябе, а ва вайсковыя фургоны не ўзялі б крадзеныя рэчы. Калі віцэ-кароль са сваім штабам пакінуў занятыя пакоі, абывацель заскочыў у іх на хвіліну, каб замкнуць спачывальню, дзе знаходзілася тая цудоўная *шафарня*, пра якую мы казалі вышэй. Але якое ж яго напаткала здзіўленне, калі заўважыў адчыненую скрыню, з якой усё было забрана! Дык не трацячы часу на нараканні, якія пагражалі скончыцца расстрэлам, палічыў за лепшае ратаваць жыццё, уцякаючы з дому ў бок супрацьлеглыя накірунку маршу корпусу, і ён меў яшчэ шчасце, што князь не затрымаў войска і не загадаў шукаць таго, хто скардзіўся на рабунак, які князь дазволіў учыніць на ўласных вачах.

Пасля выхаду гэтага корпусу засталіся адны толькі сцены, а наступныя аддзелы, якія рухаліся адзін за другім і не маглі знайсці нічога, каб пажывіцца, патаўклі са злосці вокны і печы, папалілі мэблю і ператварылі ўвесь дом у сапраўдныя руіны, адрамантаваць якія не было ні магчымасці, ні патрэбы, бо выгляд пакінутага дому не прывабліваў марадзёраў, што валачыліся за харчамі і набыткам далей і далей.

Толькі адзін гэты абывацель, якога мы ведалі як надзвычай сумленнага чалавека, пазней, у 1814 годзе падаў пад прысягаю ў камісію, прызначаную расследаваць шкоду, якую прычыніла французскае войска, падрабязны рээстр прэтэнзій, сума якіх перавышала 30 000 злотых, аднак ніколі і ні ад каго ён аніводнага *грошыка* не атрымаў.

Мусім мы тут яшчэ падаць вартую здзіўлення заўвагу, што будынкі, крытыя саломаю, нягледзячы на вогнішчы,

якія раскладаліся на такую, і спальванне ў іх платоў, разабраных навокал, цудам не згарэлі; а няспелае збожжа, вытаптанае, страўленае коньмі, а ў многіх месцах скошанае, адрасло ізноў, і, наогул, ураджай 1812 году быў багаты.

Але з тае прычыны, што прыкрае звычайна хутка забываецца, а мы ўзяліся пісаць не гісторыю вайны, а характарыстыку ўражанняў, якія эпоха пакінула ў пераказах пра здарэнні ў пэўнай, прынамсі, мясцовасці і захавала пазней у аповесцях, наважымся далучыць некалькі смешных выпадкаў, каб, не размінаючыся з праўдаю, пакінуць чытача ў добрым настроі.

* * *

У якасці аднаго з падобных здарэнняў прыходзіць нам у галаву наступны выпадак. Праз некалькі дзён пасля таго, як з'явілася ў Наваградку французска-польскае войска, і тая навіна маланкаю разышлася па ўсім павеце, з'явіўся п'яны казак ля карчмы на прыватнай дарозе, у Сяцевіне¹, на адлегласці нейкае мілі ад Наваградка. А з тае прычыны, што трапіў да жыда ў шабас, дык, падмацаваўшы свае словы тым, што паказаў гаспадару нагайку, ён лёгка дабыў фураж для каня і запрашэнне для сябе на шчупака з перцам і *кугель*², з'еўшы які, пахваліў гаспадарскую ветлівасць і, дастаючы з сядла нарабаваныя дзесьці ў іншым месцы каштоўнасці, выказаў жаданне збыць іх за гатоўку. Але жyd, хоць і неабыяковы да такое прапановы, як дыпламат, падумаў сабе, што казак і грошы забярэ і рэчаў не дасць, бо няма аніякае *юрисдыкцыі*, якая б з так небяспечна ўзброеным чалавекам магла вырашыць спрэчку слухным чынам; дык вырашыў за лепшае ўстрымацца ад спакусы.

Але перац са шчупаком, які паліў казачыя вантробы, выклікаў смагу, дык ён, сядваючы ўжо на каня, яшчэ кварту гарэлкі выкуліў, за якую, як і за папас, разлічыўся, махнуўшы бізуном на знак развітання, ды пакінуў карчму. Аднак жа недалёкаю была ягоная вандроўка, бо, размораны гарэлкаю ды абагрэты сонцам, ён упаў з каня і заснуў на дарозе, як не-

¹ Фальварак на паўднёвым ўсход ад Наваградка; напрыканцы XIX ст. — уласнасць Ліпінскіх.

² Салодкая страва з рысу ці макароны з разынкамі.

жывы, пад вартаю свае клячы, якая, звесіўшы над ім галаву, чакала абуджэння вершніка.

Асмелены такім відовішчам жыд пабег у маёнтак, што быў непадалёку, каб атрымаць там дапамогу і арыштаваць казака, які меў у сваім сядле каштоўнасці. Уладальнік тае вёскі пан Ян Саткоўскі, выслухаўшы рапарт, не палічыў патрэбным падымаць трывогу, і, думаючы, што з п'яным казакам справа будзе лёгка, вырашыў сам раззброіць і захапіць соннага. Толькі патрабаваў ад жыда, каб той паказаў яму месца, дзе спачывае непрыяцель. Жыд, па-праўдзе, не шмат меў ахвоты ўдзельнічаць у такой небяспечнай выправе, але, падахвочаны адвагаю абывацеля, пацягнуўся за ім, палічваючы дарогаю каштоўнасці, што знаходзіліся ў сядле. А калі ўзышлі на пагорак, адкуль можна было бачыць соннага казака, дык жыд прашаптаў выратавальную парадку:

– Няхай жа пан у яго спачатку бізун адбярэ.

Махнуў рукою на такую нявартую шляхціца падказку Саткоўскі, не звяртаючы на яе аніякае ўвагі ды мяркуючы, што сам лепей ведае, што трэба зрабіць, і, наблізіўшыся да соннага як мага цішэй, схапіўся за палаш, каб адкінуць яго ў бок. Але гэта аперацыя аказалася больш цяжкая, чым шляхціц спадзяваўся, бо казак, ніколі не дастаючы шаблі, дазволіў ёй так моцна заржавець, што безвыніковыя спробы выцягнуць яе абудзілі соннага. Ён, машынальна махнуўшы нагайкаю, якую заўсёды меў на руцэ, так моцна ўдарыў па твары свайго захопніка, што той, схапіўшыся абодвума рукамі за твар, павінны быў спыніць атаку. Тым часам казак ускочыў на каня, а заўважыўшы ўцёкі жыда, здагадаўся, што той яго выдаў, пусціўся ў пагоню і сек яго тою самаю нагайкаю па плячах, пакуль той не схаваўся ў карчме. Потым павярнуў каня і спакойна паехаў ў той бок, куды збіраўся.

Які лёс напаткаў казака, – нікому невядома; пэўна толькі тое, што вышэй згаданая выправа была прычынаю вялікай непрыязні паміж жыдам-арандатарам і дзедзічам; бо жыд назойліва нагадваў пра ўзнагароду за свой шабасовы з прыгожай *дымы*¹ кабат, які яму казак, паводле словаў пакрыўджанага, не пабіў, а парэзаў на плячах, менавіта тою нагайкаю, якая, каб была, згодна з ягоною парадаю, адабраная,

¹ Тканіна, у якой баваўняныя ці льняныя ніткі пераплятаюцца з атласнымі; звычайна гладкая і белая.

дык не здарылася б такое вялікае шкоды. Аднак жа дзедзіч сам, як было сказана вышэй, пацярпеўшы фізічна, не хацеў прымаць падобнага рахунку; праўда, пасля таго, як змянілася сітуацыя, калі зноў вярнуліся расійцы, жывод так застрашыў шляхціца тым, што выдасць сакрэт аб выправе на казака Яго імператарскае мосці, што той не толькі падараваў яму кабат, але і палёгку ў арэндзе зрабіў, каб толькі паліцыя не ведала пра гэтую справу.

Раздзел XXIV

ФАРМАВАННЕ 19 УЛАНСКАГА ПАЛКА

У Наваградку фармаваўся 19-ы ўланскі полк, камандаванне якім паводле намінацыі імператара было даручана пану Канстанціну Раецкаму, у той час абывацелю з невялікім маёнткам. Хто той выбар прадыхтаваў Напалеону – невядома¹, пэўна толькі тое, што ніхто больш удала за Раецкага не мог быць прызначаным на палкоўніка, бо фізічна ён адпавядаў усім патрабаванням, неабходным для рыцара: фігура стройная і здароў'е жалезнае. З маральнага пункту гледжання – гэта быў персаніфікаваны розум, які не ведаў аніякае слабасці, аніякага хвалявання; гонару быў незвычайнага, але без абразы для іншых, бо ні з кім не быў запанібрата і ніколі не выказваў свайго меркавання, хоць такое меў, што даказваў не словамі, а справаю. Замкнуты ва ўласнай шкарлупіне, не меў ані зацятых непрыяцеляў, ані шчырых сяброў, і, магчыма, менавіта гэтаму варта прыпісаць ягонае паражэнне ў саборніцтве за маршалкоўства з Рдуultoўскім, які меў пэўныя кананічныя заганы, але ў іншым сэрца апошняга перамагло розум першага, бо з найдаўнейшых часоў вядома, што Венера мела больш прыхільнікаў, чым Мінерва.

З тае прычыны, што Раецкі ніколі не быў вайскоўцам, дык ён стараўся знайсці добрага арганізатара, які грунтоўна ведаў усе дэталі службы, і такога знайшоў у асобе капітана Ксавэрыя Рымшы; калі яны аб'ядналіся, дык можна было пра іх сказаць, што *варты палац Паца, а Пац палаца*.

Рымша гэтакі ж самы ганарысты, толькі ад прыроды кплівы, ці неасцярожны, як жыхар павета ведаў Раецкага з дзяцінства; давёўшы сваю мужнасць і цвярозасць розуму ў папярэдніх кампаніях, думаў, што возьме верх над сваім новым палкоўнікам, і сам *de-facto* будзе камандзірам палка, пакідаючы тытул Раецкаму. Але апошні адразу разгадаў наме-

¹ 13 ліпеня 1812 г. Напалеон прызначыў К. Раецкага камандзірам 19 уланскага палка.

ры і на першай нарадзе паказаў столькі ведання палкавое гаспадаркі, што Рымша ў той жа момант зразумеў, што мусіць быць падначаленым.

Раецкі набраў афіцэраў і ад’ютантаў не раячыся з Рымшам, і намінацыі для іх атрымаў паводле свае волі. На вестку, што фармуецца полк, наплыла моладзь рознага стану; нават сяляне ахвотна становіліся ў шэрангі. Маладых людзей з вядомых сем’яў сам палкоўнік прызначаў у *швадроны*¹, не дазваляючы нікому іншаму рабіць аніякае замены. На ласку Рымшы былі пакінутыя толькі шарагоўцы, гэта значыць, засцянковая шляхта, *афіцьялісты* і сяляне. Полк той вокамгненна, як казалі, *штыфтаваў*, бо было з каго выбіраць, але абмундзіраванне і дастаўка коней ішлі вельмі марудна, бо гэта трэба было, у большасці, купляць, а палкоўнік, не жадаючы рызыкаваць уласнымі рэсурсамі, дамагаўся сродкаў з *інтэндатуры*², якія прыходзілі не хутка.

Галоўная кватэра палкоўніка была ў прэзідэнтавае Пацынінай, якой здавалася, што і яна бярэ чынны ўдзел ў фармаванні палка, бо бедная шляхта звярталася да яе па заступніцтва, каб прынялі ў шэрагі, хоць гэта зусім не было патрэбна, бо такіх палкоўнік без аніякіх размоваў і не пытаючыся нават прозвішча адсылаў да Рымшы.

Нарэшце ў пэўны вечар палкоўнік паведаміў арганізатару, што заўтра раніцаю ён прыйдзе агледзец *каманду*³. Рымша на досвітку сабраў на пляцы сваіх добраахвотнікаў у старасвецкіх кабатах, капотах і сярмягах; а ва ўсім невялікім мястэчку адразу стала вядома, што будзе вайсковы парад, дык паспаліты люд, які пераважна ў нашых мястэчках складаецца з жыдоў, якіх, аднак жа, аніводнага не было ў шарэнгах, сабраўся цэлым тлумам.

Рымша, расставіўшы сваю каманду ў дзве шарэнгі і скамандаваўшы: “Направа!”, “Налева!”, “Крок наперад!”, “Крок назад!” – што не лёгка было выканаць згодна, стаў пасярэдзіне і закрычаў:

– Увага, полк! Як прыйдзе камандзір (бо вайсковец Рымша не хацеў, каб шляхціца Раецкага называлі палкоўнікам) і запытаецца: “Як маецца, дзеці?”, адказвайце:

¹ Пададзел у кавалерыі; эскадрон.

² Гаспадарчы адзел, службы, якія займаліся забеспячэннем войска.

³ Частка войска, пад камандаваннем якой-небудзь асобы.

“Здароў’я жадаем камандзіру!” Потым – апусціць рукі малым пальцам да бёдраў!

А тым часам у шарэнгах адзін другога штурхалі локцямі і пыталіся: “А што гэта ён кажа?”

Зразумеў Рымша, што слова “бядро” незразумелае для большасці ліцвінаў. Дык сам становіцца перад фронтам, энергічна апускае рукі і крычыць:

– Вось так! Малыя пальцы да клубоў! Не кланяцца нікому, стоячы ў шарэнзе! Не здымаць шапак! Разумеецца цяпер?

А тут, як наперакор, прынамсі, чацвёртая частка навічкоў, мяркуючы, што інструкцыя скончаная, змяніла паставу і, хапаючыся за шапкі ды нізка кланяючыся, адказала:

– Разумеем, дабрадзею!

– Стаяць! Стаяць! – крычыць камендант. – А што ж я вам сказаў?

– А пан сказаў “*не надзімаць*” шапак, – адазваліся тыя, каго ён лаяў.

– Ціха! Зважай! Аніякіх ў шэрагу размоваў! Няхай у вас пярун лясне, калі не разумеецца па-польску! Стаяць проста, вось так!

І зноў выпрастаўся:

– Не кланяцца і не знімаць шапкі! Рукі прыціснуць да клубоў!

Але не было ўжо часу праверыць яшчэ раз гэтыя каманды, бо з Базыльянскае вуліцы ішоў палкоўнік, а за ім – прэзідэнтава Пацыніна са сваімі паннамі.

Палкоўнік, выступіўшы наперад, выгукнуў, як прадказваў Рымша: “Як маецеся, дзеці?” Але няшмат хто памятаў інструкцыю і адказаў: “Жадаем здароў’я камандзіру!” Большасць, схопіўшыся за шапкі, закрычала: “Няхай будзе пахвалёны Хрыстус!” альбо “На векі вякоў. Аман”.

Крычыць Рымша:

– Станавіся! Раўняйся! Зважай! Шапкі на галаву!

Але як накрыеш галаву перад такім вялікім панам?

Палкоўнік, нібыта не зважаючы на неналежныя паводзіны, якія ў хуткім часе выправяцца, і не камандуючы: “Крок наперад!”, “Крок назад!” – пачаў іх аглядаць з фронту. А заўважаючы людзей са сваіх вёсак, якія стаялі ў адной або другой шарэнзе, пытаўся: “А ты, Юрка, што тут робіш? І ты, Яська, тут? А ці не пойдзеце дадому сваю раллю араць? Гля-

ныце, і яны сабраліся на вайну! Ідзіце мне зараз жа дадому!” І больш за дзесятак падобным чынам настрашаных, названых па імёнах са смуткам пакінулі шарэнгі. Закончыўшы на гэтай селекцыі ўвесь свой агляд, палкоўнік на знак развітання прыпадняў *каскетку*, з бронзавым ланцужком, якія насілі вайскоўцы ў той час, і, не маючы адвагі зірнуць у вочы ганарліваму Рымшы, дадаў, каб выказаць сваю павагу:

– Дзякую пану, пан капітан, усё ў парадку, няхай жа іх пан муштруе.

І накіраваўся ў горад.

Рымша быў раз’юшаны, бо апрача засмучэння, якое даў яму новы полк, учынак палкоўніка праняў яго яшчэ большым жахам. Але ён не мог спрацацца з апошнім, бо той не стаў чакаць аніякіх заўвагаў. Рымша пачаў ляяцца:

– А што ж я вам казаў? Сабакі, быдла!

Але тут, не маючы моцы стрываць такое абразы, азва-лася Прэзідэнтава:

– Што ж гэта, пане Ксавэры? Пан войска нам разго-ніць! Мы не на тое іх збіралі, каб іх тут так лаялі. Сорам, пан Ксавэры, бо гэта непрыстойна, і я гэтага ад пана, далібог, ні-колі не спадзявалася.

– А пані што тут робіць? – рэзка запытаўся Рымша. – Гэта полк пані?

– Так, мой, – жвава адказала Прэзідэнтава, – бо і я пак-лала шмат працы і старанняў, каб яго сабраць.

– А калі так, – адказаў Рымша, – дык няхай пані ім і ка-мандуе.

І адпаясаўшы свой *пэндэнт*¹ з палашом, ён раптоўна схопіў шчуплую бабу і, некалькі раз гэтым *пэндэтам* абкру-ціўшы яе, зашпіліў пражку наперадзе так цесна, што яна, не змогшы адразу вызваліцца, пабегла з шабляю, як шалёная, дадому, а за ёю, лемантуючы са страху, яе маладыя выхаван-кі, пад смех паспалітага люду, што пагнаўся за імі; люд – ці то ў Парыжы, ці ў Наваградку – ва ўсім на сябе падобны, ён ляціць за рэчамі, якія яго бавяць.

Мы не будзем завяршаць гэтыя нарысы апісаннем дэ-таляў, як тая шабля ад Прэзідэнтавай зноў перайшла да ар-ганізатара 19 уланскага палка, дададзім толькі, што фарма-ванне палка ішло вельмі нядбала. Пеша, праўда, досыць доб-

¹ Рэмень, перавязь.

ра выконвалі манеўры, але заўсёды не хапала то мундзіраў, то коней, то сёдлаў і г. д.

Шмат хто з наёмных сыноў абывацеляў кватараваў у сваіх прыяцеляў і ў прыватных дамах, аднак жа большая частка займала некалькі асобных двароў, якія былі прызначаны на кашары, дзе, як гэта ў нас называецца, спалі ўпokat, і дзе вялі больш свабоднае жыццё. Тыя пустадомкі, ад няма чаго рабіць, учынялі шмат нявінных свавольстваў, да чаго малады век і розум падбухторвалі. З вялікай колькасці адзін, прынамсі, жарт заслугоўвае на тое, каб яго тут далучыць.

У двары Гнаінскіх, які знаходзіўся насупраць францішканскага кляштару, быў *dépot*¹ аднаго аддзелу, а ў ім месцілася каля трох дзесяткаў маладых людзей, сярод якіх быў нейкі Багушэвіч, юнак з шляхетнае сям’і з Лідскага павету, флегматычнага тэмпераменту, таўсматы; ён вельмі любіў навуку. Анішто пустое яго не цікавіла, і калі іншыя вечарам бавіліся картамі альбо шклянкаю, ён распранаўся, клаўся ў свой ложка ды браў у рукі кніжку, досыць значную колькасць якіх меў з сабою, і чытаў, пакуль не засынаў. А з тае прычыны, што вучоныя, наогул, любяць спаць, дык і ён, як чалавек, што належаў да гэтага класу, не прачынаўся ніколі раней, чым не наробяць ля яго шмат шуму.

З часам ён прывычаіўся і да гэтых невыгодаў так, што крык іншых не хутка яго абуджаў. Меў ён слугу, які чысціў яму адзенне і складаваў у парадку, а прачытаныя кніжкі забіраў у клункі.

Пэўнага ранку прыходзіць аднаму з калегаў – Міхалу Корбуту – ідэя пажартаваць з Багушэвіча. Дык паклікаўшы шарагоўца Янкоўскага, які быў па прафесіі краўцом (і які потым так удасканаліўся за мяжою, як дамскі кравец, што, вярнуўшыся ў Вільню, шмат зарабіў грошай), шапнуў яму, каб завузіў Багушэвічу штаны і мундзір, хутка сфастрыгаваўшы швы па баках. Янкоўскі, таксама малады хлопец, выканаў той план з надзвычайнаю хуткасцю і паклаў вопратку на сваім месцы. Калі гэта зрабілі, дык пра ідэю адразу расказалі іншым калегам, каб пераконваць Багушэвіча, што ён апух, не націскаючы, аднак жа, на яго занадта моцна, пакуль сам у тым не упэўніцца. І дамовіўшыся, у адпаведнасці з гэтым

¹ Асяродак (фр. *dépôts* – дэпо).

планам, самі ўдаваць сонных, штурханулі Багушэвіча, каб ён прачнуўся.

Багушэвіч, першы раз у сваім жыцці прачнуўшыся, як яму здавалася, вельмі рана, помсцячы за даўнейшыя жарты і турботы, пачаў будзіць іншых, каб уставалі, і кожны абуджаны, нібы спрасонку, праклінаў Багушэвіча, што іх непакоіць, але адзін за другім, як бы нехаця падняўшы на яго вочы, крычалі:

– Што з табою, Богуш? – Бо гэтак яго коратка называлі. – Як ты апух!

І зноў клаліся спаць.

Багушэвіч, якога ўжо столькі разоў раней падманвалі, лічыў гэта за жарт і не верыў гэтаму, бо адчуваў сябе як найлепей. Аднак жа гэтая агульная думка наконт ягонае азызлае тушы, выказаная людзьмі, якія толькі што прачыналіся, а таму, як яму здавалася, не дамовіліся паміж сабою, крыху яго занепакоіла; сціхлі галасы, ён супакоіўся на момант, але заснуць ужо не мог; праз нейкую хвіліну гукнуў лёкая, каб даваў яму апранацца.

Той, не ведаючы нічога пра змову, у прастаце душы, падстаўляе яму, як гэта называлася ў той час, панталоны, але нага толькі да паловы ўлазіць, а далей не ідзе.

– Што гэта такое, Янку, – закрываў спалоханы Багушэвіч. – Ці я не апух?

– Здаецца, што не, пане, – адказвае лёкай.

– Але тут усе кажуць, што я апух, – адзваецца пан.

– Здаецца, што нешта падобнае ёсць, пане, бо чаму ж бы нага не лезла ў тыя самыя панталоны, якія пану ўчора так добра пасавалі?

– Пакажы мне, ці гэта не чужыя?

А пабачыўшы на падкладцы ўласнаю рукою напісанае сваё імя і прозвішча, упаў на ложак і абліўся потам.

Лёкай, які быў моцна прывязаны да свайго пана, трымаючы ў руках тыя няшчасныя порткі, не спускаў з яго вачэй. Урэшце устрыжаны пан жаласна закрываў:

– Янку, я захварэў, кінь тое, што трымаеш у руках, і бяжы па доктара.

Што ён не трацячы часу і выканаў.

Усю тую размову чулі, нібыта сонныя, маладыя свавольнікі і толькі тады адзін за другім, нібы абуджаючыся, пытаюцца:

– Што з табою, Богуш?

Але Багушэвіч ні слова не адказваў ім на гэта, толькі цяжка ўздыхаў.

– Што з табою, Богуш?” – паўтараюць яны пытанне, аж нарэшце ён зморана адазваўся са смуткам:

– Ці ж вы не бачыце, што я захварэў?

– Які ты там хворы! – кажуць іншыя. – Аб’ёўся ўчора, а сёння на муштру ісці не хочаш!

На гэты заклід Богуш не адказаў.

А тут і доктара прывёў запыханы лёкай. Той, наблізіўшыся да пацыента, пытаецца ў яго паважна:

– Што з панам такое?

Багушэвіч адказвае:

– Я сам не ведаю, але мне здаецца, што гэта вадзянка.

– Хто гэта пану сказаў? – пытаецца доктар.

А ён яму на гэта:

– Навошта пытацца пра тое, што відаць.

Доктар пытаецца, ці баліць яму што. Маркотны Багушэвіч адказвае, што нічога.

Доктар лічыць яму пульс, пульс – добры. Дык пытаецца яго зноў:

– Што ж дало повад думаць, што гэта вадзянка? Ці не саснілася яму гэта?

– Дзе там саснілася! – адказвае Богуш. – Дык жа ногі так апухлі, што не лезуць у штаны.

– Пакажы ж мне, пан, свае ногі.

Богуш, асцярожна адхіліўшы коўдру, выстаўляе сваю мясістую лытку. А тут ужо ўсе калегі абступілі ложак пацыента і пераконваюць, што Богуш прыкідваецца. Доктар паціскаў пальцам у нагу і кажа, што цела здаровае, а Богуш сцвярджае іншае.

Тым часам Янкоўскі, уціснуўшыся паміж гледачамі, выцягнуў нітку з аднае і другое калашыны і паклаў порткі на ранейшае месца. Доктар, раззлаваны такой кансультацыяй, кажа:

– Хто пана ўпаўнаважыў тэрмінова падымаць мяне і весці суды, калі не было прычыны?

Багушэвіч тлумачыць, што ён апух і што ягонныя ногі не лезуць у штаны.

Доктара заяўляе, што хацеў бы гэта пабачыць, а пацыент стаіць на сваім, што і спрабаваць няма чаго, бо ён упэўне-

ны ў сваёй апухласці. Нарэшце, каб пераканаць доктара ў факце, кліча Янку:

– Падай порткі!

Янка зноў іх падставіў яму, але – О! дзіва! – улезлі ў іх ногі без аніякае цяжкасці. Богуш крычыць:

– Янку, што гэта такое?

Янка адказвае:

– Я не ведаю, пане.

– Аднак жа ногі раней не лезлі?

– Не лезлі, пане.

Доктар, страціўшы цяргенне кажа:

– Пане, пан з мяне пажартаваў, а я ў пана не заслужыў на гэта. Дык заяўляю пану, што буду скардзіцца на яго палкоўніку.

Калегі бяруць на сябе ролю пасярэднікаў і націскаюць на Багушэвіча, каб заплаціў доктару і захаваў сакрэт. Богуш, які не мог зразумець, што з ім сталася, дастаў дукат, упіхнуў доктару ў руку і, калі той адыходзіў, самым пераканаўчым чынам яго запэўніў, што гадзіну таму насамрэч быў апухлы.

Пасля таго, як доктар выйшаў, – калегі ў смех і сцвярджаюць, што Богушу апрыкла ўжо вайсковая служба і ён хоча вызваліцца ад яе, выдумаўшы сабе хваробу. Але той, засмучаны, не адказвае, спяшаецца з туалета, каб як хутчэй пазбыцца калегаў. Моўчкі памыўшыся і выцершыся, ён нападзёла кліча Янку, каб падаваў яму мундзір. Янак падае мундзір, але, ўздзеўшы, той не хоча зашпіляцца ні якім спосабам. Дык Богуш крычыць:

– Янку! Што тут за халера?

Янак, як звычайна, адказвае:

– Не ведаю, пане.

Але цяпер ужо, узяўшыся той мундзір уважліва разглядаць, абодва разам выкрылі нітку-фастрыгоўку, што звужала шво на плячах. Толькі цяпер раз’ясніўся твар Богуша, пачаў ён смяяцца разам з іншымі, бо не быў запальчывы, і кіраваўся больш непакоем пра ўласнае здароўе, каб мог служыць Айчыне, чым якою помстаю.

І вось у пачатку кастрычніка нечаканая вестка, што расійскі генерал Чапліц¹, які быў у авангардзе арміі Чычагава², што ішла з Турцыі, напаўшы на Слонім, захапіў такі ж самы новы полк, які называўся імператарскай гвардыяй і фармаваўся пад кіраўніцтвам Канопкі³, нагнала такога страху, што 19 полк уланаў, сеўшы на коней, якія змог за хуткі час знайсці, хутка пакінуў свой бівак і стаў на баявой лініі, што яму значна больш было да твару, бо ў полі паказалі мужнасць⁴; а праз два гады шмат хто з тае самае моладзі, ужо ў чыне афіцэраў, пасля завяршэння вайны, вярнуўся дадому аздоблены крыжамі. Між імі быў і Багушэвіч, бо даказаў пры нагодзе, што мог быць мужны, і яго любілі ўсе калегі.

Страпчы Матовіч не пакідаў увесь час горад і ў сваім фальварку на прадмесці займаўся гаспадаркаю, нібы гэта было ў самую спакойную пару. А калі завітвалі якія марадзёры, дык ён, не трацячы адвагі, апранаў свой мундзір *страпчага* і адпаведную шапку, на пояс падвешваў шаблю і такі галас падымаў на іх па-польску, што тыя, не ў стане зразумець значэння гэтага мундзіру і, думаючы, што гэта вельмі важны ўрадовец, уцякалі з дому, задаволеныя, што не загадаў іх схіпць і расстраляць.

А з тае прычыны, што французскае войска вярталася, адступаючы, іншым трактам, дык гэтая катастрофа мала кранула Наваградак і яго наваколлі. Самым важным, можна сказаць, здарэннем было з'яўленне расійскага генерала Тучкова ў Нясвіжы, які, здаецца, меў за місію адно рабаўніцтва нясвіжскага скарбу і абывацеляў, якія жылі ў радыусе некалькіх міл, пра што мы коратка гаварылі вышэй.

¹ 19 кастрычніка 1812 г. у баі пад Слонімам генералам Я. Чапліцам быў разбіты 3 гвардзейскі полк генерала Я. Канопкі. У палон трапіў сам Я. Канопка, 13 афіцэраў і больш за 250 жаўнераў.

² Павел Чычагаў (1765–1849), генерал, галоўнакамандуючы Дунайскай арміяй, удзельнік вайны 1812 г.

³ Ян Канопка (1775 ці 1777–1815), генерал брыгады. Нарадзіўся ў Скалдычах Слоніма. Удзельнічаў у паўстанні Т. Касцюшкі. Прызначаны Напалеонам 5.07.1812 г. камандзірам 3 палка літоўскае гвардыі. Пасля разгрому палка пад Слонімам, сасланы ў Херсон. Пасля вайны вызвалены і прызначаны камандзірам 1 брыгады ўланаў Каралеўства Польскага.

⁴ Фармаванне 19 уланскага палка было завершана ў другой палове кастрычніка, напярэдадні адступлення Вялікае Арміі. 26–29 лістапада 1812 г. наваградцы прыкрывалі пераправу Напалеона праз Беразіну, пасля абаранялі Вільню і Гамбург.

У надзвычай суровую зіму хваробы больш, чым мінулая вайна панішчылі людзей. Званы распачным голасам абвяшчалі пра няспынныя пахаванні. І смутны гэты раздзел мы лічым за адпаведнае закончыць тэкстам з надмагілля, якое ксёндз пробашч паставіў у Дзевянтковічах¹ і на якім пасля таго, як выбілі на аграмадным камяні імёны ўсіх памерлых у тым годзе парафіянаў і пасля слоў, што гэта ён іх памяць тым надмагіллем ушанаваў, пабожны каплан змясціў такі верш:

За авечкамі сваімі
Пастыр іх у землю ляжа;
Дай таму здароўе, Божа,
Хто нам “Wieczny rokój” скажа.

¹ Магчыма, у Слоніўскім павеце.

Раздзел XXV

ЯК АБЫХОДЗІЛІСЯ ЛІЦВІНЫ З ФРАНЦУЗАМІ, ЯКІЯ ЗАСТАЛІСЯ

1813 год мінуўся ў смутку і неспакоі. Вялікая колькасць братоў, сваякоў і сыноў абывацеляў, якія ўступілі ў мінулым годзе ў польскае войска, пакінула край, не падаючы пра сябе ні адкуль вестак. Страшныя ўказы пагражалі суроваю адказнасцю тым, хто даваў тулягам, што засталіся з французскага войска, якую-небудзь дапамогу; а тут, як на няшчасце, вялікая колькасць апынулася тых, што прасілі паратунку; іх ужо сама літасць не дазваляла больш пераследаць, нягледзячы на тое, што між імі маглі быць і такія, што нядаўна яшчэ, у асяпенні нішчылі па-непрямцельску гэты край і нават не думалі пра тое, што могуць калі-небудзь прасіць у нас ратунку. Літасцівы характар, так характэрны ліцвінам і ўсёй Польшчы, яшчэ больш узмацняла думка, што і з нашымі землякамі, крэўнымі альбо дзецямі дзесьці ў чужой зямлі тое самае магло здарыцца. Ужо стаць тулягаю – вялікае няшчасце, а што ўжо калі пераслед яго гоніць?

Таму, не зважаючы на страшную пагрозу, не знайшлося на Літве такіх, хто б адпіхнуў беднага тулягу, да якое бы ён нацыі не належаў. А калі здараўся калі-небудзь у якой-небудзь вёсцы, што была раней абрабаваная і знішчаная чужаземным войскам, па чымсьці падбухторванні нейкі гвалт альбо здзек з чалавека якога-небудзь народу, што шукаў прытулку, дык чутка пра тое жахам і абурэннем усіх праймала. І калі ў сваю чаргу на такую вёску нападалі хваробы, дык ніхто не ішоў ратаваць яе; нябожчыкаў не шкадавалі, лічачы гэтае бедства справядлівым Божым пакараннем. І такое было ўсеагульнае меркаванне: калі хто з няшчасным абышоўся без літасці, дык ён і сам не заслугоўвае ні ў пачцівых людзей, ні ў Неба на літасць; у час хваробы, што лютавала, ён абавязкова мусіў памерці, і прыводзілі гэтаму доказы.

Тут, як довад чалавечнасці, мы мусім запісаць, што ў нашым тагачасным доме хаваліся трое бедных французаў, якім казак Пракуда, што быў у нас на пастоі, насіў есці; ён хадзіў да іх пагаманіць са сваёю люлькаю, частаваў іх най-лепшым тытунём, які наўмысна набываў для іх, і заўсёды даводзіў, што гэта былі тры пераапрапанутыя генералы; падчас растання ён даў ім па рублю, і сакрэту ніколі не выдаў. Урэшце, у 1814 годзе маніфест, падпісаны царом Аляксандрам і аб'яўлены з амбонаў па касцёлах, здымаючы страх з абывацеляў, дазволіў тым няшчасным тулягам выйсці са схованак і, адзначыўшыся ў найбліжэйшай паліцэйскай управе, вяртацца да сваіх дамоў альбо заставацца ў краі, калі катораму падабалася.

Астатняе палажэнне маніфеста сталася прычынаю таго, што не ўсе заявілі пра жаданне вярнуцца ў Францыю, якая пасля паражэння Напалеона не была ўжо для іх надта прывабная. Шмат іх засталася на Літве, стаўшы настаўнікамі французскае мовы ці то ў прыватных дамах, ці то ў школах, а таксама камердынерамі, лёкаямі, настаўнікамі фехтавання, танцаў і г. д.

Раздзел XXVI

БАГУСЯ ЎЖО ГАТОВАЯ ПАННА. БЛУКАННЕ Ў ЗАВЕІ

Багуся, пра якую мы так даўно не мелі магчымасці напісаць, пасля заканчэння свецкай адукацыі ў пані прэзідэнтавай Пацынінай і пасля таго, як спыніліся вайсковыя перамяшчэнні, ужо ў канцы мінулага году вярнулася ў бацькоўскі дом. Дзяўчына так змянілася, што, сапраўды, не пазнаць! Твар чароўны, постаць зграбная, сама добрая, бяскрыўдная, чулая і прыгожая, як анёл, дагаджала ва ўсім бацькам, здаецца, што толькі пра тое і думала, каб ім што раз больш падабацца і ніколі больш не разлучацца з імі. Бацька ёю ганарыўся, маці дзялілася з ёю сваімі думкамі, як з адзінай ў свеце сяброўкаю, вучыла яе сакрэтам хатняе аптэчкі і сталовых прыпраў, якія праславілі дом Войскіх па ўсім наваколлі. А пані Кукевічова, якая была ўжо ў гадах і часта хварэла, як гляне на яе, аж плача ад радасці і здзіўлення, што з тае дробнае Багусі гэткая прыгожая вырасла панна Багуміла.

У такіх вось клопатах міналася зіма. Багуся са сваёю маці толькі некалькі дамоў па суседству наведала, і паўсюль яе міла віталі і захапляліся ёю. Бацька сумаваў, калі яе не было дома, аднак хацеў паказаць яе ўсім, каб пахваліцца, што мае такую мілую і прыгожую дачку. І яму ўсё часцей прыходзіла ў галаву, каб яе маглі пабачыць вялебная *ксенія* ды тыя пачцівыя манахі з Нясвіжа.

Дык нібы неахвотна каза Войскі жонцы:

– Маё сэрца! Дзяўчына тут здзічэе, добра было б, каб Веспані паехала з ёю на Грамнічны фэст Прачыстае Панны¹ ў Нясвіжы. Гэта фэст паненак бенедыктынак, дык адведаеце і вялебную *ксені*, нашу старую прыяцельку, якая з такою цікавасцю распытвае пра Багусю.

¹ У каталіцкім касцёле 2 лютага адзначаецца свята Ахвяравання Пана, якое яшчэ называюць святам Маці Божае Грамнічнае, ці Грамніцамі.

– Добра, каханы мужу! – адказала Войская. – Ахвотна гэта зраблю, калі гэта табе падабаецца, але ж звярні ўвагу: зі-ма суровая, і кажуць, што ў лясках шмат ваўкоў.

– Што ж гэта табе, Васпані, прыходзіць у галаву? Зімы мы ўсё ж не пераробім, але маем крытыя сані ды футры; а што да ваўкоў, дык паспрачаўся б з Вашэцый: за ўсё жыццё ты аніводнага жывога не бачыла.

– Гэта праўда, – адказала Войская, – што я іх не бачыла, і, дай Божа, не бачыць іх ніколі, але хіба людзі пра іх не гавораць?

– Ат! Што там зважаць на людскія абгаворы, – адазваўся Войскі. – Людзі заўсёды людзі, як каго возьмуць на языкі, дык Бог ведае, што з яго зробіць. Байкі пра ваўкоў правяць тыя, хто таксама, як Вашэць, воўка ніколі ў вочы не бачылі; а тыя, што бачылі, ведаюць, што ваўкі ад чалавека ўцякаюць. Зрэшты, ты, ясачка, і Багуся не авечкі, каб вас ваўкі з’елі. От, не ўпірайся толькі, а едзьце ў імя Божае; хіба ж бы я вам радзіў, каб сапраўды была нейкая небяспека?

– Ну, дык досыць пра гэта, каханы мужу, – адказала Войская. – Зраблю, што загадваеш, калі табе гэта падабаецца, ведаеш жа, аднак, што ніколі з табою не спрачаюся. Але заўваж толькі, што часу мала, ці не лепш было б адкласці на пазней?

– Вось і другая прычына, а калі без аніякае прычыны: уся справа ў тым, што ты заседзелася і не хочаш рушыць з дому. Часу чатыры дні наперадзе, каб выбраліся на Божую службу. Пакажыся таксама і ты, Вашэць, ясачка мая, у свеце, іначай людзі, што абгаварылі перад табою ваўка, абгавораць мяне перад кім іншым, што не выпускаю вас з дому.

– Ну, што ж ужо рабіць, – адказала Войская. – Будзе, як жадаеш, толькі скажы Гжэсю, каб не сыпаў шмат *аброку*¹ коням перад выездам, каб не панеслі ў дарозе!

Засмяяўся Войскі з такога спосабу прадухілення небяспекі і сказаў:

– Не панясуць, не панясуць!

Дык вась 2 лютага, на які заўсёды выпадае свята Прачыстае Панны Грамнічнае, яшчэ да трэціх пеўняў (бо ў нас на Літве певень – найлепшы гадзіннік), Гжэсь, адвечны фурман панства Войскіх, перш запрог коней у *буду*, зрабіў перад

¹ Корм, звычайна авёс.

імі канцом пугі крыж на снезе, сеў на козлы, акруціў ногі *гунькаю*, паправіў шапку і пад'ехаў пад ганак. Пані Войская ў лісіным футры з надзетым на галаву каптуром і Багуся ў больш лёгкім футрачку з марское выдры селі на свае месцы; пад ногі ім былі пакладзеныя дзве заткнутыя коркам гліняныя біклажкі з гарачаю вадою, агарнулі ўсё гэта сукном, падшытым воўчым футрам, і тады толькі Войскі азваўся:

– З Богам!

А Гжэсь выгукнуў:

– В'ю-ха!

І коні, пырхаючы, рушылі, а пані Войская пачала праз нейкую хвіліну:

– “Пачніце вусны мае хваліць Святую Панну, пачніце апавядаць пра культ Яе таямнічы...”, што перапынялася толькі воклічамі: – Гжэсю, паволі! Гжэсю, не выверні! і г. д. – А коні усё хутчэй, на рысь пераходзяць, бо холадна, а дарога гладкая; так, што ў канцы *ватывы* спыніліся ў Нясвіжы.

Калі паведамлі вялебнай *ксені*, што Войская з дачкою ўжо ў касцёле і што коней адаслалі да кляштарнае стайні, дык яна была гэтым вельмі задаволеная, спадзеючыся, прынамсі, пасля *Сутты*¹ пабачыць Багусю. Але калі тая хвіліна прыйшла, і яна сапраўды яе ўбачыла, дык так моцна была ўражаная ёю, што ў час звычайнага ў нас цырыманіялу прывітання амаль што прыняла яе за незнаёмую, а потым са здзіўленнем усклікнула:

– Не можа быць! Гэта Багуся?

– А так, – вялебная матка.

– Ах! Якая вырасла з яе прыгожая дзяўчына! – Ды далей хваліць і здзіўляцца. А тыя пахвалы і здзіўленні, доўжачыся колькі гадзін і аднаўляючыся са з'яўленнем кожнае пасабку манашкі, якія памяталі колішні нядоўгі побыт Багусі ў кляштары альбо якія толькі пра яго пазней пачулі, так Багусю, што ўвесь час чырванела, знудзілі і замучылі, што яна, ператрываўшы ўвесь гэты час як катаванне, страціла цяжар і шагнула матцы, што ўжо час вяртацца дадому, бо бацька будзе непакоіцца, і трэба прыспешыць выезд, бо дарога далёкая.

¹ Тут: у каталіцкім касцёле ўрачыстая імша з казаннем, якая адпраўляецца ў нядзелю і святы.

Калі так зрабілі, і Багуся з матуляй, пакідаючы Нясвіж, выехалі ўжо за горад, яна азвалася да маці, што шаптала: “Хто пад апекаю застаецца...”:

– Ах, мама, якія ж манашкі нудныя!

А маці на гэта:

– Што з табой, Багуся! Яны былі такія добрыя да цябе!

– Праўда, мама, што добрыя, але ж і дабрыня, калі прайдзе межы, такая нясмачная, як *лукрыца*¹. Як быццам бы не было пра нешта іншае пагаварыць, толькі ўвесь час пра мяне ды пра мяне.

Маці, палюбуючыся граху абгавору, адказала абыхава:

– Капрызіш, Багусю! – І пачала ізноў шаптаць пацеры, якія перапыняліся воклічамі: – Не выверні, Гжэсю!

Тым часам Войскі, які застаўся дома адзін, хваляваўся ўсё больш і больш; а калі сонца ўжо зайшло і вецер спакаяла пачаў замятаць дарогу, Войскі, дапускаючы няшчасныя выпадкі, якія непакоілі ягоныя думкі, пашкадаваў, што не паслухаў парады жонкі і не адклаў гэты выезд на пазней. І думка за думкаю, якія лезлі ў галаву, сталі яго абвінаваўцамі, што ўласна не хвала Божая, а толькі марнае жаданне пахваліцца дачкою перад вялебнаю *ксені*, якую заўсёды асабліва шанававу, былі прычынаю гэтае выправы; дык сама сабою напрашвалася выснова, што вынікам гэтага будзе нейкае няшчасце.

Пакуль дарога ішла лесам, было яшчэ сям-так, але на полі сітуацыя цалкам змянілася. Вецер, усё больш і больш сыплючы снегам у вочы падарожных, не дазваляў Гжэсю добра прыгледзецца да шляху, дык ён не заўважыў месца, дзе павінен быў павярнуць направа. І толькі ад’ехаўшы ад таго месца кавалак дарогі, ён заўважыў сваю памылку, а каб сваіх паняў не палохаць, павярнуў коней направа, але яны, праз хвіліну трапіўшы па чэрава ў снег, перапалохалі Войску, якая пачала крычаць на ўвесь голас:

– Ах, Гжэсю! Божа літасцівы, што гэта такое?

Чым больш Еймосць крычала, тым больш Гжэсь, жадаючы выбавіцца з клопату і выбрацца на правільную дарогу, пра якую ведаў дакладна, што яна павінна знаходзіцца дзесь-

¹ Расліна, з караня якое атрымліваюць салодкую субстанцыю. Салодкі як лукрыца – прытарны, надакучлівы.

ці паблізу, паганяў коней, а тыя, рвучыся з усяе сілы, незаў-
важна яе мінулі, і яго, як кажуць, апанавала распач.

Гэта няшчасце – блукаць зімою ў завею! Я не зычыў бы
нікому зазнаць гэта.

Гжэсь, гонячы коней то направа, то налева, ехаў змей-
каю, што закручвалася ў кола, а калі яе галава злучылася з
хвастом, дык Гжэсь, думаючы, што выбраўся, нарэшце, на
патрэбны тракт, ездзіў па коле, не маючы шанцаў даехаць
калі-небудзь да канца.

Войскі, устрыжаны доўгім чаканнем, высылае конна-
га пасланца і загадвае ехаць гасцінцам у бок Нясвіжа, каб
распытаць пра паняў у крытых санках на конях у яблыкi, ці
не бачылі іх. Але той, даведаўшыся ў першай на тракце карч-
ме, што яны праехалі гэтаю дарогаю ўжо некалькі гадзін та-
му, бо вупраж Войскага ведалі, здагадаўся, што пані дзесьці
паблізу мусяць блукаць, дык павярнуў назад, мяркуючы, што
альбо знойдзе іх ужо дома, альбо пастараецца пра больш
дзейсны для іх паратунак.

Пан Войскі, якому паведамілі пра гэта, выпраўляе ў
заснежаныя палеткі ўсіх сваіх людзей, з такою колькасцю за-
паленых ліхтароў, якую можна было знайсці ў доме, каб шу-
калі гэткіх дарагіх яму асобаў, абяцаючы ўзнагароду таму,
хто іх знойдзе; а таму, хто вырушыў у бок плябаніі, даў цы-
дулку для ксяндза-пробашча, тлумачачы яму свой клопат і
просячы, каб загадаў званіць, хоць гэта была ноч, ва ўсе кас-
цельныя званы, мяркуючы, што гэта можа быць самы лепшы
спосаб: калі заблуканыя пачуюць той голас, дык пэўна ж тра-
пяць да плябаніі, адкуль ужо дадому лёгка змогуць дабрацца.
Як аказалася, гэта была выдатная ідэя. Бо ліхтары, што част-
кова пагаслі, а часткова яшчэ свяціліся, былі прынятыя са-
мім Гжэсем за ваўчыныя вочы, не заахвочвалі яго набліжаць-
ца, але, наадварот, пераканаўча радзілі аддаляцца ад іх; а
вось голас званоў, паказваючы месца, дзе жылі людзі, натх-
ніў яго накіравацца ў той бок; туды, пад званіцу, прадзіраю-
чыся праз канавы і сумёты, ён і трапіў. А людзі, якія званілі,
заўважыўшы падарожных і ўпэўніўшыся, што мэта дасягну-
тая, з задавальненнем правялі іх да маёнтка, дзе ашчасліўле-
ны Войскі загадаў іх пачаставаць і даў па колькі злотых. А по-
тым нават стварыў асаблівую *фундацыю*, каб там заўсёды ў
завею званілі дзеля выратавання тых, хто заблукан.

Ужо ў тую ноч не было іншых размоваў, як толькі пра завею, клопаты і няшчасці, якія іх напаткалі. Гжэсь, у душы зняважаны, што ён, стары і такі дасведчаны фурман, блудзіў так блізка каля маёнтка, выдумвае звышнатуральныя прычыны і робіць выснову, што нельга выбірацца ў дарогу, калі перад коньмі нехта пяройдзе з пустымі вёдрамі альбо калі заяц перабяжыць. Бо яго на выездзе з Нясвіжа, уласна, падобныя выпадкі напаткалі: бачыў і кабету з пустымі вёдрамі, якая ішла па ваду, і адразу за горадам зайца, што перабег яму дарогу.

Далей ён апавядае цікаўнай чэлядзі, як зграя ваўкоў з зіхатлівымі вачыма наблізілася да яго, як ён манеўраваў, каб іх абмінуць; а калі не менш як шэсцьдзесят акружылі сані і пачалі рваць коней за храпы, дык ён аднаго так моцна выцяў пугаю, што перабіў яго напалам, не робячы аніякага шуму, каб не перапалохаць паняў. І толькі калі галодныя драпежнікі кінуліся на рассечанага воўка, каб яго зжэрці, ён, карыстаючыся хвілінаю, пагнаў сваіх коней і апынуўся ля званіцы.

Стары пастух Юрка заўважыў:

— Ці не дваілася Вашэці, пане Гжэгаж, у вачах, і ці не прынялі вы мой ліхтар, які доўга гарэў, за ваўчыныя вочы? Бо мы, як аказваецца, былі ў тым баку, дзе вы блукалі, але ж мы не бачылі аніводнага воўка.

Сумеўся крыху Гжэгаж на такія словы, але хутка знайшоўся і адказаў:

— Думаю, што ты ваўкоў не бачыў, бо каб іх пабачыў, як я іх бачыў, дык задзьмуў бы свой ліхтар і, пэўна б, дадому са страху не трапіў.

Толькі назаўтра пан Войскі, упэўніўшыся, што апроч тымчасовых турботаў ніякага іншага большага няшчасця не здарылася і што жонка і дачка пачуваліся добра, пачаў распытваць, як іх манашкі прынялі, і што Багусі казалі?

Апошняя адказала:

— Былі з намі надзвычай ветлівыя, але, калі дазволіш, ойча, каб была шчырая, дык скажу, што яны так мяне знудзілі, што я канчаткова вырашыла не паказвацца больш ніколі ў тым месцы, дзе мяне ведалі дзіцём.

— Чаму гэта? — ускрыкнуў здзіўлены Войскі.

— А таму, мой ойча, — адказала Багуся, — што ўвесь час, пакуль мы там былі, яны не гаварылі ні пра што іншае, толь-

кі пра мяне і пра мяне, быццам бы я была нейкім монстрам, ці то ў дзяцінстве, ці то зараз!

– Я не разумею цябе, каханае дзіцятка, ці ж яны цябе не хвалілі?

– Так, хвалілі, мой ойча, аж занадта; і не за што іншае, як толькі за тое, што я вырасла, быццам бы ў гэтым была мая нейкая заслуга, альбо я, паводле іх пераканання, нічым іншым быць не павінная, як толькі карліцаю. Не, не, мой ойча, падобныя пахвалы мяне нудзяць і мучаць. Калі кахаш мяне, мой ойча, не выстаўляй мяне перад светам як акторку на сцэне; мушу спакойна ўвайсці ў таварыства, не звяртаючы на сябе так многа ўвагі, бо мне здаецца, што ўсе вочы на мяне глядзяць, а гэта мяне бянтэжыць і робіць няскладнаю.

– Але ж ты не такая, – адазваўся бацька, цалуючы яе ў лоб. – Калі цябе гэта засмучае, я не зраблю табе больш такое прыкрасці.

З таго часу Багуся свабодна займалася хатняю гаспадаркаю і была шчаслівая; а калі госці, якія наведваліся, пачыналі захапляцца яе прыгажосцю, дык бацька пераводзіў размову на што іншае, каб аберагчы яе ад непатрэбнае чырвані. Калі яна сядзела ля кроснаў, пралятаў часам ў люстэрку яе думак нейкі ўспамін пра *рэду*ту ў Камінскага альбо пра якога-небудзь рыцара ў мундзіры, тады яна нават чырванела; але думкам цяжка нешта рэкамендаваць, яны прыходзяць самі без запрашэння.

Раздзел XXVII

СВЯНЦОНАЕ НА ЛІТВЕ. ПАХОДЖАННЕ БАБАК

Так мінуў *карнавал*¹ і скончыўся вялікі пост, а ўжо тут як тут на парозе Вялікдзень, на які Багуся мелася падрыхтаваць першае *святцонае*². А гэта не малы клопат! Бо на Літве паненцы можна памыліцца ў такце музыкі альбо танца, але нельга памыліцца ў выкананні рэцэптаў *бабак*³ і вяндліны, а рэцэпты не такія лёгка, як гэта здаецца, бо найменшая драбязя, зробленая не так, псуе ўсё. А калі каторая з нашых чытачак гэтаму не верыць, дык няхай на Літве зробіць *бабку* паводле рэцэптаў парызскіх альбо лонданскіх пекараў, то запэўніць сабе бессмяротнасць у прыказцы, як запэўніў яе сабе *Заблоцкі*⁴ ці *пані Каўнацкая*.

Што ж толькі, мой Божа, тыя *караняжы*⁵ на ліцвінаў не нагаворваюць, сцвярджаючы, што да іх саміх трэба ехаць па розум, а на Літву па грошы. А тут аказваецца, што калі наш Ягайла ажаніўся з Ядвігаю з Кароны, дык яму было сорамна, што яго жонка не мае чым прыняць гасцей у сябе, бо ў яе – ні аптэчкі, ні вяндліны. Дык вось, агледзеўшыся крыху ў доме, кароль Ягайла зразумеў, што ад нязручнасці гэтае інакш не пазбавішся, як толькі падгаварыўшы Ядвігу паехаць на Літву пад маркай хрышчэння паганцаў, да чаго яна, як кабета, мела надзвычайную слабасць, а па-сутнасці, каб паказаць сваёй жонцы, якія там былі гаспадыні.

¹ Перыяд ад Трох Каралёў да Вялікага Паста. У час карнавалу ладзіліся забавы, балі і г. д.

² Традыцыйныя велікодныя стравы, пасвечаныя ў Вялікую Суботу; таксама – святочныя велікодныя сняданак.

³ Пірагі, звычайна ў форме сажка.

⁴ Маецца на ўвазе прыказка “*зарабіў, як Заблоцкі на мыле*”, г. зн. кепска павесці справы; страціць.

⁵ Г. зн. жыхары Кароны – польскае часткі Рэчы Паспалітай.

Дык калі ў 1387 годзе на *Папялец*¹, паводле *караняжскага* календара, бо ліцвіны яшчэ *Папяльца* не ведалі, пачцівы Уладзіслаў Ягайла са сваёю маладою прыгожаю Ядвігаю прыехаў у Вільню², а не было ў той час ані кавы, ані гарбаты ва ўжытку. Звычайна ў Кароне *поліўка* піўная з сырам і грэнкамі займала тое месца, а на Літве ўжо было сёе-тое лепшае, каб прыняць каралеву. Пані Карыбутава, братавая Караля, княгіня Наваградская, прыйшла да яе раніцаю ў шыкоўным, хатняе работы *пудэрмане*³ і загадала ўнесці за сабою на срэбным падносе ў залатах кубках *поліўку* з ковенскага мёду, прыпраўленую жаўткамі свежых яйкаў і рознымі каранямі, а да яе – сухарыкі і печыва, якое сама зрабіла.

Маладая Ядвіга, адказваючы на ласкавасць ліцвінкі прыроджаная ветлівасцю, у якой *караняжы* да гэтага часу нікому не даюць сябе апырэдзіць, сеўшы за сняданак, не ведала, як гэта зрабіць, бо лыжак на сталі не было, а без лыжак піўную *поліўку* ў Кракаве не елі. Кароль, убачыўшы ейны клопат, папрасіў Карыбутаву, каб і яна села за стол ды паказала каралеве прыклад, як трэба есці. Пана Карыбутова, думаючы, што каралева яе падазрае, ці няма ў ежы атруты, доўга не адмаўляючыся, села за стол і, памачаўшы кавалак печыва ў *поліўку*, пачала снедаць, нахіляючы залаты кубак, які трымала за абедзве ручкі даматканаю, з літоўскага льну, сурвэткаю, вышытаю *ўрыанскім*⁴ жомчугам.

Каралева, паглядзеўшы на гэта, падумала сабе: “Трэба ёй гэта дараваць і зрабіць гэтаксама, бо ліцвіны яшчэ паганцы, а таму дзікуны”. Але калі тым самым спосабам яна пакаштавала тае *поліўкі* з кубка, які быў прызначаны для яе, дык пачалі пазіраць: каралева на печыва, а кароль, шчаслівы, што справіў жонцы такую прыемнасць, на каралеву; а потым азваўся да яе напалову жартам, напалову трыумфуючы:

¹ Першы дзень Вялікага Паста, калі святар пасыпае вернікам галовы попелам.

² Гл.: Łukasz Gołębiowski. Panowanie Władysława Jagiełły. T. I. S. 424. (Заўвага І. Яцкоўскага).

³ У “Пане Тадэвушы” А. Міцкевіча слова ўжываецца ў двух значэннях: 1. Штодзённая рабочая вопратка, плашч ад пылу; 2. Адмысловы кавалак тканіны, які накідалі на плечы падчас прычэсвання і пудравання. Тут: верхняя вопратка, якая завязвалася пад шыю і не мела рукавоў.

⁴ Шарападобны наватвор, які ўзнікае вакол іншароднага цела на ўнутранай паверхні ракавіны малюскаў. Яго атрымлівалі ў адмысловых умовах.

– А што, каханая, няма ў нас такіх прысмакаў у Кракаве?

А яна з захапленнем усклікнула:

– Ой, *ба! ба!*¹ Каб жа мы гэта мелі!

І ў працяг размовы сказала княгіні Карыбутавай:

– А якое ж вы незвычайнае піва маеце!

Княгіня Наваградская, якая ў той час не ведала яшчэ ані слова па-польску, пакланілася каралеве, не ведаючы, што адказаць; застаўся ў яе ў памяці толькі той выклічнік “Ба! Ба!”, і ад таго паходзіць назва *бабы*, якую пазней пяшчотна перайменавалі ў *бабку*.

А кароль, смеючыся, дадаў:

– Але гэта не піва, гэта – *ковенскі лінец*.

Каралеве гэта так прыпала да смаку, што з таго часу загадвала, каб ёй заўсёды давалі такі сняданак. Яе прыклад адразу перанялі паны і пані, якія прыбылі з Кароны, і ковенскі мёд падняўся ў цане. А закон бернардынаў, які праз некалькі гадоў быў там заснаваны, атрымаў ад караля прывілей рабіць *мёд*² на продаж, што яму ў той час забяспечыла добры прыбытак.

Шкада, што тая маладая прыгожая і добрая каралева нядоўга жыла, бо ўжо сакрэтам, як рабіць бабкі і вяндрліны, што называліся за мяжою *сальцісонамі*, пачала добра вучыцца. Аднак з тае прычыны, што яна не рабіла гэтага ўласнымі рукамі, як у той час рабілі літоўскія пані, а загадвала рабіць кухарам, дык тыя свае вучоныя рэцэпты склалі, а вярнуўшыся дадому, дорага прадалі іх *караняжам*, і таму ў Кароне няма ані добрае бабкі, ані добрае вяндрліны.

Другая жонка Ягайлы Анна, унучка Казіміра Вялікага, выбраўшыся са сваім мужам каралём і дачкою Ядвігаю хрысціць Жмудзь у 1413 годзе, прыехала ў Коўна і, пакаштаваўшы таго ж самага мёду і *бабак* літоўскіх, ужо нікуды далей ехаць не хацела³, а кароль Ягайла, якому такія прысмакі не былі навіною, пусціўся далей адзін. У дарозе ён заўважыў, што каронныя і нямецкія святары, якія мусілі быць там місіянерамі, з тае прычыны, што ліцвіны іх не разумеюць, загараюцца

¹ Выклічнік, які выяўляе здзіўленне, захапленне.

² Алкагольны напой, атрыманы пры ферментацыі разведзенага вадой пчалінага мёду з дадаткам сокаў, прыпраў і зёлак.

³ Гл.: Łuk. Gołębiowski. Panowanie Władysława. T. I. S. 426. – Długosz, ca. старонкі 432. (Заўвага І. Яцкоўскага).

гневам супраць іх і замест талерантнасці, якая да сённяшняга дня ўласцівая ліцвінам, павыдавалі *бульг*, якія забаранялі неафітам, а хутчэй толькі што ахрышчаным, сябраваць і браць шлюбы з неахрышчанымі яшчэ суайчыннікамі і русінамі, што ўжо жылі ў адной дзяржаве, дык быў вымушаны прамаўляць да сваіх падданных, як місіянер і прыяцель, заклікаючы іх, каб, не зважаючы на заядлых *караняжаў* і немцаў, працягвалі сваю справу рэформы, якая лучыць іх з Небам ды еўрапейскаю цывілізацыяй, і дзеля таго, каб прышчапіць яе, орды ахрышчаных дзікуноў увесь час на іх нападаюць і нішчаць.

Ліцвіны, якія заўсёды любілі сваіх уладароў і цягам усяе свае гісторыі былі самымі памяркоўнымі падданымі, паслухаліся караля, а прывезеныя ім ксяндзы, звольненыя ад казанняў, усе свае сілы накіравалі на знішчэнне *Актаў* і *Кніг*, якіх не разумелі, дык з-за неразважнае стараннасці папалілі ўсё, што складала сведчанне моцы і розуму ліцвінаў, якія спакойна панавалі ў сябе і на Русі, а пад час вайны з захопнікамі былі мужныя і з-за гэтага страшныя.

Гэта – гісторыя бабак і тлумачэнне, чаму ліцвіны не маюць свае даўняе гісторыі; бо тое, што пра іх цяпер вучоныя пішуць, – гэта толькі домислы, цалкам падобныя на развагі, пададзеныя вышэй.

Гэтая гісторыя дае зразумець, што Багуся, як ліцвінка, пад кіраўніцтвам свае маткі прыгатавала ўласнымі рукамі цудоўнае *свянцонае*. Толькі мяса пасмажыў кухар, а парафіяльны *закрыстыянін*² прынёс штучнага *баранка*³ з масла і ўткнутым убок сцяжком. Калі ў халоднай зале, пасыпанай бальзамічнаю піхтаю, усё было з густам расстаўлена, то уніяцкі святар-сусед пасвяціў усё, і засталася толькі чакаць гасцей, якія з заўтрашняга дня і цягам усяго тыдня аж да *праздничной* нядзелі будуць прыязджаць, каб выказаць сваё меркаванне пра талент маладое вучаніцы ў гатаванні тых бабак, што так неабходныя пры падобных акалічнасцях на Літве.

¹ Тут: пісьмовае распараджэнне.

² Свецкая асоба, якая мае нагляд за *закрыстыяй* (памяшканне, дзе захоўваюцца касцельныя рэчы і вопратка святароў); касцельны.

³ Фігурка, якая ўяўляе сабою баранка, для велікоднага стала.

Раздзел XXVIII

ВЯЛІКДЗЕНЬ. ПАРУЧНІК МАКСІМІЧ. КСЁНДЗ МАГНУШЭЎСКІ

З усіх каталіцкіх святаў, мне заўсёды здавалася, што самае цудоўнае – Гасподняе Ўваскрашэнне, або Вялікдзень. Апускаючы прыгатаванні – сам папярэдні пост, Вербная Нядзеля, споведзь, а потым ахвяра Вялікага Тыдня, якія моцна ўздзейнічаюць на сэрца шчырага верніка, касцельнае святкаванне ў нас і маральны настрой усіх жыхароў у гэты Вялікі Дзень такія ўрачыстыя і заўсёды новыя, што ўспаміны пра тое, чаму чалавек так даўно быў сведкам, яшчэ выклікаюць асалоду. Я буду казаць пра святкаванне Вялікадня на Літве не ў горадзе, але на вёсцы, куды на *рэзурэцыю*¹ панства Войскія з дачкою паехаць лічылі за рэлігійную павіннасць.

Тым месцам быў *Крашын*². І хоць паблізу была уніяцкая царква, пра якую мы ўжо двойчы раней казалі, і уніяцкі святар-пробашч (той самы, што ў 1811 годзе так актыўна бараніў маёнтак Войскага ад пажару) быў шаноўным суседам, аднак жа панства Войскія, як вернікі, што належалі да лацінскага абраду, лічылі абавязкам сумлення паехаць на *рэзурэцыю* ў Крашын, які знаходзіўся за добрую мілю.

Выбрацца ў той дзень было не вельмі лёгка, бо столькі загадаў трэба аддаць, пра столькі рэчаў нагадаць, каб вярнуўшыся – можа з гасцямі – з касцёла, знайсці ўсё ў парадку. А да таго ж і дарога, як звычайна вясною, была не вельмі доб-

¹ Урачыстае велікоднае набажэнства з працэсіяй у Вялікую Суботу ўвечары ці ў першы дзень Вялікадня на досвітку.

² “Геаграфічны слоўнік” як правільны варыянт назвы мястэчка падае *Крошын*, а *Крашын* – як памылковы (“Kroszyn, mylnie Kraszyn”). Гл.: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1883. Т. IV. S. 710. І. Яцкоўскі выкарыстоўвае ў сваёй кнізе абодва варыянты – у польскім тэкście *Kroszyn*, у беларускім – *Kraszyn*.

рая, дык калі каляска панства Войскіх на самым досвітку набліжалася да касцёла, то ўжо ксёндз-пробашч Магнушэўскі¹ пачаў набажэнства, і пасля таго, як ён зацягнуў звычайны пры тым выпадку гімн “*Тваё, Хрысце, ўваскрэсенне!*”, тры марціры, набітыя порахам, далі салют на дзядзінцы, і спалыханыя коні панства Войскіх панеслі.

Стары Гжэсь, фурман, не гатовы да такога выпадку, не мог даць ім рады, а крык двух дам у калясцы, ствараючы яшчэ большае замяшанне, пагаршаў сітуацыю; але тут расійскі гусарскі афіцэр, малады і зграбны, які сюды таксама толькі што конна прыехаў і не паспеў яшчэ ўвайсці ў касцёл, з невычайнаю мужнасцю і халодным разлікам, куляю кінуўшыся паміж двума *лейцавымі*² коньмі, схапіў іх за цуглі і так хватка іх павярнуў, што тыя, падняўшыся на дыбы, паднялі ўгару рыцара, а два *дышлевыя* коні³ з-за таго, што не маглі адразу спыніцца, прыціснулі яго дышлем да сцяны. Людзі, які з-за тлуму не змаглі змесціцца ў касцёле і былі сведкамі ўсяго гэтага здарэння, пабеглі на паратунак у месца небяспекі, мяркуючы, што афіцэр забіты, але закрычалі шчаслівым голасам, як толькі пераканаліся, што адно парваліся аброці і лейцы на конях, а афіцэр цэлы, адно што падраў на сабе *ментык*⁴.

Самлела пані Войская са страху, і калі яе прывялі ў прытомнасць, дык уся ўвага была скіравана на афіцэра; і сам пан Войскі, як таксама і Багуся, тысячу раз яму дзякуючы, самым клапатлівым чынам выпыталі яго, ці не зрабілася яму якое шкоды. Вочы і выраз твару Багусі былі непараўнальна больш красамоўныя, чым вусны, бо ў тым няма аніякага сакрэту, што адважныя ўчынкі вельмі падабаюцца дзяўчатам; і таму яе вонкавы выгляд стаўся наймілейшаю ўзнагародаю афіцэру, які ў ветлівых словах засведчыў сваё задавальненне, што надарылася яму гэтай малою паслугаю зрабіць першы крок да таго, каб завесці знаёмствы ў павеце, куды ён,

¹ Войцах Магнушэўскі (1765–1828), каталіцкі святар, выхоўваў дзяцей князя Мацея і Эльжбеты з Хадкевічаў Радзівілаў – Канстанціна і Антаніну. Дзякуючы Радзівілам, атрымаў прызначэнне на парафію Крашын (1810 г.). Пабудаваў у 1818 г. у Крашыне касцёл, утрымліваў школу для вясковых дзяцей. У час сялянскага бунту ў Крашыне (1828) падтрымліваў сялян.

² Коні, якія ідуць перад *дышлевымі* коньмі.

³ Коні, якія ідуць ля дышля.

⁴ Венгерскі нацыянальны строй: доўгая гусарская куртка, якая зашпілялася пад шыю.

як адстаўны афіцэр, нядаўна прыехаў, каб стаць уладальнікам невялікага маёнтку пасля смерці бацькі, бо, адданы ў дзяцінстве ў кадэцкі корпус у Пецяярбурзе, а потым служачы ў палку, не меў шчасця быць знаным тут; што, усё ж такі, маючы надзею некалі стаць абывацелем польскае правінцыі, ён не прапускаў магчымасці навучыцца па-польску, калі стаяў з палком на Украіне, Падоллі, Валыні. Словам, ён – паручнік Максіміч.

Не надта гэтае прозвішча спадабалася Войскаму, бо бацька нашага рыцара не асабліва добрую меў славу. Ён зрабіў значны маёнтак, ловячы кантрабандыстаў, распачынаючы следства супраць абывацеляў аб хаванні дэзерціраў, якія, падгавораныя быццам бы ім, пераапанутыя сялянамі альбо жабракамі, шукалі працы ці прасілі міласціны, а потым кампраметавалі не папярэджанага, што з іх злітаваўся і даў дапамогу ці прытулак. А таму яго лічылі бедствам усяе губерні, якую ён, маючы паўнамоцтвы, а як потым аказалася, што і не маючы іх, аб'язджаў у розных накірунках і розны час у якасці чыноўніка для асобых даручэнняў.

Казалі пра яго неверагодныя рэчы. Зэльва, Свіслач, Слонім і Мір дрыжалі, калі ён з'яўляўся, і аграмаднымі складкамі адкупліваліся ад апячатвання крамаў і рэвізіі тавараў. Словам, калі ён купіў маёнтак па суседству, то Войскі моцна спалохаўся і не толькі знаёмства, але нават сустрэчаў з ім унікаў, як пошасці. Аднак перад прыходам французскага войска ён дзесьці знік; вестка пра ягоную смерць, пачутая з вуснаў сына, не абудзіла жалю. Але Войскі, не выказваючыся пра нябожчыка, падзякаваў пану паручніку за ўратаванне яго жонкі і дачкі.

А тут працэсія, якая выходзіла з касцёла з радасным спевам: “*Устаў пан Хрыстос з мёртвых сёння*”, захапіла іх у сваю плынь і паўтор “*Алілуя! Алілуя!*” спыніў усе размовы.

Працэсія тры разы абышла касцёл, тры разы *манстранцыяй* каплан люд блаславіў, і кожны раз марціры салютавалі, як бы не было нядаўна аніякага здарэння. На небе сонца паказала сваё яснае аблічча; жаўрукі, нібы падзяляючы шчасце людю, што радаваўся на зямлі, узляцелі ў паветра і спявалі гімны ў гармоніі з людям; сям-там снег, які цэлюю зіму скоўваў зямлю, выразна траціў сваю моц, як панаванне смяротнае няволі перад сілаю жыцця, што нам Хрыстос запеўніў сваёю новаю навукаю і цудоўным уваскрэсеннем. Ах!

Што за чароўны момант – гэтая *рэзурэцыя* ў Польшчы, асабліва на вёсцы! Жыхары гарадоў і заходніх краінаў, вы гэтага не ведаеце! У вас усё аднастайна. Каляндар, не сэрца, кажа вам: “*Уваскрэс Ісус Хрыстос*”, і таму вы не цешыцеся так, як мы. У нас люд, сонца, птушкі і снег, які расце, разам усклікаюць: “*Слава Богу Усявышняму, а на зямлі мір людзям добрае волі!*” Якое тут усеагульнае замілаванне!

Наш гусар далучыўся да Войскіх; з імі выслухаў святую імшу да канца; з імі пайшоў да ксяндза-пробашча, бо гэта ў нас жывы звычай. Кожны ў нас ксёндз-пробашч прымае гасцей, і кожнага гасці наведваюць; тым больш, што ўрачы-тасць, пра якую мы апавядаем, адбывалася ў Крашыне, дзе пробашчам быў ксёндз Магнушэўскі. Каб давесці слухнасць гэтага сцвярджання, трэба пра яго сказаць некалькі словаў.

Ксёндз Магнушэўскі быў чалавекам вялікае вучонасці і надзвычайнае маральнае чысціні, а таму стаў настаўнікам дваіх дзяцей князя Мацея Радзівіла¹ з Паланечкі – Канстанціна і Антаніны. Калі за свае заслугі атрымаў ад іх прызначэнне на багатую парафію Крашын, дык скасаваў усялякія аплаты за шлюб, хрысціны і пахаванні; больш за тое, калі сам бласлаўляў хрост альбо шлюб бедным людзям, то незалежна ад таго ці быў гэта селянін, ці бедны шляхціц, меў звычай даваць ім нейкую дапамогу. У сябе дома ветлівы, а тае прычыны, што лёкаў жаночага полу ніколі не трымаў, дык бабкі і свянцонае гатаваў уласнымі рукамі; і яго вельмі цешыла, што лепшых пірагоў, чым яго ўласнае работы, не было ў наваколлі; дык ён бы страшэнна засмуціўся, каб не было перад кім пахваліцца сваім умельствам.

Таму пасля набажэнства разам з іншымі парафіянамі пайшлі да яго Войскія, а з імі наш гусар. Рэкамендацыя яго Войскім не зрабіла аніякага ўражання, бо і мундзір, і імя не надта былі папулярны. А як гэта прыкра быць чужым у кампаніі! Праз хвіліну, аднак, распаўсюдзіла пані Войская навіну, што гэты незнаёмы чалавек уратаваў іх ад вялікага няшчасця, можа, ад калецтва ці смерці, пра што прамаўчаў было Войскі; і больш прыемна стала Багусі, што пра яго пачалі размаўляць і збліжацца крыху да гэтага збаўцы, бо, паводле яе пераканання, ён такое агульнае абыхавасці не заслужыў.

¹ Мацей Радзівіл (1749–1800) – падкаморы вялікі літоўскі (1786), кашталян віленскі (1790). Літаратар, аўтар лібрэта оперы “Агатка” (1784) і кампазітар.

Тут адчыніліся дзверы ў салон са свянцоным, і ксёндз Магнушэўскі, запрасіўшы туды гасцей, узяў талерку з пакроенымі яйкамі і, падзяліўшыся імі з некалькімі больш важнымі асобамі, паўтараючы: *“Дай Божа праз год дачакацца!”*, паклікаў Багусю, каб яго мела ласку вылучыць. Дык Багуся з талеркаю ў руцэ і з нясмелаю чырванню на твары пачала з таго, хто стаяў бліжэй, але ідучы па крузе – невядома чаму – не адважвалася наблізіцца да таго героя; урэшце, калі ўжо не магла абмінуць, папрасіла яго, каб таксама ўзяў сваю частку. Карыстаючыся хвілінаю, калі ўсе пасунуліся да місак на сталё, афіцэр, беручы кавалак яйка ад зачырванелай Багусі, сказаў:

– Пані! Няхай мяне пані звольніць ад паўтору тых пажаданняў, якія так наіўна казалі іншыя: каб ажно праз год дачакацца падобнага шчасця, гэта было б для мяне вельмі доўга; бо каб я ўвесь гэты час мусіў заставацца для ўсіх такім чужым, як у гэтую хвіліну, дык лічыў бы за лепшае вярнуцца на ваенную службу.

Багуся яму на гэта адказала:

– Няхай гэта пана не страшыць, бо гэта толькі форма, а я маю надзею, што пан яшчэ на гэтыя святы нас наведзе і пакаштуе ў нас свянцонага.

Афіцэр пакланіўся, але такога запрашэння не меў адвагі ані прыняць, ані адмовіць, бо як жа паехаць да панства Войскіх на свянцонае, калі пан Войскі не толькі не запрашае, але нічым не асмеліў яго да таго, каб ён мог бліжэй пазнаёміцца; нават не згадвае нікому пра выпадак, што адбыўся некалькі гадзін таму, нібы хацеў цалкам пра тое забыць.

Ксёндз Магнушэўскі надзвычай задаволены, што бабкі яму ўдаліся і што ўсе парафіянкі іх хваляць, выпытваючы пра сакрэт, чаму яны атрымаліся такія добрыя, быў у цудоўным гуморы. Ён усіх запрашае, частуе, перапрашаючы за невыгоды, накладвае цудоўныя шынкі на талеркі і падводзіць да іх па два і па тры антаганісты, якія крыва адзін на аднаго глядзелі, каб, наблізіўшыся, яны падалі адзін аднаму рукі і, забыўшы крыўды, пачалі размову, якое ўнікалі, маючы нешта на сэрцы. І, пачуўшы іх гаворку (то аднаго, то другога), прапануе тост: *“Кахаймась!”* Словам, ён для таго толькі корміць і поіць, каб толькі яго парафіяне любілі адзін аднаго, каб запэўнілі сабе збавенне ў Небе і хоць бы магчымае шчасце на зямлі. Больш упартых упрошвае, каб з літасці да яго, як

да пастыра, які адказвае за згубу даручаных яму душаў, мелі ласку між сабою паразумецця і не турбавалі яго сумлення да-корам, што ён не выканаў на зямлі свайго абавязку.

Мы з-за павагі да яго і з ўвагі на агульную цікавасць, маем намер закончыць гісторыю гэтага святара, хоць гэта і можна зрабіць не першым ужо адхіленнем ад сюжэту задуманае аповесці.

Раздзел XXIX

ПРАЦЯГ. КСЁНДЗ МАГНУШЭЎСКІ. ЮРАГА. ПАЭТ ПЁТРАК

Ксёндз Магнушэўскі праз які дзесятак з нечым гадоў трапіў у бяду і памёр, праўда, ва ўласным доме, але пад арыштам. Яго правіннасцю мусіла быць, паводле адных, залішняя прывязанасць да дому князеў Радзівілаў, якая нібыта не дазваляла яму абыякава глядзець на шлюб беднага шляхціца пана Юрагі¹ з князеўнаю Радзівіл², што была колісь ягонаю выхаванкаю, шлюб, якому, памятаючы вайсковае таварыства і сяброўства, што завязалася пры аблозе Модліна³, садзейнічаў яе брат князь Канстанцін⁴ і давёў да выніку; паводле іншых, заступніцтва за крашынскіх сялян, г. зн. падбухторванне іх супраць Юрагі, калі той, атрымаўшы Крашын як жончын пасаг, хацеў гэтых сялян вярнуць у паншчыну, ці, як казалі, дапасаваць паншчыну да колькасці зямлі.

З тае прычыны, што мы ведалі ўсіх асоб, якія дзейнічалі ў гэтай драме, з найлепшага боку і ў наўмыснай жорсткасці ніводную з іх не абвінавачваем, а жорсткасць усё-такі адбылася, дык, не адважваючыся самі выносіць прысуд, падаём справу, як яна была па сутнасці.

¹ Станіслаў Казімір Юрага гербу Гедройц (каля 1790 – ?), сын віленскага земскага і гродскага рэgentа Юзафа Юрагі, ажаніўся (да 1822 г.) з Антанінай Радзівіл, з якою меў дачку Тэафілю (1822–1851). На пачатку 40-х гг. Тэафілія Юрага выйшла замуж за Эўгеніюша Роберта Святаполк-Завадскага (1817–1880) і нарадзіла пяцёра дзяцей. Яе сын Пётр Станіслаў Святаполк-Завадскі (1847 – пасля 1884) валодаў Крашыным у другой палове XIX ст.

² Гаворка пра Антаніну Радзівіл (да 1800 – ?), дачку Мацея і Эльжбеты з Хадкевічаў Радзівілаў.

³ Крэпасць (на Вісле), якая знаходзілася ў 30 км. на паўночны захад ад Варшавы. У лютым 1813 г. была абложана 36-тысячным расійскім войскам. Яе абаранялі каля 5 тысячаў жаўнераў і 260 афіцэраў. Здалася 1 снежня 1813 г. пасля паражэння Напалеона ў “бітве народаў” пад Ліпскам (кастрычнік 1813 г.) і страты надзеі на французскае наступленне на ўсход.

⁴ Канстанцін Мікалай Радзівіл (1793–1869), сын Мацея і Эльжбеты з Хадкевічаў Радзівілаў.

Маёнтак Крашын, як гэта было амаль ва ўсіх радзівілаўскіх маёнтках, меў уведзены звычай прывілей, што калі сяляне прадавалі ці закладвалі адзін аднаму свае землі часткова ці цалкам, дык пакідалі абавязкі, г. зн. паншчыну і чынш, сабе. З гэтае прычыны новы гаспадар, ці той, каму закладвалася зямля, атрымліваў яе без усякіх павіннасцяў, а ранейшы ўладальнік, пакінуўшы ў сябе толькі невялікую колькасць зямлі, а то і зусім яе пазбыўшыся, або не мог адпрацоўваць добраахвотна ўскладзенай на сябе павіннасці, або, перабраўшыся куды-небудзь, забываўся пра свае абавязкі.

Двор на гэтым траціў, бо не толькі не меў рук, патрэбных для апрацоўкі свае раллі, але яшчэ мусіў плаціць падатак у *Скарб* за ўсіх сялян, бо новыя гаспадары не адчувалі сябе абавязанымі рабіць гэта. Тыя дакументы, што заключаліся навечна паміж сялянамі, не былі афіцыйна зацверджаны, дык не маглі мець юрыдычнай вартасці, аднак, на думку гаспадароў, павінны былі мець гэту вартасць. І новыя гаспадары прысланую ім *экзэкуцыю*¹ адсылалі прадаўцу, які збяднеў альбо нават зусім не жыў у маёнтку, дык ранейшая адміністрацыя, не жадаючы распачынаць працэс, на гэтым спынялася, бо гэтак бывала спрадвеку.

Калі Юрага стаў гаспадаром Крашына і пераканаўся на месцы, як выглядаюць справы, перш за ўсё загадаў каморнікам зрабіць абмер усяго маёнтка, а потым запатрабаваў, каб гаспадары падалі дакументы, на аснове якіх валодаюць зямлёй без усякіх павіннасцяў на карысць двара. Калі так сталася, Юрага, перакананы ў неафіцыйнасці і неправамоцнасці дакументаў, згодна з якімі можна было не толькі прагнаць любога шляхціца, але яшчэ і прымусіць разлічыцца за незаплачанае раней, у справе з сялянамі, аднак, хацеў скончыць, як яму здавалася, па-прыяцельску, вяртаючы ім сумы, якія яны ў любой форме ўнеслі за гэтыя землі, і, скасаваўшы цераспалосіцу, як ужо ў бюспрэчным сваім маёнтку, падзяліць яго на *схэды* паводле дамоўленасці з карысцю для двара і без цяжкасцей для сялян.

Але сяляне, падбухтораныя нібыта ксяндзам Магнушэўскім, не хацелі згадзіцца на гэта. Таму Юрага, перадаўшы ў *Ніжні суд* грошы, якія вылічыў у згаданым рахунку, запатрабаваў ад уладаў аддаць яму маёнтак. Нейкі час цягну-

¹ Тут: распараджэнне плаціць чынш ці адбываць паншчыну.

ліся следства і спробы ўсякімі спосабамі прыйсці хоць да якога-небудзь паразумення. Аднак усе сродкі аказаліся дарэчнымі, а ўрад, узяўшы аднойчы гэтую справу ў свае рукі, лічыў неабходным пераканаць бакі, што пастановы вышэйшае ўлады павінны быць выкананы, і два аддзелы пяхоты, накіраваныя з гэтаю мэтай у маёнтак, дамагліся здзяйснення пастановы, зацверджанае ўрадам. Пры гэтай экзекуцыі некалькі сялян былі збіты да смерці, звыш дзесятка сасланы ў Сібір альбо ў вайсковую службу, а двор і вёска моцна пацярпелі, бо тая каманда з афіцэрамі на працягу некалькіх месяцаў утрымлівалася за мясцовы кошт.

Аднак нягледзячы на тое, што кс. Магнушэўскага падазравалі, быццам ён мусіў быць прычынай ўсяго гэтага супраціўлення і, значыць, агульнага няшчасця, нельга было заблытаць яго ў следства. Аднак яго імя як завадатара гэтак званага бунту ў Крашыне стала вядомым як у Гродне, так і ў Вільні, дзе сенатар Навасільцаў¹ з рэктарам Пеліканам², дазнаўшыся ад пані Сулістроўскай³, з дачкою якое князь Канстанцін Радзівіл меўся ў той час ажаніцца⁴, што ксёндз Магнушэўскі мае ў сябе парафіяльную школу для вясковых хлопчыкаў, без дазволу на тое ад універсітэта, і прывівае там дух *несубардынацый*, вырашылі выкрыць спосаб яго навучання і з гэтай мэтай, едучы нібыта ў Слонім, заехалі па дарозе ў крашынскую плябанію.

Ксёндз Магнушэўскі, засмучаны падзеямі, якія пад бокам яго адбываліся, да таго ж цяжка ўжо хварэў. Ранейшая далікатнасць яго ўжо пакінула. Рабіўся ён кіслым і падазроным у прысутнасці тых, хто прыносіў з сабой які-небудзь выгляд афіцыйнасці. Таму Навасільцаў і Пелікан сустрэлі не вельмі мілы прыём. Але гэтых гасцей цяжка яму было хутка

¹ Мікалай Навасільцаў (1761–1838) – расійскі дзяржаўны дзеяч. Удзельнічаў у стлумленні паўстання Т. Касцюшкі, прадстаўнік Аляксандра I у радзе, якая кіравала Каралеўствам Польскім (1813–1821), з 1821 г. – радца намесніка Каралеўства Польскага вялікага князя Канстанціна, апыжун Віленскага універсітэта (1824–1831).

² Вацлаў Пелікан (1790–1873), прафесар медыцыны, здольны хірург. Рэктарам Віленскага універсітэта быў прызначаны ўладамі, а не абраны Радаю універсітэта.

³ Гаворка пра Караліну з Пшэўскіх Сулістроўскую (каля 1780 – ?).

⁴ Пасля смерці ў 1826 г. першае жонкі Марыі Грабоўскае Канстанцін Радзівіл напрыканцы 20-х гг. ажаніўся з Цэlestрынаю Цэлінаю Сулістроўскаю (1805–1836).

пазбыцца, бо яны адразу сказалі, што без абеду не паедуць далей. Дык Магнушэўскі загадаў гатаваць для іх абед, а тым самым даў для іх час злавіць яго ў пугы ліслівасці, трапіўшы ў якія, пачаў стары траціць патрэбную цвярдую асцярожнасці.

Доўга адмаўляўся той святар выказаць якое-небудзь меркаванне пра справу Юрагі з сялянамі, нарэшце прамармытаў некалькі нараканняў аб прыніжэнні князеўны такім неадпаведным яе нараджэнню шлюбам і што далейшыя падзеі з'яўляюцца толькі вынікам таго, што для яе не падабралі адпаведнае па нараджэнню асобы. Згадзіліся з такім меркаваннем гэтыя няпрошаныя госці і пацягнулі яго за язык. Не заўважыўшы хітрасці, ён стаў больш гаваркі, бо думаў, што абараняе справу сялян і што дапаможа ім. Сенатар папракнуў яго, што гэта віна пробашча, што ён не асвечае сялян. Магнушэўскі адказаў, што робіць усё, што можа, і ўзімку мае ў сябе парафіяльную школу. Пажадалі яны яе бачыць і так патрапілі настроіць таго святара, што той згадзіўся паказаць ім вучняў.

Пасланы ў вёску лёкай прывёў ад барон і жывёлы некалькі хлопцаў-выдатнікаў. Экзамен, здавалася, прайшоў як найлепей. Сенатар і рэктар хвалілі поспехі вучняў, гаворачы, што ксёндз Магнушэўскі робіць вялікую паслугу краю. Гэта пахвала тым менш здавалася яму падступнай, што ён у глыбіні душы быў перакананы ў яе шчырасці. Дык пачаў разважаць, якія ў тых бедных хлопцах схаваны таленты, якім калі б дапамаглі развіцця, можна было б дасягнуць вялікае карысці, — што адзін асабліва мог бы зрабіцца славытым паэтам, і ў якасці доказу выклікаў Пётрака¹, каб ён прачытаў уласныя вершы на беларускай гаворцы², напісаныя без чыйго-небудзь уплыву і ўзору. Заахвачаны гэтым Пётрак дастаў *экстэрн*³ і, не прадбачачы, што можа быць пакараны за тое, за што дабрадушны ксёндз яго столькі разоў хваліў, пачаў чытаць свае *трэны*⁴, з якіх толькі некалькі строф засталася ў памяці аўтара, і якія мы тут прыводзім:

¹ Гаворка пра Паўлюка Багрыма (1812–1891?). Хутчэй за ўсё, І. Яцкоўскі свядома даў герою аповесці іншае імя, чым насіў ягоны прататып.

² У арыгінале: *w ruskim narzeczu*.

³ Аркуш паперы складзены ў шэсць столак; спытак.

⁴ Лірычны твор, прысвечаны нябожчыку; элегія.

ТЕКСТ

Zagraj, zagraj, chłopcze mały,
I ў skrypaczki i ў cymbały,
A ja zahraju u Dudu¹,
Bo ў Kraszynie żyć nia budu.

Bo ў Kraszynie Pan siardzity,
Bačka kijami zabity,
Maci tużyć, siostra płacze,
Hdzież ty pojdiesz nieboraczce?

Hdzie ja pajdu? miły Boże!
Pajdu u świet, ў bezdaroże,
W Waŭkałaka² abiarnusia,
Z szczaściam na was abziarnusia.

Budź zdarowa Maci miła!
Kab ty mianie nie radziła,
Kab ty mianie nie karmiła,
Szczśliuszaja ty by była!

Kab ja karszunom³ radziusia,
Ja by bez Panow abyusia:
U pańszczynub nie pahnali,
U rekrutyb nie zabrali,
I ў Maskali nie addali⁴.

Mnie pastuszkom wiek niabyci,

ТЭЎМАЦЗЕНІЕ

Zagraj, zagraj chłopcze mały
I w skrzypczki i w cymbały,
A ja zagram na Kobzinie,
Bo nie będę żyć w Kroszynie.

Bo pod złymi tu Panani
Ojciec skołał pod batami,
Matka szłocha, siostra płacze,
Gdzież ty pójdiesz nieboraczce?

Gdzie ja pójdę? miły Boże!
Pójdę we świat, na bezdroże –
W Wilkołaka się obrócę,
Oko tęskne ku wam zwrócę.

Bywaj zdrowa Matko miła,
Gdybyś ty mnie nie rodziła
Gdybyś ty mnie nie karmiła,
Szczęśliwszabyś pewno była!

Czem jastrzębiem się nierodził?
Bo bym się tym oswobodził:
W pańszczyznęby nie pognano,
W rekrutyby nie zabrano,
I w Moskale nie oddano. –

Wiek z trzodą nie przepędzę,

¹ *Duda, kobza* і г. д. – інструмент для ігры. Паводле прастанароднага меркавання, скрыпкі і цымбалы выказваюць радасць, веселасць, дуда – голас смутку. Калі дзіця расплачацца, разравецца, кажуць: *i zahraui u dudy*. (Заўвага І. Яцкоўскага).

² *Waŭkałaka (Wilkołak)* – не значыць тое ж самае, што чараўнік, бо чараўнік можа ўздзейнічаць на іншых; ваўкалак жа мае здольнасць толькі перамяніцца ў ваўка або якога іншага звера, а потым, перакуліўшыся праз галаву, можа зноў стаць чалавекам. Паводле ўяўлення маскоўскага людзі, Напалеон і Сувораў мусілі мець гэтыя ўласцівасці пераўвасабляцца ў звяроў, з тою толькі розніцаю, што Сувораў перамяняўся ў мацнейшага звера. (Заўвага І. Яцкоўскага).

³ *Karszun* – гэта *Jastrząb*, птушка, якую найбольш ненавідзяць, бо шкадлівая. Чалавек, якога ўсе асуджаюць, зазнае лёс каршуна, бо на яго, дзе ён ні з’явіцца, крычаць, як на каршуна – *jak na karszuna krzycać*. (Заўвага І. Яцкоўскага).

⁴ *U Maskalib nie addali*. Наша сялянства на Літве ў беларускай гаворцы не мае слова “войска”, дык словам “маскалі” акрэслівае жаўнераў або войска, бо “маскалёў” яно прывыкла бачыць толькі ў мундзірах. Не вайсковыя, якія з’явіцца, называюцца “бурлакамі”, і такіх наш селянін ніколі “маскалём” не назаве. Расіянін ў фраку называецца “панам”, а з чырвонай абводкай на шапцы – кожны “асэсар”. (Заўвага І. Яцкоўскага).

A ů Maskalach trudna žyci,
A ja i raści bajusia,
Hdziež ja biedny abiarnusia?

Oj, Kažanie, Kažanie!¹
Czamuž nia siŭ ty na mnie?
Kab ja bolszy nie padros,
De at Baćkawych kalos.

A zaś w wojsku widzę nędzę;
Ja gdy rosnę, to się smucę,
Bo gdzież biedny się obróćę?

Czemuż nie siadł mi na głowie
Ów niedoperz, wzrosto-bójca?
Wstrzymałby wzrost w mej budowie,
Gdym nie przerósł wozu ojca.

Такія і ім падобныя чулівыя нараканні хлопчыка, які меў усяго дзесятак з нечым год, кранулі пачцівага ксяндза, але зусім іншы ўплыў яны рабілі на бессардэчных экзаменатараў, якія, аднак, шэсць ці сем трэнаў выслухалі з прытворным спачуваннем, паглядаючы толькі адзін на аднаго ў найбольш выразных месцах. Пасля прачытання сенатар загадаў аддаць яму *сэкстэрн*, і абодва паехалі з абяцаннем, што падумаюць пра лёс такога надзвычайнага паэта. Ксёндз пагладзіў яго ў знак задавальнення і запэўніў, што яму гэта пойдзе на карысць.

Аднак якое ж было яго засмучэнне і распач, калі праз некалькі дзён бязвінны хлопчык быў забраны паліцыяй у рэкруты, якіх ён так баяўся. А да ксяндза Магнушэўскага, чыё здароўе было аслаблена гэтай падзеяй да рэшты, прыставілі, як да арыштанта, варту, якая хутка дабіла яго з-за згрызотаў, што сваімі парадмі і неасцярожнасцю стаў прычынаю шматлікіх няшчасцяў менавіта таго класа сваіх парафіян, якіх так моцна любіў. Бёрнс², парабак англійскі, пры менш цяжкіх акалічнасцях, уласным талентам, без усялякае навукі, забяспечыў сабе неўміручае імя, а свае сям'і – пашану і дастатак; Пётрак з Крашына за талент, дадзены яму Богам, зазнаў самае жорсткае няшчасце!

¹ *Kažan* – гэта *niedoperz* (правільна: *nietoperz*), які лятае пасля захаду сонца і мае тую ўласцівасць, што калі каму сядзе на галаву, то ўжо той болей не падрасце, змізарнее, ці зажаханее; калі ж крылом дакранецца да галавы, то з'явіцца язвы, вядомыя пад назвай “*паршы*”. (Заўвага І. Яцкоўскага).

² Роберт Бёрнс (1759–1796) – шатландскі паэт.

Раздзел XXX

ЛЕПШАЕ ЗНАЁМСТВА З ПАРУЧНІКАМ МАКСІМІЧАМ. ЗАПРАШЭННЕ ЯГО НА СВЯНЦОНАЕ

Цяпер, вяртаючыся да перапыненага аповеду, я вяртаю чытача ў салон ксяндза Магнушэўскага, дзе было свянцонае. Госці ў ім бавіліся нядоўга, бо кожны ў гэты дзень чакаў сяброў у сябе. Панства Войскія з дапамогаю новага знаёмага афіцэра селі ў каляску і зграбны гусар адразу дагнаў іх на добрым кані. Ягоная прысутнасць рабіла рознае ўражанне на Войскага і на дачку. Багуся хацела б з ім размаўляць, але не адважвалася, Войскі, наадварот, не жадаў гэтага, аднак мусіў быць ветлівым. У ляску, праз які яны ехалі і дзе дарога была больш цвёрдая, бо зямля была яшчэ замерзлая, гусар крыху адстаў. Сумна зрабілася Багусі, але Войскі, убачыўшы, што яго не відно, крыкнуў фурману:

– Паганяй!

А пані Войская, не здагадваючыся пра прычыну, загукала:

– Гжэсю, на міласць Боскую, паволі!

Але тут гусар ізноў дагнаў іх і падаў Багусі букет сарваных ля дарогі пралесак, за якія яна міла падзякавала.

А як трэба было калясцы з галоўнага шляху паварочваць на дарогу, што вяла да двара Войскага, і калі гусар, які меўся ехаць далей, хацеў ужо з імі развітацца, пан Войскі машынальна прамармытаў:

– А што, можа пан паручнік мае ласку наведаць нашу юбогую хаціну?

На гэта рыцар ветліва адказаў, што яму вельмі прыемна заслужыць такі гонар, але ён павінны спачатку заехаць дадому, каб пераапануцца, бо ягоная вопратка падраная і боты з-за язды верхам брудныя.

Не настойваў Войскі на тым, каб змяніць гэтае рашэнне, ані дадаў, як бы гэта зрабіў у іншых абставінах, што гэта

не мае значэння. Багуся толькі, ветліва кланяючыся, прамовіла:

– Дык да пабачэння, пане паручніку!

Расстанне мелася быць нядоўгім.

Уніяцкі святар, яшчэ напярэдадні запрошаны на абед, прыехаў у прызначаны час, а з тае прычыны, што быў гэта чалавек таварыскі, і Войскі любіў яго ды паважаў, настрой Войскага палепшыўся, бо, хоць не казаў пра тое нікому ні слова, знаёмства з гусарам – невядома чаму – моцна яго непакоіла. Пачостка пачалася, як звычайна, з яйка і з бабак. Святар без хітрыкаў хваліў Багусіны прысмакі і сцвярджаў, што яго жонка і дачкі не здолеюць зрабіць такіх добрых булак. Хоць яму і было крыху прыкра, што ніхто пра іх здароўе не запытаўся, бо дачкі уніяты былі дзяўчаты статныя і, паводле пераканання бацькі, вартыя таварыства панны Вайшчанкі, але прызычаены да такіх грэблівых адносінаў з боку шляхты, удаваў, што гэта яго не абыходзіць.

Пасля абеду прыехала крыху больш гасцей-суседзяў. І хоць ніхто не быў галодны, кожны мусіў паспытаць і пахваліць цудоўнае свянцонае. Нечага, аднак жа, не хапала Багусі. Маці ейную няўважлівасць прыпісвала страху, які яна зазнала, калі коні панеслі, бо нішто не магло быць больш жаклівым, але прозвішча таго рыцара, які іх выпратаваў, прыгадаць аніяк не магла, бацька сказаць яго не хацеў і штораз скіроўваў размову на іншы прадмет, а Багуся – невядома чаму – прыпомніць не адважвалася, і ўвогуле не гаварыла пра гэта.

Ажно толькі пад вечар прыехаў той герой. Неяк праясніўся твар Багусі, але ёй здавалася, што ў фрак, у якім цяпер з'явіўся, ён выглядаў не так прыгожа, як тады, калі яго бачыла ў мундзіры. Адно толькі стужачка на фрак паказвала, што гэта быў вайсковец. Пан Войскі, прывітаўшы яго паводле этыкету, звярнуўся да гасцей:

– Рэкамендую панству нашага суседа пана паручніка!

Прозвішча не сарвалася з ягоных вуснаў, бо кепская слава бацькі нашага прышэльца не абяцала прыемнага знаёмства. Дык госць прывітаўся з пані Войскаю і паннаю Вайшчанкаю і зноў застаўся для ўсіх чужым. Пан Войскі, вяртаючыся да перапыненага *мар'яша*¹, у якім *пулю*² трымаў святар-уніят, якога ён яшчэ не перамог, запрасіў госця, каб той

¹ Даўняя гульня ў карты.

² Тут: банк.

меў ласку сесці. Гэтая цырымонія паставіла яго ў найнепрыемнейшае становішча, бо аніхто не ведаў, што гэта за сусед і адкуль прыехаў, дык не адважваліся з ім пачаць размову, а ён анікога тут не ведаў. На шчасце, пані Войская адазвалася да Багусі, якая сёння служыла дзеля гонару дому:

– Багусю, прасі ж пана паручніка на свянцонае!

А з тае прычыны, што для нашага рыцара не было нічога больш пажаданага, чым мець магчымасць наблізіцца да Багусі, дык ён падаў ёй руку, а тая пацягнула за сабою сваю прыяцельку і пайшлі да салону, дзе было свянцонае. Звычайная цырымонія, калі дзеляцца яйкам, нагадала Багусі агіду гэтага госця да прамаўлення агульнапрынятай формулы: *“Дай, Божа, праз год прычакаць!”* Таму яна сказала раней за яго:

– Дай Божа, каб мы знайшлі магчымасць аддзячыць пану за тую геройскую рызыку, з якою пан выратаваў нам жыццё. Мама пану да смерці будзе ўдзячная...

І ў рассяянасці, не чакаючы адказу, павярнуўшыся да століка, на якім стаялі пралескі, сарваныя ягонаю рукою ў лесе і падараваныя ёй у дарозе, хоць былі яны клапатліва пастаўленыя ў ваду, але ў адпаведнасці са сваёю натурою, пад вечар ужо закрываліся, дадала са шкадаваннем:

– Вельмі шкадую, што не магу паказаць пану гэтых кветчак такімі ж прыгожымі, якімі прыгожымі прыняла іх ад пана, але, далібог, гэта не мая віна, бо адразу ж паставіла іх у ваду. Але іх натура такая, што доўга чакаць не любяць.

– Пані, – адказаў юнак, – калі б гэтыя кветкі маглі быць сімвалам думкі таго, хто іх даваў, шчасце б ніколі не пакінула пані, а я сто раз рызыкаваў бы жыццём, каб пані не ўведала смутку. Гэта мае пажаданні, якія складаю сёння.

– Пане! – з няўважлівым выглядам адазвалася Багуся. – Як бачу, пан можа быць ветлівым, гэтаксама як на справе паказаў, што можа быць геройскім; час, аднак, пакажа, ці пан шчыры.

І як бы сама спалохалася таго, што прамовіла.

– Югася! – загукала яна да сваёй прыяцелькі. – Каб ты ведала, ад якога небяспекі пан паручнік нас сёння выратаваў! Мама да гэтага часу яшчэ не можа прыйсці ў сябе з пярэпахлаху, і ў мяне перад вачыма стаіць тая карціна, як пан паручнік, прыціснуты да муру, ледзьве не быў забіты. Нейкім цудам усіх нас пан паручнік выратаваў.

– Калі б не хваляванне, – адказаў паручнік, – што пані маглі перапалохацца, дык я, па-сутнасці, павінны дзякаваць за гэты выпадак, які даў мне такую ўвагу пані і такое мілае знаёмства.

– Пане, – адказала на гэта Багуся, – пану, як бачу, лёгка даюцца ветлівыя словы, але мы тут, на вёсцы, не надта здольныя ацаніць гэта, от, няхай пан лепш мае ласку пакаштаваць маіх булак, за якія мяне ўжо столькі хвалілі, і размова пра гэты прадмет будзе для мяне больш лёгкай. Хоць бы яны пану і не вельмі спадабаліся, я гэтым не засмучуся, маючы надзею, што ў наступным годзе зраблю лепшыя.

Хутка яны вярнуліся ў гасцінны пакой, абое цалкам задаволеныя сабою. Афіцэр заняўся размоваю з пані Войскаю пра цудоўны смак бабак. Пані Войская даводзіла, што яны яшчэ не такія добрыя, якія б, уласна, павінныя былі быць, але што гэта першая спроба Багусі.

Іншыя матроны пачалі выпытваць сакрэты альбо хваліцца сваімі, з чаго вынікала, што рух паветра вельмі шкодзіць бабкам, і што калі дзе паблізу двара ёсць які каваль, дык яму з Вялікага чацвярга трэба замкнуць кузню, бо, стукаючы кувалдаю, асадзіць на мілю кругом падыходзячае цеста. Тую самую думку, напрыклад, пацвердзіла пані Суддзёва, якой сёлета не ўдаліся бабкі – не падраслі і не папакліся, і гэта таму, што менавіта ў гэты час, калі падыходзіла цеста, на няшчасце, на фальварку качалі бялізну.

Тым часам Багуся з маладымі прыяцелькамі пачала раіцца як наладзіць нейкую забаву. “Сакратар”, “міканы”, “цэнзураване” і г. д. – усё спрабавалі, але ўсё гэта не доўга працягвалася. “Ваяжор” забавіў найдаўжэй, бо, на шчасце, знайшоўся адвакат, які, добра ўмеючы гаварыць перад *краткамі*, праводзіў дасціпныя, хоць зусім не лагічныя свае падарожжы, бо рэкі, вёскі і мястэчкі, персаніфікаваныя ў асобах, што стваралі той гурток і павінныя былі адзвацца, каб не быць аштрафаванымі фантам, калі на яго паказвалі пальцам, а ён, паводле свайго апавядання, плывучы, напрыклад, Нёманам, трапляў у Адэсу альбо ў Кіеў, а там, абышоўшы магільны святыні і пазапальваўшы на іх свечкі, апынуўся ў *Скалце* пад Кракавам альбо на гары Міндоўга, тут, пад Наваградкам, і гэта для таго толькі, што каб асоба, якая мела гэтае імя, не спадзеючыся быць выкліканай, страціла ўвагу і рызыкавала атрымаць фанта.

Потым, калі разыгрывалі фанты, выпадаў жахлівы вырок: *стаць на гарачым камяні, прасіць печ у кумы* альбо сказаць тры праўды і тры няпраўды, ці нешта падобнае. Гэта спраўляла клопат асобе, якая мела той фант, і смех іншых з гэтага, бо такая людская натура, што чужая бяда, калі не вельмі значная, цешыць публіку. Багуся, на якой у той дзень ляжаў увесь цяжар хатніх справаў, не дзіва, што атрымала шмат фантаў. Але пані Суддзёва, якая сама мела музычны талент ды любіла музыку, і якой грамада аказала гонар апекавацца фантамі, усе фанты Багусі адкладала на канец; толькі незаўважна сабраўшы іх разам, выгукнула неспадзявана:

– Няхай жа фанты, якія трымаю ў руцэ, зайграюць нам што-небудзь на фартэп’яне!

Бясспрэчна, што такая прапанова была злоўжываннем уладаю, але з тае прычыны, што гэта ўсім падабалася (а агульнае меркаванне якое ж бяспраўе не замяніць у права?), дык атрымалася, што Багуся, нясмела паддаючыся выroku, запрасіла сабе ў дапамогу іншую, больш смелую сваю прыяцельку і села да фартэп’яна.

Адразу супакоілася агульная гамана і пасля некалькіх акордаў загучала ў чатыры рукі ўверцюра “*Два сляпыя*”, потым “*Каліф з Багдаду*”, а калі гэта добра атрымалася, дык па настойлівай просьбе Войскага, хоць і пры пэўным супраціве з боку дачкі, пачулася “*Баталія пад Енай*”. А з тае прычыны, што – невядома чаму – Войскі гэтую музыку моцна любіў, у яго палепшыўся настрой, і як толькі басы левай рукі імітавалі ў тактах гарматы, Войскі кожны раз выкрыкваў:

– Так ім і трэба!

У сваю чаргу нашыя маладыя артысткі звярнуліся да Суддзёвай, якая ўсё гэта падстроіла, і настойвалі, каб не ўтойвала свайго таленту. Пан Ігнацы Тамашэўскі, па прафесіі музыка і дамашні прыяцель Суддзёвай, нібы выпадкова прынёсшы сваю скрыпку ў салон, калі на ёй запілікаў, а пані Суддзёва села да фартэп’яна ды калі разам зайгралі паланез Агінскага, дык узбударажаны пан Войскі падаў руку пані Падкаморынай, а пан Падкаморы¹ – пані Войскай, а за імі моладзь – хто каго запрасіў, і пачалі ўсур’ёз танчыць.

Пасля гэтае першае спробы больш модныя танцы пайшлі ўжо вальней, бо пан Войскі, ведаючы, як ажывіць ахвоту, загадаў прынесці некалькі бутэлек старога венгерскага. У ма-

¹ Высокі земскі ўрадовец; найвышэйшы ўрад у павеце.

зурцы і ў кадрылях наш гусар аказаўся майстрам, асабліва, калі танцаваў з Багусяю, і ўсе на іх з любасцю глядзелі, а Войскі і Войская, узрушаныя гэтым відовішчам, аж расплы-валіся ад задавальнення.

І вось, калі гусару ногі ўжо трохі расхадзіліся і ён пачуў сябе смялейшым у кампаніі, якая яшчэ нядаўна была да яго абыякавай, а пані Суддзёва, замучаная такім доўгім ігран-нем, запатрабавала крыху адпачыць, і пан Тамашэўскі, не ду-маючы, напэўна, пра свавольства, зайграў на скрыпцы слаў-нага “Бычка” з варыяцыямі ўласнай кампазіцыі, дык у афіцэ-ра выявіўся яго народны тэмперамент: слухаючы, пачаў спа-чатку варушыць то адным, то другім плячом, потым, седзя-чы, перабіраць нагамі, а ўрэшце, сарваўшыся з крэсла, пад-няў правую руку над галавою, канвульсійна ўздрыгнуў ле-ваю, ногі ў каленях захадзілі і ў найвышэйшым захапленні, забыўшыся, закрычаў “Ах, ей Богу”, толькі што на сярэдзіну не пусціўся. Але смех і зачырванелы аж па вушы твар Багусі моцна яго сканфузілі і прыкавалі да зямлі.

Гэтая выхадка магла моцна яму нашкодзіць, але, на шчасце, ён зараз жа паправіў памылку, бо сеўшы да фартэп’яна, паказаў сябе музыкантам, а заспяваўшы некалькі італья-янскіх арыі чыстым мужчынскім голасам, прымусіў маўчаць тых, хто ўжо адчуваў у сабе жаданне прыдзірацца да яго за таго “Бычка”.

Дык нічога дзіўнага, што ўсё таварыства пачула боль-шую прыхільнасць да нашага героя, а музыкальная ад пры-роды пані Суддзёва моцна захапілася гэтакім талентам і, каб не страціць зручнага моманту больш блізка з ім пазнаёміцца, запрасіла панства Войскіх, панства Падкаморых і ўсю кампа-нію на заўтра да сябе на абед.

Пані Падкаморая, паважная дама, адчуваючы ў душы права (яно ўважалася за больш адпаведнае этыкету), што ўласна ёй належаў гэты гонар, каб асобы, якія бавіліся тут, заўтра ў другі дзень святаў ёй склалі віншаванні, але, пільну-ючыся старапольскага звычаю, нікога не запрашала, бо кож-ны павінны быў лічыць гэта за абавязак, лагодна папракнула ў гэтай хітрасці Суддзёву. Але Суддзёва, заўсёды вясёлая і крыху легкадумная, не здагадваючыся нават, што тут, у пад-тэксце абазваўся крыху абражаны гонар, пацалавала Падка-мору і дадала:

— Ах, мая ж пані! Не адмаўляй мне гэтае ласкі, бо каб вы прыехалі да мяне на свянцонае, шчыра прызнаюся, што

не мела б чым вас прыняць, бо мае *бабы* пакрывіліся так, што саромеюся іх паням паказаць. А *бабы* пані рэпутацыі свае, напэўна, не страцілі, і паслязаўтра, як саранча, мы зляцімся на іх.

Засмяялася пані Падкаморая на такі аргумент і загукала:

– Мужу, што ж нам тут рабіць? – і, заўважаючы, што ён дазваляе, дадала. – Ну, няхай так і будзе, але памятай, каханая Суддзёва, каб нам у будучыні не псавала парадку.

Суддзёва, у сваю чаргу, не беручы гэтае перасцярогі да сэрца, ізноў пацалавала Падкаморую і Войскую ды паскакала, абдымаючы іншых, больш маладых, прыяцелей, а затрымаўшыся перад афіцэрам, сказала:

– Спадзяюся, што і пан будзе мець ласку нас наведаць, дарога нескладаная, той хто хоча, лёгка дапытаецца пра яе.

Пакланіўся рыцар, адказваючы, што гэты гонар для яго занадта дарагі, каб не выканаць яго з радасцю. Дык назаўтра ў пані Суддзёвае, напаслязаўтра – у Падкаморай і цэлы тыдзень аж да *Правадное нядзелі* яны весела бавіліся; і амаль кожны дзень наш афіцэр бачыўся з Багусяю, абое прызвычаіліся адзін да аднаго і танчылі з ахвотаю. Грамадская думка, схіляючыся на ягоную карысць, цалкам пазбавіла яго ад тае прадузятасці, якая была ў адносінах да ягонага бацькі.

* * *

Праз некалькі дзён пасля святаў наш рыцар ізноў прыехаў да Войскіх і выклікаў да сябе сімпатыю Войскага тым, што прасіў парады, як абысціся са сваім аканомам, які з таго часу, як бацька выехаў з павету, распараджаўся даходамі, а цяпер не ў стане быў зрабіць справаздачу, бессаромна тлумачачы, што не быў абавязана весці рэестры, бо пан нябожчык больш давяраў сваім шпегам, чым таму, што напісана; а потым, што тыя прыбыткі, якія былі, пайшлі быццам бы то на ўтрыманне адміністрацыі, то на рамонт будынкаў, то на пакупку вупражы і быдла. Аднак нягледзячы на гэта, маёнтак моцна спустошаны і зруйнаваны, у стайні і аборы няма аніводнае жывёліны, якая б належала спадчынніку, бо тыя, што ёсць, аканом кажа, што купіў для сябе і за ўласныя грошы, а купленыя для гаспадара – паздыхалі.

Войскі, маючы адмоўную думку пра нябожчыка, падумаў сабе: трапіла каса на камень. А задаўшы некалькі пытан-

няў, якія тычыліся аканомы, і даведаўшыся, што ён, прыехаўшы з бацькам афіцэра з *Маларосіі* на Літву пасля падзелу краю, быў неадменным яго таварышам ва ўсіх злоўжываннях (пра якія мы казалі вышэй) і з гэтай прычыны меў поўныя ягоны давер, адказаў:

– Чым хутчэй, Пан, такога чалавека любою цаною пазбудзешся, тым лепей.

Але з тае прычыны, што недасведчанасць афіцэра ў сельскай гаспадарцы стварала пэўную перашкоду да гэтага разрыву, дык Войскі дадаў:

– Я не адважваюся навязаць Пану сваіх парадаў, аднак, як у гэтай галіне больш дасведчаны, ніколі не адмоўлюся даць іх Пану столькі, колькі Пан будзе прасіць.

Афіцэр ветліва падзякаваў за дазвол, тым больш, што гэта давала яму магчымасць больш лёгка трапляць у дом, дзе жыла Багуся. З гэтага часу ягоныя візіты становіліся ўсё больш і больш частымі; музыка нараджала паміж імі ўсё больш і больш цесныя адносіны; урэшце, калі Войскі заўважыў, што сімпатыя між імі занадта ўзмацнілася, і хацеў гэтым перашкодзіць, дык пераканаўся, што ўжо было позна; бо калі выказаў Багусі свае падазрэнні, што яна, відаць, закахалася ў паручніка, тая, слязьмі адказаўшы на зроблены ёй закід, доўга баранілася ад таго, каб выказацца больш ясна, апроч просьбаў на каленцах, каб бацька не быў да яе такі суровы. А калі бацька, здзіўлены такою ўмоваю, пажадаў, каб яна патлумачыла яму больш ясна, дык яна, тулячы яго руку да вуснаў, праз рыданні прастагнала ўрэшце:

– Ойча, без Альфонса жыць больш не магу!

Бацька вырваў руку, бо тым Альфонсам быў паручнік Максіміч, якому ён свае Багусі нізашто аддаць не жадаў. Імкнуўся ён звярнуць яе ўвагу на тое, як прыніжае сувязь з сынам чалавека, які быў бедствам для народу; стараўся накіраваць яе думкі на маладзёнаў, у якіх не было аніякіх заганаў; дазваляў ёй выбраць любога іншага, каб толькі ад такое неразважнасці з любові да бацькі адмовілася; але яго парады і заклінанні адліталі, як гарох ад сцяны, апроч аднаго Альфонса іншае імя не сарвалася з яе вуснаў. Нарэшце бацька прыгразіў, што такая яе ўпартасць можа пазбавіць яго жыцця, а яна, не ў стане ацаніць гэтыя словы, вымавіла:

– Ойча, хай што заўгодна станецца, я жонкаю Альфонса быць мушу.

Спалохаўся гэтага стану дачкі бацька, гатовы рызыкаваць усім, каб сваё дзіця выратаваць ад няшчасця, пра якое, аднак жа, апроч прадчування нішто яго больш выразна не перасцерагала, а прадчуванне – гэта мроя, якая чалавека мучыць здагадкамі, але нічому не вучыць. З такім менавіта адчуваннем Войскі выйшаў з пакою, пакінуўшы Багусю ў распачы, няпэўны сам у сабе, ці разважліва паступіў, так моцна супраціўляючыся дамаганням дачкі. Усё ж такі гэты хлопец, каб сам не сказаў, што завецца Максіміч, хто ж ведае, можа б, Войскі яго і палюбіў бы. Але як згадае пачвару, старога Максіміча, дык адразу за гэтым з’яўляецца думка пра кару Божую, і думкі пра розныя страшныя наступствы працінаюць яго аж да сэрца, – згадзіцца з просьбаю дачкі становіцца немагчымым.

У такіх вось згрызотах пан Войскі напісаў ліст да каханага свае дачкі, просячы яго, каб з пэўных прычынаў, якія цяпер датычаць ягонага дому, перастаў іх наведваць, пакуль перамена акалічнасцяў не дазваляць яму зноў яго калі-небудзь запрасіць. Гэты перапынак замест таго, каб супакоіць Багусю, давёў яе да распачы і відавочнай страты здароўя. Пані Войская, спачуваючы дачцэ, папракала бацьку, што губіць дзяўчыну сваёю несправядліваю ўпартасцю ў справе, якая, па ўсім відаць, была па Волі Божай, але пан Войскі і слухаць гэтага не хацеў, пакуль яго самога выгляд Багусі не спалохаў, бо яна так выразна змянілася на твары.

Урэшце яны з жонкаю дамовіліся, каб дзеля паляпшэння здароўя дачкі ладзіць калі-некалі вячоркі і запрашаць да сябе афіцэра, з умоваю, аднак жа, што абое будуць яго добра пільнаваць, каб апроч сустрэчы ў салоне і апроч размоваў у іх прысутнасці, аніякія іншыя дачыненні і больш блізкія прызначанні не маглі адбыцца.

Раздзел XXXI

ЗАМУЖЖА БАГУСІ. СМЕРЦЬ ВОЙСКАГА

Выпадкам закатэраваў па суседству і ў вёсцы Войскага гусарскі полк, які вяртаўся з Францыі і ў якім наш герой меў шмат сяброў і прыяцеляў, бо служыў там раней, а расказаўшы ім пра сваё каханне, атрымаў параду, як ажаніцца з паннаю без волі бацькоў, і што яны ў гэтым яму ўсімі сіламі паспрыяюць. З гэтаю мэтаю афіцэры пачалі бываць у доме Войскага, і, у сваю чаргу, прывялі палкавога папа, на той час цёмную асобу, які быў здольны з-за сяброўства і грошай любое свавольства ўчыніць, бо *рэкалекцыя*¹ для яго не з'яўлялася караю, а ганаровага свайго абавязку ніколі не разумеў. Каб такое горача любімае дзіця, як Багуся, згадзілася на нейкую канспірацыю, ані не прыходзіла бацьку ў галаву, а што яго найбольш цешыла, дык гэта тое, што калі іх дом пачало адведваць што раз больш асобаў, дык здароў'е Багусі выразна здавалася лепшым.

Ажно на *запусты*², калі да панства Войскіх з'ехалася шмат гасцей, заехаў і *кулік*³ з адных афіцэраў, а з імі і капэла і той барадаты поп.

Забавы пайшлі лепшым чынам. Танцы, музыка, спевы выклікалі задавальненне ўсіх, хто нават і не спадзяваўся такіх вясёлых *запустаў*; спакваля моладзь знікла з гасціннага пакою, пэўна, дзеля прыгатавання нейкага новага свавольства. І вось праз некаторы час пачулася музыка, дзверы адчыніліся і ўвайшло *кракаўскае вяселле*⁴. Наш афіцэр – у якасці пана маладога ў белай *сукмане*⁵, абшытай малінавымі шнур-

¹ Комплекс рэлігійных мерапрыемстваў, якія маюць мэтаю дасягненне ўнутранае засяроджанасці і маральнага аднаўлення.

² Апошнія дні карнавалу.

³ Група людзей, якія едуць на некалькіх санях з музыкай і песнямі і наведваюць па дарозе суседзяў.

⁴ Маецца на ўвазе вяселле, на якім маладыя апранутыя ў сялянскія ўборы.

⁵ Верхняя мужчынская вопратка з самаробнага сукна, якую даўней насілі сяляне.

камі, Багуся – у якасці панны маладое з вянкам на галаве, на шыі жычкаю звязана кашуля, а на ёй – мноства цудоўных пацерак; гарэцік вабна разыходзіўся на грудзях і зграбна ахопліваў талію; з пад яго – у кветкі сабраная ў фалды спадніца, а на ёй – прыгожы фартушок, чаравікі на абцасах значна павялічвалі яе прыгажосць, а ўсё разам столькі дадало ёй грацыі, што ўсе ў адзін голас ускрыкнулі:

– Ах, як жа ёй прыгожа ў гэтым строі!

Зараз жа за імі – дружкі і дружнына, нібы спецыяльна да гэтага прыгатаваныя, і ў гэтую ж хвіліну пачаўся *кракавяк*, які танцавалі з такою натуральнасцю і грацыяй, што гледачы, а яшчэ больш бацькі, захапляліся і дзівіліся. Урэшце Багуся і яе ўяўны нарачоны, удаючы вяселле, пакланіліся бацьку і маці. Бацька вымавіў: “Няхай цябе Пан Бог блаславіць”, а маці да гэтых словаў дадала чулы пацалунак.

У гэты момант музыка зайграла *паланез* і пары, зрабіўшы круг па пакоі, пацягнуліся праз іншыя пакоі да сталовае залы, а за імі, каб назіраць за танцамі, рушылі афіцэры і сталі ў дзвярах, загараджваючы іншым магчымасць сачыць за іхнімі крокамі. Але гэта нічога не значыць, бо *паланез*, пэўна, праз іншыя дзверы хутка назад вернецца. Але, калі, нягледзячы на няспыннае гранне музыкі, прайшоў нейкі час, а зніклыя пары назад не вярталіся, бацька прыўзняўся на пальчыках і паўзверх галоў афіцэраў заўважыў, што першая пара стаіць перад папом, які звязвае епітрахіллю іх рукі. Спалоханы Войскі закрычаў:

– Багусю, што гэта такое?

Ён хацеў увайсці ў сярэдзіну і разлучыць пару, але афіцэры, што стаялі шчыльна, туды яго не ўпусцілі; дык ён кінуўся да дзвярэй, якія вялі ў сенцы і праз якія ў залу можна было ўвайсці, але яны былі замкнутыя на ключ з падворка; клікаў на паратунак людзей, але гэта было марна, бо гусары раней прынялі меры, каб шлюб нішто не магло перашкодзіць. Самлеў ад распачы бацька, маці кінулася яго ратаваць, не ведаючы дакладна, што тут адбываецца, і ўсе яго атачылі, а пара, толькі што ўсур’ёз злучаная шлюбам, не клапацячыся пра тое, што робіцца ў доме, бакавымі дзвярыма выйшла з пакояў, села на санкі, а за ёю – афіцэры, якія былі ў гэтай змове, і гуртам падаліся да дому маладажонаў.

Нешта шапнула сэрцу Багусі, што ўчыніла злое, але ўжо справа зроблена. Калі прайшоў першапачатковы страх, што за ёю не гоняцца, чулівыя слёзы паліліся з яе вачэй. Яе

новы дом зусім ёй не спадабаўся. Сабакі, стрэльбы, люлькі, здавалася, складалі адзіную мэблю, бо крэслы і сталы сваім выглядам сведчылі, што службылі тут спрадвеку. З аднаго боку тры пакоі з падлогаю з негабляваных тоўстых дошак, а з другога – чалядная, ці пякарня, з сенцамі з глінянаю падлогаю не гарманіравалі са стрэламі шампанскага, якія часта паўтараліся, а якога цягам усяго жыцця Багусі не было столькі выпіта ў больш заможным доме Войскага, як тут за адну ноч; паламаны ложак цялярскае работы з дрэннаю пасцеллю, прыкрытаю жаўнерскаю буркаю, у адным пакоі, а ў другім – сена, пасланае ад сцяны да сцяны, з раскіданымі на ім калодамі карт, на якім, пэўна, вайскоўцы, калегі мужа, спалі ў мінулую ноч і гэтую правесці будуць вымушаныя, бо ўжо і позна, і самі нецвярозыя; нахабныя іх заляцанні да панны маладое, якая яшчэ была ў строі кракаўскае дзяўчыны; здаровая дзеўка з пякарні, пакліканая яе распрануць, якая на згадку, што новая невядомая ёй асоба мае быць панскаю жонкаю, паглядала на яе з зайздрасцю і сатырычнаю ўсмяшкаю, – усё гэта такім яе страхам і агідаю пранялі, што хацела б уцячы назад да бацькоў; але мноства людзей, памяць пра шлюб, які толькі што адбыўся, тое, што не ведала дарогі, а на двары пачыналася завая – чынілі гэты праект немагчымым да выканання. Нарэшце, патушанае святло і мёртвая цішыня навокал навялі яе на думку, што ўжо нельга нічога змяніць, дык аддалася на волю лёсу, але колькі разоў засынала, столькі ж самы малы гук абуджаў яе страхам, што разгневаны добры бацька з узброеным атрадам ідзе па яе.

Ноч прайшла ў трывозе і неспакоі. Раніцаю паляўнічы рог пабудзіў усіх, і пачуліся галасы, што патрабавалі гарэлкі, а потым – гульня ў карты, крыкі і сваркі. Маладая гаспадыня не пагаджалася выйсці са свайго пакою да гэтых нетактоўных мужчын, хоць муж прымушаў яе, каб зрабіла гэта; яна адно прасіла, каб пашкадаваў яе сарамлівасць і паслаў да бацькоў даведацца, як яны там маюцца. Муж, якому ўрэшце надакучылі гэтыя дамаганні, прыкрыкнуў з нейкаю нецярплівасцю:

– Якая справа табе да іх? Ты ўжо мая жонка, дык не павінна думаць пра бацькоў. Калі ім будзе маркотна без цябе, дык самі накіруюць каго сюды, бо ведаюць, дзе ты знаходзішся. Выйдзі, мая жоначка, выйдзі, калі ласка, бо афіцэры мусяць вяртацца ў свае аддзелы, але не пабачыўшы цябе не могуць гэта зрабіць.

Хочаш не хочаш, выйшла пані Паручнікава, моцна змененая на твары ад аднае толькі згрызоты. Усхапіліся перад ёю афіцэры і, прамовіўшы звыклых кампліменты, запатрабавалі, каб піць за яе, шампанскага; але яно яшчэ ўчора ўсё было выпіта, дык за здароў'е паднялі кілішкі з гарэлкаю, а прыгадаўшы, колькі хто каму застаўся вінаваты грошай, прайграных у карты, урэшце сабраліся і выехалі.

Па абавязку і ад суму Багуся пайшла ў спіжарню мужа, каб разгледзецца, як ёй весці новую гаспадарку. О! Мой Божа! Якая ж там галечка! Трохі круп, елкага масла і солі, а таксама некалькі селядцоў, прынесены з карчмы ад жыда, складалі ўсё багацце. Пасланы мужам у вёску яго яшчэ вайсковы пахолак Ванька прынёс пад пахаю пару курэй, якіх адабраў у сялян, і вянок грыбоў. Багуся і крануць тое не хацела, але паручнік, прызвычаены раскватараваннямі па вёсках, такое агіды ані зразумець, ані апраўдаць не мог, дык ён моцна гневаўся, бо меў жаданне пазбавіць яе ад прыкрасці, але гэта было вышэй ягоных магчымасцяў.

Пад вечар таго дня прыехала да яе пачцівая Кукевічова; гэта быў для яе анёл-суцяшальнік. Старая, увайшоўшы ў пакой і агледзеўшыся вакол, і слова вымавіць не магла. А з тае прычыны, што ёй ужо не надта ногі служылі, села на першым крэсле, не ведаючы, з чаго пачаць размову. Багуся кінулася да яе і горка заплакала, а цалуючы ёй рукі, пыталася:

– Як маюцца бацькі? І што думаюць пра мяне?

Старая нейкі час маўчала, але ўрэшце прамовіла:

– Ах! Не пагаршай свой лёс, панечка! Што сталася, тое ўжо не зменіцца; бо адмовіцца ад таго, што было ў прысутнасці многіх людзей, – немагчыма. Імосць, прагнучы даведацца, як маецца пані, прыслала сюды мяне і трохі адзення, патрэбнага пані, але ягамосць моцна гневаецца, і Бог ведае, што з ім будзе.

– Ці ж хаця ён здаровы? – ускрыкнула Багуся.

– Ох, не, – адказала Кукевічова, – пакутуе, і вельмі моцна.

– Дык ці ж не лепей бы было, каб я паехала да бацькоў і кінулася ім у ногі, просячы прабачэння?

– Ой! Не рабі гэтага пакуль, панечка, – адказала Кукевічова. – Ягамосць у тым стане, што нечаканыя ўражанні могуць яго дабіць да рэшты.

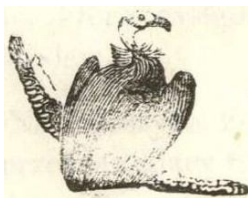
– Хіба ён гэтакі слабы? – закрычала Багуся.

– Ох! І вельмі, – адказала Кукевічова. – За амаль суткі не сказаў нікому ані слова, ляжыць як мёртвы. Імосць і наш святар-уніят стараюцца намовіць яго, каб пагадзіўся з Божаю воляю, але не ўдаецца яшчэ яго пераканаць.

– Ах! Якая ж я няшчасная, – усклікнула Багуся. – Неразумны мой учынак можа стаць прычынаю смерці найлепшага з бацькоў. Я люблю бацькоў, але кахаю і Альфонса, а каго больш – выбраць была не ў стане. Мне здавалася, што бацька быў несправядлівы, калі адмаўляў мне ў шчасці, якога я так моцна жадала; а сутыкненне першы раз у жыцці з ягонаю чэрствасцю прадыхавала мне крок, якога нельга выправіць, але ў якім мой Альфонс зусім не вінаваты, бо я яго настолькі кахала, што гатовая была і без бацькоўскага блашавення, і без шлюбу пайсці за ім хоць бы на канец свету. Ён мяне выратаваў ад ганьбы, прапанаваўшы план, які, на няшчасце, так добра ўдаўся, бо і блашавенства бацькоўскае, і святы шлюб атрымала ў бацькоўскім доме, і анічога мне для шчасця не бракуе, апроч толькі іхняга прабачэння; гэтая галечка, якая мяне тут атачае, мяне не хвалюе, бо яна – довад, што майму мужу не хапала не добрага сэрца, а толькі жонкі.

Кукевічава са звыклаю знаёмасцю справы агледзела ўсё і, выязджаючы, паабяцала паведаміць ёй адразу ж, як толькі заўважыць, што Войскі ўжо ў стане без небяспекі для жыцця прыняць у сябе Багусю.

У хуткім часе прыехала фура з *легумінамі*¹ на дапамогу маладажонам, а вестка, што бацьку трохі лепей, крыху суцешыла Багусю, але на шосты дзень прыйшла жахлівая вестка, што занадта моцнае псіхічнае ўзрушэнне Войскага, праходзячы ў розных формах, скончылася запаленнем мозгу і смерцю, якую спаткаў у непрытомным стане.

¹ Прадукты расліннага паходжання: мука, крупы ды інш.

Раздзел XXXII

МАТЧЫНА ПРАБАЧЭННЕ

Абодва сужэнцы, перапалоханыя гэтаю весткаю, адразу накіраваліся да дому Войскіх. Багуся ўпала на труп бацькі, распачна галосзячы, што гэта яна яго загубіла. Потым, кінуўшыся ў ногі маці, маліла, каб тая не выганяла яе пад час такога бяды, а, прынамсі, каб берагла сваё здароўе і не пакінула яе няшчаснаю сіратою. Пачцівая маці не магла ані выгнаць, ані дакараць яе, бачачы і так вялікую ейную роспач. Багуся не хацела больш пакідаць маці, і пасля пахавання бацькі вырашылі, што абодва маладыя сужэнцы паселяцца ў яе пры ўмове, каб зяць не запрашаў у госці сваіх маладых вайсковых калегаў, бо іхняя прысутнасць была для Войскае невыноснаю, нагадваючы тую сцэну, якая стала прычынаю ўсяго гэтага няшчасця.

У стане нябожчыка знайшлі сапраўдны тэстамэнт, якім вызначана дачцэ 40 000 золотых і маёнтак у спадчыну; пажыццёвае карыстанне гэтым маёнткам і валоданне ўсім, што тастаментам інакш не было прадугледжана, дасталося пані Войскай.

У адпаведны час Багуся стала маці, а нараджэнне хлопца, якому ў гонар дзеда далі імя Юзаф, сцерла дарэшты пэўную няроўнасць і нячуласць, якія яшчэ заставаліся. Часам зяць выязджаў то ў свой фальварак, куды ніколі нага Войскае не ступала, то ў павет па справах уласных альбо агульных, і сяды-тады бавіўся там даўжэй, чым абяцаў ад'язджаючы, але заўсёды знаходзіў важныя прычыны, якія яго там затрымалі. Па вяртанні досыць часта выглядаў заклапочаным, аднак у хатняй абстаноўцы хутка да яго вяртаўся вясёлы настрой, што даводзіла: толькі дома ён мог быць шчаслівым, а гэта цешыла абодвух дам, зважаючы на якіх, ён нават не перанёс сюды з фальварку свае псярні.

Раздзел XXXIII

СВАВОЛЬСТВА І СМЕРЦЬ МАХЛЯРА

Праз год даверыўся паручнік жонцы, што ягоныя справы ў прыкрым стане. Што ранейшы аканом, а таксама калега і супольнік ва ўсіх справах бацькі-нябожчыка (якога паводле парады Войскага ён выгнаў), зрабіў данос ураду, выкрываючы шматлікія і да гэтага часу нават нікому невядомыя бацькавы злачынствы і злоўжыванні, і гэтым выклікаў на галаву паручніка няшчасце. Што вайсковыя дэзерціры, якімі бацька, анікім не прызначаны ўраднік па асобых даручэннях, палохаў усю губерню, былі насамрэч уцекачы, якіх ён пасяліў на зямлі, быццам бы сваіх падданных, што прывёў са сваіх *маларасійскіх* маёнткаў, дзе ён ані кавалка зямлі ніколі не меў. Што ягоная намінацыя была сфабрыкаваная і што ён належаў да банды разбойнікаў і зладзеяў, якія па падказцы аканома былі выкрытыя і пакараныя.

І хоць дзякуючы званню афіцэра (бо быў паручнікам у войску, дзе вызначыўся і меў вялікую падтрымку ад уплывовых асобаў), запэўніў сабе права на маёмасць, набытую бацькам, аднак выдаткі і штрафы складаюць каля 6 000 срэбных рублёў. Багуся не дала яму нават закончыць: тут жа пайшла да маці і пасля кароткае з ёю нарады вярнулася назад з даўгаваю распіскаю на імя мужа, на якой была пазначаная сума, што перавышала патрэбную.

Шчыра падзякаваў ёй муж і пры агульнай згодзе былі адпраўленыя лісты тым людзям, на руках якіх знаходзіўся капітал, каб мелі ласку падрыхтаваць і выплаціць на *кантрактах* патрэбную суму.

У адпаведны тэрмін паручнік накіраваўся ў Наваградак па грошы з інструкцыяй, каб тым, што, паводле разлікаў, у яго павінна застацца, заплаціў падаткі і зрабіў пакупкі, якіх мусіць хапіць на хатнія патрэбы на год. Але ён, вярнуўшыся з *кантрактаў* пазней, чым яго чакалі, прывёз крыху цукру і кавы, гэта значыць, столькі, колькі змог здабыць у крэдыт,

сцвярджаючы, што квіткі за падатак пакінуў у даверанае асобы, паслугамі якое мусіў скарыстацца, бо недасведчаны ў праве.

Праз некалькі месяцаў прыйшла *рэквізіцыя*¹ з *Ніжняга суду*, каб заплацілі падатак. Але з тае прычыны, што кабеты не маглі яе прачытаць, бо была напісаная па-расійску, паручнік пазнаёміўся з ёю і паклаў у кішэню, сцвярджаючы, што гэта тычыцца яго; а паехаўшы ў павятовае мястэчка, так дамовіўся з сакратаром *Ніжняга суду*, што ў тым выпадку, калі *экзэкуцыя* абавязкова мусіць быць пасланая, дык накіроўваць яе не ў маёнтак пані Войскае, а ў яго спадчынны фальварак; і кабеты пра незаплачаны падатак ніколі не даведаюцца.

У хуткім часе ён здолеў утаварыць сваю жонку, а з ейнаю дапамогаю цёшчу, што вядзенне важных агульных спраў вымагае таго, каб яму была выдадзена даверанасць, без якое ён не можа дзейнічаць з карысцю; тры прывезеныя ім прыяцелі неабходнасць гэтага кроку так актыўна падтрымалі, што пані Войская, хоць і прасіла даць ёй час, каб абмеркаваць важнасць гэтага чыну з прызначаным тастаментам мужа сваім апекуном альбо парайца пра гэта з бліжэйшым суседам святаром-уніятам, але спыненая зяцем: “Што ж гэта, мне мама не верыць? Ці ж я, хахаючы жонку і дзіця, быў бы ў стане ўчыніць вам нейкую шкоду?”, страціла ўсю сваю мужнасць (якой ніколі шмат і не мела) і паставіла свой подпіс, а за ёю дачка падпісала дакумент, які даваў мужу ўладу: цалкам або часткова забраць належныя ім капіталы, што знаходзіліся ў розных асобаў; заключаць кантракты на продаж *крэсцэнцый*; маёнтак, які быў у яе пажыццёвым уладанні, у патрэбе і паводле ягонага разумення, аддаваць у арэнду альбо закладаць; і што толькі ён альбо яго давераная асоба ўчыняць і пастаюцца — усё гэта яны абяцалі лічыць абавязковым. Тры прывезеныя сведкі падпісаліся і пасля вячэры паехалі, пакідаючы пані Войскую не надта задаволеную сабою, але якая не знаходзіла апраўдання свайму прадчуванню, бо аніякім падарэннем не абвінавачвала зяця ў падступстве.

Ён таксама са свайго боку дэманстраваў клапатлівасць. Прывозіў жыдоў, паказваў ім жыта і пшаніцу, таргаваўся працаю на гарэлку, *куфы* якое нябожчык Войскі трымаў без ані-

¹ Тут: распадаржэнне.

якага ўжытку; прадаў *рамонце*¹ некалькі коней з табуна, якія дарэмна толькі спажывалі аброк і сена; нават у лесе знайшлося больш за дзесятак *коп*² таварнага дрэва, пра што раней ніхто і не думаў. Пані Войская спаквала пераконвалася, што зяць – лепшы гаспадар, чым муж-нябожчык. Хоць яна ніколі не сказала гэтага ў голас, але калі зяць выразна даводзіў тое, не мела аргументаў, каб спрачацца; а калі той ужо абяцаў ёй, што напрыканцы году ён большы прынясе ёй даход, чым гэты маёнтак калі-небудзь даваў, яна заўсёды паўтарала: “Ах, дзеткі мае, мне ўсё гэта непатрэбнае, усё гэта вашае”.

Урэшце па важных справах наш рыцар паехаў у павет, дзе сустрэў мноства сваіх знаёмых, вайсковых прыяцеляў і калегаў, якія, доўга прабавіўшыся ў Францыі, вярталіся з корпусам Варанцова³ назад. Такое спатканне надзвычай прыёмнае чалавеку, што быў нейкі час адлучаны ад іх, а цяпер можа прывітаць іх як гаспадар-абывацель. Кожны яго віншуе, што ажаніўся з такою багатаю паненкаю, а ён, каб дадаць сабе большага значэння, лічыць душы на тысячы. Шампанскае скончылася ў мястэчку – гэтак іх наш рыцар частуе! Пад час картачнае гульні сыплецца золата, банкнотамі запальваюцца люлькі, крэдыт на ўсё неабмежаваны. А калі жывыя сцвярджаюць, што не могуць даць яму больш, дык ён за гатоўку прадае даўгавыя распіскі нябожчыка Войскага за палову сумы з тэрмінам на наступныя кантракты. Далей прыйшла чарга і на даходы, што будуць праз два гады, векселі з тэрмінамі разнастайных выплат і з *эвікцыяй*⁴ на колішні маёнтак Войскага і гэтак далей.

Удачу ў картачнай гульні як хвалямі на моры то да аднаго, то да другога берагу прыбівае. Нашаму герою, які да гэтага часу прайграваў, выпала шчаслівая хвіліна: як ад вайскоўцаў, гэтак і ад цывільных перацягнуў да сябе ўсю гатоўку. Аднак ягоны гонар патрабаваў даць магчымасць рэваншу тым, хто прайграў, дык ён не пакідаў гульні. Тут палкоўнік, якому паведамілі, што палкавы скарбнік прайграў вайсковую

¹ Вайскоўцам, упаўнаважаным набываць коней на армейскія патрэбы.

² Даўняя адзінка ўліку – 60 штук.

³ Міхаіл Варанцоў (1782–1856) – расійскі ваенны і дзяржаўны дзеяч, генерал-фельдмаршал, удзельнік вайны 1812 г. У 1815 г. прызначаны камандзірам акупацыйнага корпуса, які знаходзіўся ў Францыі да 1818 г.

⁴ Пазбаўленне права ўласнасці на рэч, законна набытае некім дзеля іншага.

касу, паслаў ад'ютанта з *рунтам*¹ у залу, дзе адбывалася гультня, каб захапіў столік і забраў усю гатоўку дзеля наступнага следства. Такі неспадзяваны выпадак выклікаў спрэчку і бойку, і назаўтра ў Гарадзілаўскім гаі² знайшлі нашага паручніка, забітага пісталетнаю куляю, паводле сцвярджэння адных – ад самазабойчага стрэлу, паводле іншых – нібыта атрыманую ў паядынку.

¹ Вайсковы патруль, які правяраў вартавых, а таксама кантраляваў парадак і бяспеку ў гарнізоне (польск. *ront* ад франц. *ronde*).

² У XIX ст. Гарадзілаўка – гэта невялікі фальварак Керсноўскіх пад Наваградкам.

Раздзел XXXIV

КРАХ

Уявіць толькі можна, прычынаю якога жаху і распачы сталася вестка пра той выпадак для маладое ўдавы і пані Войскае. Але не паспеў яшчэ суцішыцца боль, як з усіх бакоў пачалі дакучаць назолы: той па прададзенае яму збожжа, той па гарэлку, той па сена, той па *прапінацыю*¹ з корчмаў, той па даход з млыноў і г. д. Тут прыяцелі нябожчыка Войскага, якія трымалі ягоныя грошы ў закладзе, пытаюцца: чаму і паводле якога права іхнія даўгавыя распіскі былі перададзеныя ліхвярам? А тут прыходзіць *урадавая экзекуцыя*² па незаплачаныя з даўняга часу падаткі за абодва маёнткі, г. зн. за жончын і за мужаў, а таксама па штрафы і разнастайныя праўныя і няпраўныя налічэнні яшчэ за грахі чыноўніка па асобых даручэннях ды за свавольствы сына *накарбаваныя*³, на што наш рыцар атрымаў было грошы ад жонкі і паехаў у мястэчка, як мы бачылі, з намерам іх заплаціць. Але нагода згуляць у карты, супраціўляцца якой ён не меў дастаткова сілы (бо гэткі азарт распальвалі ў ім з дзяцінства), пазбавіла яго шанцаў выканаць тое. Зважаючы, аднак, на жонку, якую шчыра кахаў, утаіў было перад ёю сваю страту, а раздумваючы пра спосабы, як выбавіцца з прыкрых яму цяжкасцяў, вырашыў дабіцца ад свае цёпчы і жонкі *даверанасці*, якая дазволіла яму атрымаць крэдыт, але прывяла да краху. Бо чалавек з азартам да гульні, нягледзячы на наяўнасць мужнасці ды іншых таварыскіх дабрачыннасцяў, – не з'яўляецца гаспадаром над сабою.

Толькі цяпер апамяталіся прызначаныя тастаментам мужа апекуны пані Войскае, што з-за кепска зразумелае далікатнасці не адважваліся раней навязвацца паважнай даме

¹ Выключнае права гаспадара маёнтка на вытворчасць і продаж алкаголю ў межах валодання.

² Выкананне судовага выраку.

³ Тут: запісаныя даўгі.

са сваімі правамі, і хацелі пратэставаць супраць законнасці тае *даверанасці* ды тых гандлёвых дамоваў зяця-нябожчыка, якія ў выніку яе былі здзейснены. Але гэтакі крок у сваіх настанупствах быў не вельмі пэўны, бо, на думку некаторых праўнікаў, працэс бы расцягнуўся на доўгія гады, апроч таго не мог мець аніякага выніку з прычыны смерці ўпаўнаважанага ў гэтай справе зяця. Паводле меркавання іншых, гэты крок быў залішні, бо муж Багусі быў законным апекуном свае жонкі і свайго дзіцяці, адзіных спадкаемцаў Войскага. У такой няпэўнасці абывацелі, у руках якіх былі капіталы, калі на тыя ў адпаведны час не наклалі арышт, не жадаючы непатрэбных ім працэсаў, павыплачвалі ліхвярам сумы, якія яны трымалі, пазнішчалі выкупленыя даўгавыя распіскі і паклалі ўсялякім спакусам канец.

Войская спачатку думала, што ўласнай ашчаднасцю і зменшанымі наколькі можна выдаткамі здолее супрацьстаяць дамаганням і прэтэнзіям, без абразы, як казалі, душы нябожчыка, і плаціла ім, як магла. Але новыя патрабаванні, якія з'яўляліся штодня, руйнавалі яе і так ужо падарванае здароўе, аж смерць, нарэшце, закрыла ёй вочы назаўсёды.

Дык, тыя, каго пажыццёвае карыстанне маёнткам Войскаю і трохі сумнеўная даверанасць, выдадзеная ёю без законных апекуноў, што ў пэўнай ступені стрымлівала іх, цяпер кінуліся на маёнтак з усёю нахабнасцю. Даўгі невялікага маёнтку мужа, абцяжараныя штрафамі і працэнтамі, якія штораз усё больш раслі, ужо перавышалі ягоную вартасць. Дык, паводле парады праўнікаў, удава паручніка запісала ў *Актах* ад свайго імя і ад імя дзіцяці адрачэнне ад спадчыны мужа, каб ацаліць, перадусім, уласны маёнтак. Але такое адрачэнне аказалася незаконнае, бо сын і законны спадкаемца бацькі быў яшчэ няпоўнагадовы.

Тады трэба было выклікаць усіх крэдытораў і ўсіх тых, хто меў хоць якія прэтэнзіі, у суд, каб адначасова разлічыцца з прычыны банкруцтва і з неведомымі, якія давалі ў доўг. Або абвесціць *эксдывізію*¹. Дык абвестка, паводле пастановы суду, тройчы надрукаваная ў газетах краю, актыўная руплівасць выгнанага, па парадзе Войскага, аканома, які ведаў пра

¹ Судовы працэс, у часе якога дзяліўся маёнтак даўжніка паміж крэдытораў (ад. лац. *exdivisio* падзел уладання паміж спадкаемцамі ці даверанымі асобамі, выдзяленне часткі).

ўсе даўгі і паручніка, і яго бацькі, а таксама інфармацыя ад афіцэраў, якія вярнуліся ў родныя мясціны, з весткаю пра тое, што іх калега на Літве ажаніўся з вельмі багатаю, – столькі сабралі крэдытораў, так забытала справу, што ўсяго маёнтку яе мужа не хапіла, каб задаволіць іх патрабаванні. Дык ён па магчымасці быў падзелены, і яшчэ значная частка доўту была скіравана, паводле юрыдычнае мовы – *ad bona reperibilia*, гэта значыць, да маёнтку, які можа калі-небудзь выявіцца.

Што датычыць маёнтку самое Паручнікавае, на які перайшлі даўгі, зробленыя па той даверанасці, дык засталася вельмі невялікая частка, што складала пасаг яе маці і не падпадала пад тую даверанасць. Але з тае прычыны, што гэтую частку не падзялілі паміж крэдыторамі мужа і што выдзеленыя *схеды*, з-за прыхільнасці нібыта да яе, дорага ацанілі, дык пачаліся нараканні крэдытораў, якія пагражалі апеляцыяй у вышэйшы суд.

Каб жа нашым чытачам, якія не ведаюць пра *эксдывізіі*, даць хоць нейкае ўяўленне пра іх прыроду і дух, мы наважваемся зрабіць наступны дадатак.

Слова *эксдывізія* – паводле ўсеагульнае думкі – азначае найвялікшую несправядлівасць, і часта даводзіцца сустракацца з суайчыннікамі, якія не падпадалі пад дзеянне Статуту¹ альбо для якіх судовая сістэма краю здавалася другаснаю, якія нам, ліцвінам, тымі *эксдывізіямі* колюць у вочы, як злачынствам, што чыніцца над намі, з гонарам, што чужаземнае права вызваліла іх ад гэтага няшчасця.

Мы не будзем з імі спрачацца пра тое, што лепш: даўнейшыя *эксдывізіі* ў нас ці найноўшыя аўкцыёны ў іх. Дас-таткова сказаць, што яшчэ ў аніводнай краіне не з’явілася та-кога дасканалалага закону, каб паставіць бар’ер банкруцтву, бо апроч марнатраўства, якое з’яўляецца заганаю чалавека, так-сама няшчасці і збег акалічнасцяў, што не залежаць ад яго-нае волі, чаго мы толькі што мелі прыклад, аказваюць на справы бясспрэчны ўплыў. Мы жадаем толькі сказаць, што розум даўніх нашых правадаўцаў быў у стане ўтрымаць тую патрэбную раўнавагу паміж даўжніком і крэдыторам, каб

¹ Гаворка пра Статут Вялікага Княства Літоўскага, які дзейнічаў на тэрыторыі Беларусі да 1840 г.

апошнія да ёты выконвалі іхнія правілы. Бо *інтабуляцыі*¹, якія нібыта сталіся вынаходствам эпохі пасля падзелаў, вынікалі з літары тых правілаў. Бо права на набыццё спадчыны павінна быць запісана ў Актах. Дык ейны кошт быў у гэтым жа Акце, а таму і зацікаўленым мог быць вядомы.

Канстытуцыя 1588 года², а пасля і наступныя не пераставалі папярэджаць крэдытораў, што не запісаны ў Актах доўг, не будзе мець аніякае вагі. І калі яны не запісалі доўг, задавальняючыся папераю, што трымалі ў кішэні, дык добраахвотна выходзілі з-пад юрысдыкцыі закону. Бо такія ўмовы давалі магчымасць даўжнікам у некалькі разоў перавысіць вартасць свайго маёнтку пазыкамі, якія яны бралі бесперастанку, каб сплачваць працэнты. А да таго часу, пакуль яны іх плацілі, крэдыторы пра *эвікцыю* зусім не клапаціліся, мяркуючы, што іх ахоўнікам павінны быў стаяць гонар даўжніка.

Папрок жа крэдытораў, што жонка даўжніка і яе спадчыннікі на *эксдывізіях* заўсёды мелі перавагу і часцей атрымлівалі задавальненне, тлумачацца тым, што бацькі альбо апекуны гэтае жонкі мелі звычку перад шлюбам заключаць з будучым мужам дамову, званую *інтэрцыза*³, у якой пасаг жонкі ў гатоўцы ды каштоўнасцях цаніўся ўдвая і гарантаваўся маёнткам маладога, калі быў па закону запісаны ў Актах яшчэ да даўгоў невядомых крэдытораў. Бо калі такія ў Актах запісаны былі раней, дык ім бацькі альбо апекуны жонкі выплачвалі гатоўкаю.

Па-праўдзе, толькі адзін кошт пасагу быў уласнасцю жонкі і яе спадкаемцаў, калі яна памірала раней за мужа, дык на мове юрыстаў *падвойнасць*, альбо дваіны кошт, забяспечваў ёй пажыццёвае валоданне другою паловаю, але калі крэдыторы, што маўчалі больш за дзесяць гадоў, альбо, іншымі словамі, задавальняліся працэнтамі, пры немагчымасці іх далейшае выплаты даўжніком сходзіліся амаль адначасова ўсе разам са сваімі даўгавымі распіскамі да Актаў, дык мусілі сфармавацца тры бакі: даўжнік, жонка і крэдыторы. Апошнія, зразумеўшы цяпер небяспеку для сябе, стараліся знішчыць запіс жонкі, абвінавачвалі яе ў змове са сваім

¹ Запіс у павятовых Актах.

² Маецца на ўвазе Статут Вялікага Княства Літоўскага.

³ Перадшлюбная дамова, якая рэгулюе маёмасныя правы будучых сужэнцаў.

мужам і т. п. хітрыках, але закон слухаць такіх закідаў не мог, а суд, калі і схіляўся на бок крэдытораў, павінны быў выносіць прысуд паводле правіла, якое лічыла дакумент жонкі за больш важны, і маёмасць, што ў яе заставалася, дзяліў паміж крэдыторамі адпаведна таму, як яе хапала, а тое, чаго не хапала, адсылаў да *ad bona reperibilia*¹. А як ёсць такая чалавечая слабасць, што мы не любім прызнаць свае памылкі, дык сфармавалася думка, што суд быў на баку даўжніка, а не крэдытора.

¹ Да маёмасці, якая можа быць знойдзеная (лац.).

Раздзел XXXV

ПАКАЗАННІ ЗЛАЧЫНЦА, ЯГОНАЕ ПАКАРАННЕ І КАНЕЦ АПОВЕСЦІ

Найбольш актыўна распальваў гэтыя нараканні той аканом. І хоць ён сам аніводнае прэтэнзіі не меў, аднак жа прадстаўляў некалькі бакоў, якія быццам бы з прычыны таго, што далёка жылі, абавязвалі яго на пісьме, каб дапільнаваў іх інтарэсы на месцы. Нараканні, якія пашыраліся з яго наю дапамогаю, на несправядлівасць суду і цытавання ім законы і ўказы, даводзілі, што гэта быў чалавек, які ў маладосці меў іншую прафесію, але гэта яшчэ не давала нікому падстаў думаць, што яго абцяжарвала нейкае злачынства. Аднак калі ён, забыўшыся, напісаў ліст да спадкаемца тае вёскі, з якое колісь самазваны чыноўнік па асобых даручэннях быў беглым селянінам, і ў тым лісце данёс, што пасля смерці мужа Багусі застаўся Юзаф, якога, як прыгоннага, маці можа дорага выкупіць (бо яго бацька, дзякуючы атрыманаму званню паручніка, быў толькі асабістым шляхціцам і не мог перадаць шляхецтва свайму сыну); гэты ліст паказаў, што яго пісаў таго павету колішні сакратар *Ніжняга суду*, якога за прыналежнасць да банды ліхадзеяў і злодзеяў шмат гадоў таму асудзілі на *кну́ты* і *кляймаванне* ды высылку ў капальні, але пра якога падкуплены кіраўнік турмы адрапартаваў ураду, што вязень памёр да выканання прысуду, а ў сапраўднасці ён быў выкуплены бацькам нябожчыка паручніка – нявыкрытага начальніка банды, і быў на волі.

Дык гэты ліст быў прычынаю, што пачалося следства, і менавіта калі паводле дэкрэту *эксдывізійнага* суду павінная была падавацца апеаліцыя і ён самым актыўным чынам схіляў да яе бакі, нечакана яго арыштавала паліцыя. Злачынца, доўга не адпіраючыся, прызнаўся, што з'яўляецца менавіта тою асобою, якую шукаюць, што ягонае імя Крутлік, што Цімафей Казарэзін, колішні дзяк, стаў на чале банды злачынцаў, куды ўцягнуў і яго дзеля забеспячэння пратэкцыі сваім

бандытам у судзе, якія ніколі яго не выдавалі, бо былі перакананыя, што ён выцягне іх з бяды; што калі той дзеля ўласнае бяспекі выкупіў яго ад *кну́та*, кляйма і капальні, дык і далей выкарыстоўваў яго цягам усяго жыцця як сваю прыладу. Што калі той дзяк Цімафей Казарэзін і сам сакратар Круглік пасля першага падзелу польскае дзяржавы ўцяклі на Украіну, Цімафей меў вялікія грошы і там ажаніўся з дачкою шляхціца, маткаю нашага героя. Але з тае прычыны, што ёй не падабаліся візіты незнаёмых, і яна са страхам прызналася ў сваіх падазрэннях, што гэта мусяць быць разбойнікі, Цімафей сякераю рассек ёй галаву і, забраўшы дзіця, як маркітант прыстаў да войска, што пад камандаваннем Суворавы ішло маршам на Польшчу. Што пасля хутка скончанае там кампаніі ў Цімафея з'явілася ідэя ўдаваць на Літве ўрадніка, дзеля чаго былы сакратар Круглік выпісваў яму камандзіроўкі, якія замяняў, адпаведна з акалічнасцямі. І хоць ведаў, што робіць нядобрую справу, але, быў перакананы, што за найменшую крытыку гэтых учынкаў, будзе пазбаўлены жыцця, дык мусіў служыць і быць яму верным. Што сына нейкі генерал узяў у Пецярбург і без вялікае на той час цяжкасці аддаў у кадэты, як сына чыноўніка, што быў на царскай службе, бо генералу не прыходзіла ў галаву, з кім мае справу. Што Цімафей паклапаціўся пра тое, каб не было падазрэнняў, пасылаючы сыну большыя сродкі, чым мог сабе дазволіць, а чыноўнікам падарункі, якія адкрылі яму шлях у іх кола; у сына гэта нарадзіла меркаванне, што ён належаў да магнацкага роду. Што нянавісць да гэтага злачынцы, якая гэтак доўга цеплілася ў сэрцы экссакратара, нястрымна ўсхадзілася ў ім, калі пабачыў сына нягодніка. Прыехаўшы прыняць пасля бацькі маёнтак, сын трактаваў яго як дзурнага асобу, у той час, як ён свайму розуму, захаванаму сакрэту і працы прыпісваў штучнае ўзвелічэнне ягонага бацькі ды шляхецтва і становішча ў грамадстве сына. Што калі жорсткасць і заўсёдная гатоўнасць да забойства першага трымалі яго ў страху і стрымлівалі ў ім выбух гнева, дык даўняя зухаватасць не рабіла яго, на думку экссакратара, нічым больш, як толькі селянінам Цімафеем, ніжэйшым за яго адукацыяй і пасадай. Сын жа гэтага селяніна, які стаў афіцэрам дзякуючы вучобе і заслугам, вельмі моцна абражаў яго сваімі арыстакратычнымі манерамі, робячы немагчымым аніякі давер, і да нянавісці, якую ён меў да бацькі, дадалася патрэба зняважыць сына,

вяртаючы яго ў той стан, з якога злачынца-бацька яго выцягнуў.

А з тае прычыны, што Войскі, не ведаючы нічога пра такія дачыненні, параіў яго выгнаць, пякельны Круглік, помсцячыся ўдаве і нявіннаму дзіцяці сына адвечнага свайго таварыша, меркаваў, што дагодзіць свайму сэрцу, калі зруйнуе лёс гэтага малага дзіцяці назаўсёды. Тэрмін даўнасці і змены ў расійскіх законах, што адмянілі пакаранне *кнутом* і кляймо, рабіла яго больш смелым адносна свайго пакарання, а Сібір яго не палохала. З таго часу, як Круглік быў арыштаваны, ягоны твар праясніўся, бо і пачуццё помсты, якое не так лёгка задаволіць, таксама мардуе.

На гэтым мы завяршаем гэтую нешчаслівую аповесць, у надзеі, што пра ўдаву ў роспачы і бедную сірату можа хто калісьці нешта яшчэ пачуе.

